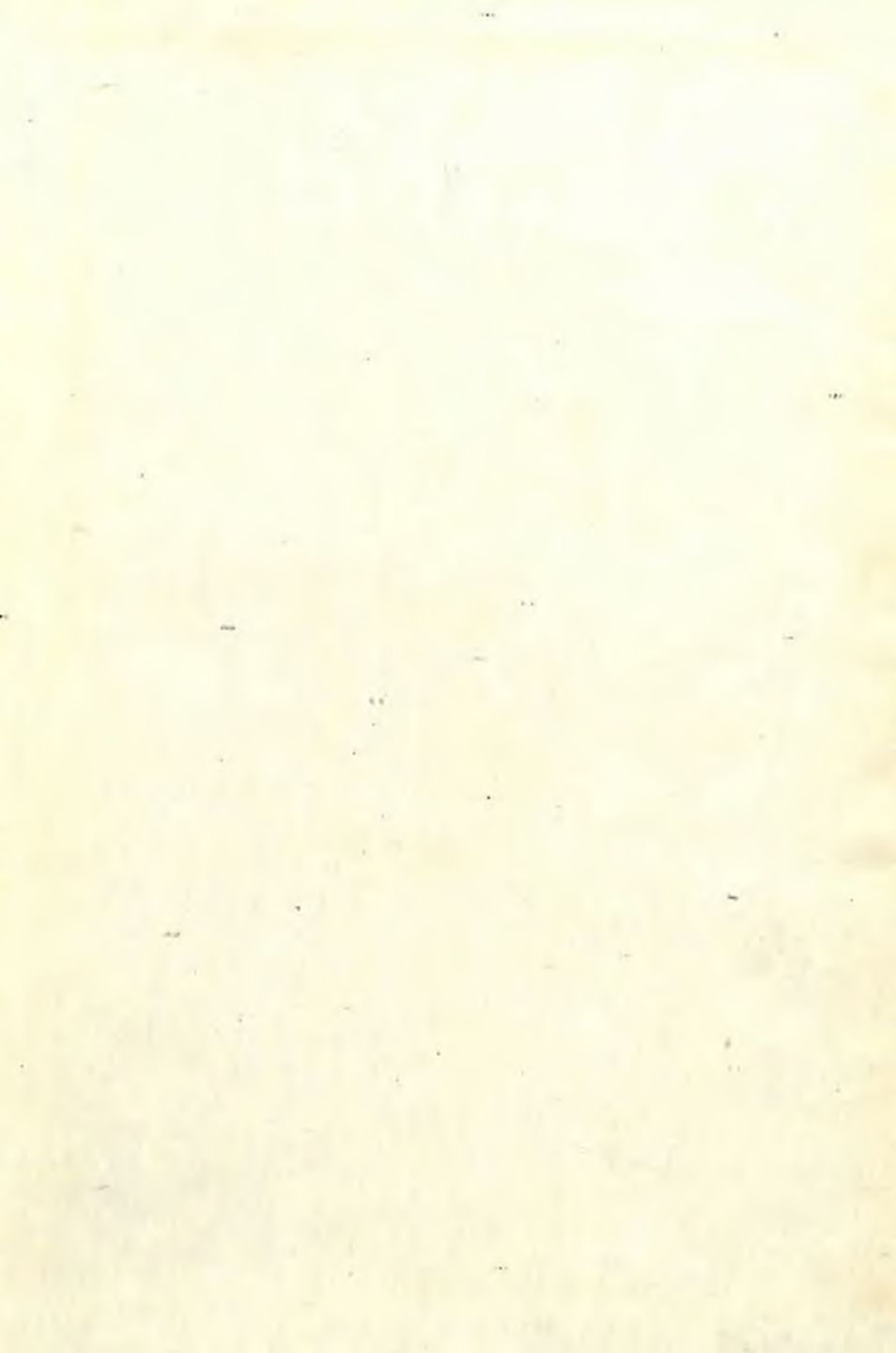

Հ. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԲԱՆԿՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ
ՉԵԿԱԿՈՐՈՒՄԸ
ԵՎ ԶԱՐԳԱԾՈՒՄԸ

КОНТРОЛЬНЫЙ
ОБЪЕКТ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

11
11

OF CHICAGO

UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

1920-1921

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

О.С.КАРАПЕТЯН

ФОРМИРОВАНИЕ
И РАЗВИТИЕ
РАБОЧЕГО КЛАССА
СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ
(1920—1940)

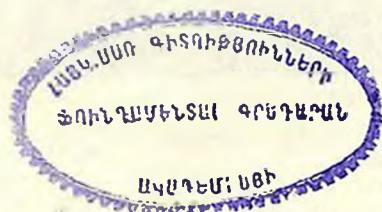
ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1980

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

A u
64158

Հ.Ս.ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԲԱՆՎՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ
ՉԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ
ԵՎ ԶԱՐԳԱԾՈՒՄԸ
(1920—1940)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1980

976-80

Պատասխանատու խմբագիրներ,
սլատմական գիտությունների դոկտորներ
Հ. Հ. ԱՋԻՋՐԵՆԻՅԱՆ, Վ. Ն. ՂԱԶԱՌԵՅՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել պատմական
գիտությունների բեկնածուներ Գ. Մ. ԳԵՂԱՄՅԱՆԸ և
Ք. Գ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԸ

Կարապետյան Հ. Ս.

Կ 294 Սովետական Հայաստանի բանվոր դասակարգի ձև-
վավորումը և զարգացումը (1920—1940) /Պատ. խմբ.
Հ. Հ. ԱճԻՋՐԵՆԻՅԱՆ, Վ. Ն. ՂԱԶԱՌԵՅՅԱՆ.—Եր.: ՀՍՍՀ
ԳԱ հրատ., 1980.—275 էջ.

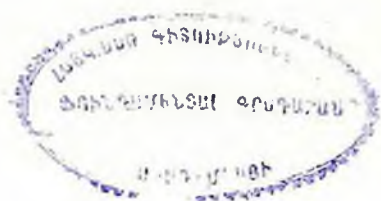
Գրքում լուսարանվում են Սովետական Հայաստանի բանվոր
դասակարգի սլատմության հարցերը, նրա ձևավորման ու զարգաց-
ման ընթացքը: Հարուստ տաստական նյութի և վիճակագրական
տվյալների հիման վրա ներկայացվում է հանրապետության սոցիա-
լիստական խնդուստրաչման, բանվորական և ինժեներատեխնիկա-
կան կադրերի սլատրաստման, բանվոր դասակարգի արտադրական
և հասարակական-բաղադրական կյանքի սլատկերը, կոմունիստական
կուսակցության ղեկավարությամբ նրա կատարած վճռական դերը
սոցիալիզմի կառուցման գործում:

Կ 0505040000 3—80
703(02)—80

9 (C43) 2
ԳՄԴ 63.3 (Հ) 7

Հ. Ս. Կարապետյան (1903—1977)

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՑ

Հովհաննես (Հովիկ) Սմբատի Կարապետյանը (1903—1977) հանրապետության նախաջված պատմաբաններից էր, պատմության ինստիտուտի երկարամյա աշխատող, 1923 թ. ՍՄԿԿ անդամ:

Նա իր ամբողջ գիտակցական կյանքը նվիրեց սոցիալիստական շինարարության գործին, ինչպես նաև Հայաստանում սովետական իշխանության հաղթանակի և հեղափոխական շարժումների պատմության գիտական ուսումնասիրությանը:

Հ. Կարապետյանը երկար տարիներ կոմերիտական և կուսակցական աշխատանք է կատարել հանրապետության շրջաններում, ակտիվորեն մասնակցել գյուղի սոցիալիստական վերակառուցման պայքարին: Աշխատել է ՀԿԵՄ Նոր Բայազետի և Դարալագյազի (այժմ՝ Նդեգնաձոր և Ազիզբեկով) գավառային և Ելենովկայի (Սևանի), Մեղրու և էջմիածնի շրջանային կոմիտեներում: Այնուհետև Հ. Կարապետյանի աշխատանքային կենսագրությունը շարունակվում է կուսակցական մարմիններում՝ ՀԿ(բ)Կ Բաշ-Գյառնիի (այժմ՝ Դառնի) շրջկոմում, որպես նրա ֆարտուղար, ասլա Ղուրդուղուլու (Հոկտեմբերյանի) շրջկոմում, որպես ֆարտուղարի տեղակալ: Եղել է Ղարաղալայի սովխոզի ֆաղթածնի պետի, Ստեփանավանի ՄՏԿ-ի, ինչպես նաև Հայպետհրատի դիրեկտորի տեղակալ:

1938 թ. մինչև կյանքի վերջը Հովհաննես Կարապետյանի գործունեությունը անխզելիորեն կապված էր ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի (սկզբում ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի Հայկական մասնաճյուղ) հետ: Այստեղ նա աշխատել է որպես հրատարակչության դիրեկտոր, սովորել աս-

պիրանտուրայում (ավելի վաղ ավարտել է նաև Սվերդլովի անվան կոմունիստական համալսարանը Մոսկվայում), պաշտպանել բեկնածուական դիսերտացիա և զբաղեցրել ավագ գիտական աշխատողի պաշտոնը պատմության ինստիտուտում:

Հ. Կարապետյանի գրչին են պատկանում ավելի քան երեք տասնյակ գիտական ուսումնասիրություններ, այդ թվում մի քանի մենագրություն: Նրա «Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում 1920 թ.» գիրքը, որը հրատարակվել է 1961 թ., տվյալ գիտական պրոբլեմին նվիրված լավագույն գործերից է: Հեղինակը հանգամանորեն հետազոտել է Հայաստանի բանվորների և աշխատավոր գյուղացիների մրդած հերոսական պայքարի պատմությունը, բացահայտել բազմաթիվ մանրամասնություններ և մեկնաբանել ասլըստամբության պարտության պատճառները:

Հովհաննես Կարապետյանը գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման պատմության հանրապետությունում առաջին ուսումնասիրողներից է: Այդ ուղղությամբ նրա կատարած աշխատանքի արդյունքները տպագրվել, ապա վերամշակվել և վերահրատարակվել են «Մեծ Հոկտեմբերի դրոշի ներքո» (Երևան, 1957) հոդվածների ժողովածուում, «Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության» 2-րդ պրակում (Երևան, 1958) և «Հայ ժողովրդի պատմության» ակադեմիական հրատարակության VII հատորում (Երևան, 1967):

Հ. Կարապետյանի տեղական և ֆրոնաչան աշխատանքի արդյունքն է սույն գիրքը, որը տվյալ հարցին նվիրված առաջին սակավաթիվ հետազոտություններից է և որի ետմահու տպագրությունը նաև կլինի հեղինակի՝ մեր գործընկերոջ նկատմամբ հարգանքի տուրքի արտահայտություն:

Դրքի հրատարակության նախապատրաստմանը մասնակցել է Վիլենա Սանթրոսյանը:

ԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո հանրապետության բանվոր դասակարգը, հենվելով Ռուսաստանի և սովետական մյուս ժողովուրդների անշահախընդիր եղբայրական օգնության վրա, կոմունիստական կուսակցության առաջնորդությամբ ձեռնամուխ եղավ նոր կյանքի կնրսմանը: Նրա գլխավորությամբ իրականացվեց ժողովրդական տնտեսության վերականգնումը, երկրի ինդուստրացումը և գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցումը, սոցիալիզմի կառուցման լինիյան պլանը:

Սոցիալիստական ինդուստրացման հաջողությունները, շինարարական աշխատանքների լայն ծավալումը պայմանավորում էին հանրապետության բանվոր դասակարգի քանակական աճը, նրա կուլտուր-տեխնիկական մակարդակի բարձրացումը, կենտրոնացումն արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկություններում և նորակառույցներում:

Ժողովրդական տնտեսության թե՛ վերականգնման, թե՛ նախապատերազմյան հնգամյակների տարիներին մեր հանրապետության բանվոր դասակարգն ընթանում էր աշխատավորների ավանգարդում, Երկրի ժողովրդական տնտեսության ղարգացման համար նրա կատարած աշխատանքային սխրագործությունները սովետական հասարակության պատմության վառ էջերից են:

Սովետական Միության ինդուստրացումը, այդ բաղաձիվրա երկրի հետամնացության հաղթահարումը և այն հզոր սոցիալիստական տերության վերածելը սովետական ժողովրդի և կոմունիստական կուսակցության նպատակն էր: Դրան հասնելու համար բանվորները, բոլոր աշխատավոր-

ները ջանք չէին խնայում, ցուցաբերում էին աշխատանքային արիության շտեմանված օրինակներ: «ՍՍՀՄ-ի ինդուստրացումը բանվոր դասակարգի, ամբողջ ժողովրդի մեծ սխալագործությունն է,— նշված է ՍՄԿԿ ծրագրում,— Ժողովուրդ, որը չէր խնայում ո՛չ ուժ, ո՛չ միջոցներ, գիտակցաբար դիմում էր զրկանքների՝ երկիրը հետամնացությունից դուրս բերելու համար»¹:

Այսպիսով, սովետական բանվոր դասակարգի ցուցաբերած նախաձեռնությունն ու աննկուն պայքարը նյութական բարիքների արտադրության ոլորտում, նրա ակտիվությունը և ղեկավար դերը երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում, հաստատում էին նրա, որպես սոցիալիստական հասարակարգ կառուցող առաջատար ուժի՝ համաշխարհային պատմական դերի գնահատության մասին մարքս-լենինյան ուսմունքի ճշմարտացիությունը: Ղեկավարվելով կոմունիստական կուսակցության որոշումներով, սովետական պատմաբանները մեծ աշխատանք են կատարել բանվոր դասակարգի, ինչպես նաև ֆաբրիկաների ու գործարանների պատմության ուսումնասիրության ուղղությամբ:

Սոցիալիզմի հիմնական հաղթանակի ժամանակաշրջանը կարեորագույն նշանակություն ունեցող փուլ է նաև Սովետական Հայաստանի բանվոր դասակարգի ձևավորման ու զարգացման համար:

Հանրապետության բանվոր դասակարգը, Սովետական Միության բանվոր դասակարգի ազգային ջոկատներից մեկը, կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ հերոսական էջեր է գրել սոցիալիզմի կառուցման և կոմունիստական շինարարության տարեգրության մեջ:

Սակայն հանրապետության բանվոր դասակարգի պատմության մասին դեռևս համակողմանի, ընդհանրացնող ուսումնասիրություններ չկան: Նշված թեմայով սովետահայ պատմաբաններն ու տնտեսագետները հրապարակել են ուշագրավ մենագրություններ, ուրվագծեր, պաշտպանվել են դի-

¹ «Սովետական Միության կոմունիստական պարտիայի ծրագիրը», Երևան, 1961, էջ 15:

սերտացիաներ, որոնք նշանակալի ներդրում են արդյունաբերության և բանվոր դասակարգի պատմության ուսումնասիրության գործում: Սակայն դրանք նվիրված են միայն այդ պրոբլեմի առանձին կողմերին, լուսաբանում են գլխավորապես արդյունաբերության զարգացման, բանվոր դասակարգի արտադրական գործունեության, գյուղացիության հետ նրա դաշինքի, արդյունաբերության տարրեր ճյուղերի, սոցիալիստական մրցության, առանձին գործարանների պատմության հարցերը:

Հ. Ն. Բումանյանը Սովետական Հայաստանի 1920—1940 թթ. տնտեսական զարգացմանը նվիրված աշխատության մեջ արդյունաբերության և նրա առանձին ճյուղերի զարգացման ֆոնի վրա քննել է նաև բանվորական ուժի շարժումն ու նրա թվաքանակի աճը, աշխատավորների նյութական պայմանների բարելավման ընթացքը²: Տնտեսագիտական բնույթի գործերից հիշատակության արժանի են գիտական հոգիվածների ժողովածուն³ և առանձին մենագրություններ⁴, որոնցում լուսաբանվում են արդյունաբերության, աշխատուժի, բանվոր դասակարգի ստեղծագործական աշխատանքի արդյունքները:

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում բանվորական ուժի համախմբման, արդյունաբերության զարգացման գործում բանվորների դրսևորած նվիրական աշխատանքի մասին կարևոր փաստեր ու նյութեր են օգտագործված Ա. Մ. Հակոբյանի⁵ և Վ. Ն. Ներկարարյանի⁶ ուսումնասիրություններում:

2 О. Е. Туманян. Экономическое развитие Армении, часть II, Советский период, Ереван, 1956.

3 «Սովետական Հայաստանի տնտեսական զարգացումը 1920—1960 թթ., հոգիվածների ժողովածու», ԳԱ հրատ. 1960:

4 В. Дарян, Легкая промышленность Армянской ССР. Перспективы ее развития, Ереван, 1960.

5 Ա. Մ. Հակոբյան, Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում 1921—1925 թթ., Երևան, 1955:

6 Վ. Ն. Ներկարարյան, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը

Սովետական Հայաստանի բանվոր դասակարգի թվաքանակի աճի, արդյունաբերության, տրանսպորտի և ժողովրդական տնտեսության մյուս ճյուղերի զարգացման, նախապատերազմյան հնգամյա պլանների կատարման ու գերակատարման գործում նրա աշխատանքային սխրանքները լայնորեն արտացոլվել են Հայաստանի կոմկուսի պատմության ուրվագծերում⁷ և «Հայ ժողովրդի պատմության» VII հատորում⁸։

Բանվոր դասակարգի պատմության հարցերը պատշաճ տեղ են գտել Սովետական Հայաստանի պատմությանը նրվիրված ուրվագծերի երեք պրակներում⁹, միջնակարգ դպրոցի բարձր դասարանների համար պատրաստված հայ ժողովրդի պատմության ձեռնարկում¹⁰, Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության 40-ամյակին նվիրված հոդվածների ժողովածուում¹¹։

Հարցերն առավել լայն ֆոնի վրա են բնօրինակ երկրի ինդուստրացման, սոցիալիզմի կառուցման ժամանակաշրջանում Հայաստանի կոմկուսի¹² և կոմերիտների պայքար-

ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում (1921—1925), Երևան, 1956։

7 «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր», Երևան, 1967։

8 «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. VII, Երևան, 1967։

9 Հ. Մ. Էլշիբեկյան, Ա. Մ. Հակոբյան, Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության, առաջին պրակ (1917—1925), Երևան, 1955; Վ. Գ. Մելիքսեյան, Հ. Ս. Կաբալետյան, Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության, երկրորդ պրակ (1926—1934), Երևան, 1958; Մ. Պ. Աղայան, Ե. Մ. Խալեյան, Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության, III պրակ (1935—1945), Երևան, 1950։

10 «Հայ ժողովրդի պատմություն», III մաս, Երևան, 1958։

11 «Մեծ Հոկտեմբերի դրոշի ներքո», Երևան, 1957։

12 Փ. Ի. Սեդոյան, Հայաստանի կոմպարտիայի պայքարը ռեսպուբլիկայի ինդուստրացման համար (1926—1941), Երևան, 1965; Մ. Կ. Սաֆարյան, Հայաստանի կոմպարտիայի պայքարը ռեսպուբլիկայում սոցիալիզմի վարդացման ու ամրապնդման համար (1937—1941), Երևան, 1966։

րին ու աշխատանքին նվիրված մենագրություններում¹³, Հայաստանի կոմերիտմիության պատմությանը նվիրված կուլեկտիվ աշխատության էջերում¹⁴, Բուն բանվոր դասակարգի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններում, որոնց թիվը շատ չէ, ավելի բազմակողմանի են արծարծվում այդ դասակարգի կազմի բանական աճի, նրա արտադրական նախաձեռնության, սոցիալիստական մրցության, հարվածայինների շարժման, կոլանտեսային կարգի հաղթանակի գործում նրա ցուցաբերած դերի հարցերը¹⁵:

Գործարանների և ֆաբրիկաների պատմության ստեղծման գործում կարևոր ներդրում են Կ. Ս. Կոզմոյանի աշխատությունները¹⁶, Սակայն դրանցում թերի են գործարանների զարգացման փուլերի խոր վերլուծությունը, բանվորների կազմի որակական և քանակական տեղաշարժերի, նրանց մասնագիտական որակի բարձրացման, բանվոր դասակարգի պատմության հետ առնչվող մյուս կարևոր խնդիրների լուսաբանությունը:

Սովետական Հայաստանի բանվոր դասակարգի 1920—1940 թթ. ժամանակաշրջանն ընդգրկող պատմության ուսումնասիրման համար կարևոր աղբյուր են հանդիսացել ՀամԿ(բ)Կ

13 Հ. Ա. Ավետիսյան, Հայաստանի կոմերիտմիությունը սոցիալիստական ինդուստրացման համար մղված պայքարում (1926—1932), Երևան, 1959:

14 «Հայաստանի լենինյան կոմերիտմիության պատմություն», Երևան, 1968:

15 Ա. Կ. Գրիգորյանց, Հայաստանի բանվոր դասակարգը 40 տարում: Համառոտ ակնարկ, Երևան, 1960: Լ. Ա. Խուրշուդյան, Հայաստանում սոցիալիստական մրցության պատմությունից (1928—1932), Երևան, 1961, Վ. Ն. Ղազախեցյան, Էքսիսիտի շրջանի № 3 առկառը, Երևան, 1964, Ա. Վարդապետյան, Հայաստանի արհմիությունները 40 տարում, Երևան, 1960: С. А. Аллаxвердян, Роль рабочего класса в победе колхозного строя в Армении (1927—1935). Ереван, 1969.

16 Կ. Ս. Կոզմոյան, Երևանի Ֆ. է. Ջերժինսկու անվան հաստոցաշինական գործարանի 50 տարին, Երևան, 1956, Նույնի՝ Կիրովականի Ալ. Մյասնիկյանի անվան քիմիական կոմբինատի 25 տարին, Երևան, 1958, Նույնի, Ալավերդի, Երևան, 1966, Նույնի, Երևանի Ստ. Շահումյանի անվան կաշվի գործարանի 75 տարին, Երևան, 1969, Նույնի՝ Քաղաքների զարգացումը Սովետական Հայաստանում (1920—1970), Երևան, 1977:

և ՀԿ(Բ)Կ համագումարների, կոնֆերանսների, Կենտկոմի պլենումների որոշումները, սովետների, արհմիությունների և լենինյան կոմերիտմիության համագումարների նյութերը: Ներկա ուսումնասիրության մեջ օգտագործվել են ինչպես Միության և Անդրֆեդերացիայի, այնպես էլ հանրապետության կուսակցական, պետական և հասարակական կազմակերպությունների ղեկավար գործիչների զեկուցումները, աշխատություններն ու հոդվածները: Անհրաժեշտ չափով օգտագործել ենք նաև սլարբերական մամուլի նյութերը:

Բանվոր դասակարգի պատմության ուսումնասիրման համար հարուստ սկզբնաղբյուր են ծառայել կուսակցական և պետական կենտրոնական ու հանրապետական արխիվների ֆոնդերը, արդյունաբերական ձեռնարկությունների և հասարակական կազմակերպությունների ընթացիկ արխիվները: Լայն չափերով օգտագործել ենք ՍՄԿԿ Կենտկոմին առընթեր մարքսիզմի-լենինիզմի ինստիտուտի Հայկական մասնաճյուղի, ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ պետական կենտրոնական արխիվներում պահվող հանրապետության կուսակցական և պետական մարմինների ֆոնդերը:

Սովետական Հայաստանի բանվոր դասակարգի 1920—1930-ական թվականների պատմության մասին կարևոր նյութեր ենք քաղել հատկապես ՀԿԿ-ի և Հայաստանի սովետների համագումարներին ներկայացված Կենտկոմի և կառավարության հաշվետվություններից: Հայաստանի արդյունաբերական կենտրոնների՝ Երևանի, Լենինականի, Ալավերդու, Ղափանի, Կիրովականի քաղաքային և շրջանային կուսակցական կազմակերպությունների նյութերը ևս աղբյուր են ծառայել առանձին հարցերի լուսաբանման համար:

Կարևոր փաստեր ու նյութեր ենք վերցրել «Բանվոր», «Պղնձի ֆրոնտում», «Պղնձի համար» քաղաքային և առանձին գործարանների բաղմատիրաժ թերթերից, ինչպես նաև կուսակցական օրգան հանդիսացող ամսագրերից: Օգտվել ենք նաև մեզ զբաղեցնող ժամանակաշրջանը բնութագրող վիճակագրական նյութերից, որոնք ամփոփված են տարբեր ժողովածուներում:

ԲԱԺԻՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ՏԵՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՔԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ (1921—1932)

Գ Լ Ո Ւ Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԱՐԴՅՈՒՆԱՐԵՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՄԱՆ ԵՎ ԶԱՐԴԱՅՄԱՆ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ (1921—1928)

1. ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԻՋՐԸ: ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՐԱՆՎՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՀԻՄՔԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Սովետական բանվոր դասակարգի ձևավորման, նրա կազմի քանակական և որակական փոփոխությունների նյութական հիմքը սոցիալիստական արդյունաբերությունն է, սկետական տրանսպորտը և ժողովրդական տնտեսության մյուս ճյուղերը: Հետևաբար, բանվոր դասակարգի կազմավորման, նրա պրոֆտեխնիկական և կուլտուրական մակարդակի բարձրացման պատմության ուսումնասիրությունը թեևադրում է անհրաժեշտ շափով պատկերել նրա նյութական բազայի՝ արդյունաբերության և տրանսպորտի վերականգնման ու զարգացման ընթացքը, շինարարական աշխատանքների ծավալումը և հարակից մյուս հարցերը: Ահա այդ կտավի վրա էլ քննենք բանվոր դասակարգի ձևավորման ու զարգացման ընթացքը, նրա թվաքանակի աճի աղբյուրների, կազմի որակական փոփոխու-

թյունների, արտադրաստեղծագործական աշխատանքի, և որպես հասարակության առաջատար ուժի՝ երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում նրա դերի հարցերը:

Սովետական իշխանության հաղթանակից հետո Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության և Հեղկոմի առջև ծառացան սոցիալիստական շինարարության կազմակերպման խնդիրները, որոնց կենսագործումը կապված էր ներքին և արտաքին բաղժաթիվ դժվարությունների հաղթահարման հետ:

Հեղկոմի առաջին պատմական փաստաթղթում՝ դիմում-դեկլարացիայում, հաստատ համոզմունք էր հայտնվում, որ սովետական իշխանությունը «հուսահատության ու դառնությունների անդունդից» դուրս կբերի երկրի աշխատավոր զավակներին¹:

Հեղկոմի դիմում-դեկլարացիան ջերմ արձագանք գտավ աշխատավորության շրջանում: 1920 թ. դեկտեմբերին իրենց միտինգներում և ժողովներում ընդունած որոշումներում բանվորները և բոլոր աշխատավորները ջերմորեն ողջունում էին սովետական իշխանության հաստատումը Հայաստանում և հավաստում, որ նեցուկ կլինեն նորաստեղծ կարգերին, իրենց ուժերը կնվիրաբերեն երկրի առջև ծառացած խնդիրների լուծմանը:

Նրևանի աշխատավորների դեկտեմբերի 6-ի բաղժամարդ միտինգը նշեց, որ կատարվել է Հայաստանի աշխատավորության գերագույն բաղժանքը, սկսվել Հայաստանի պատմության նոր դարաշրջանը, դրվում է նոր ստեղծագործական սոցիալիստական աշխատանքի հիմքը, որ այդ աշխատանքի ղեկավարությունը հանձն է առնում պրոլետարիատի հեղափոխական կազմակերպությունը՝ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը²:

Հայաստանում սոցիալիզմի կառուցումը սկսվեց շափաղանց ծանր և դժվարին պայմաններում:

¹ Տե՛ս «Զեկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում»: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Նրևան, 1960, էջ 404:

² Տե՛ս «Կոմունիստ», 1920, № 3:

Բնութագրելով երիտասարդ սովետական իշխանության առջև ծառացած դժվարությունները, Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն ընդգծում էր. «Հեշտ չէ սովետական իշխանություն կառուցելը, էլ ավելի դժվար է, միլիոն անգամ ավելի դժվար է այդ իշխանությունը կառուցել այնտեղ՝ տանջված, ժվատված Հայաստանում, որը քիչ է մնացել վերածվի դադթականների հանրապետության: Մենք գիտենք, որ մեր երիտասարդ ընկերները հարկադրված կլինեն բազմաթիվ դժվարություններ հաղթահարել»³: Այդ դժվարությունների հաղթահարումը պահանջում էր ճկուն քաղաքականության կիրառում, նյութական և ֆինանսական հսկայական միջոցներ, մեծ քվոլ կադրեր, անհրաժեշտ ժամանակ և մարդկային ջանքերի մեծագույն լարում:

Բնական է, որ առանց Սովետական Ռուսաստանի և սովետական մյուս հանրապետությունների հղբայրական օգնության, այդ դժվարությունների հաղթահարումը անհնարին կլիներ և նրանք, առանց հապաղելու, օգնության ձեռք մեկնեցին Սովետական Հայաստանին: Այդ օգնությունը ցույց էր տրվում Վրաստանով անցնող երկաթուղու միջոցով: Սակայն վրաց մենշևիկյան կառավարողներն ամեն կերպ ձգտում էին ձախողել դրա իրագործումը՝ հույս ունենալով, հարյուր հազարավոր մանուկների և աշխատավորների քաղցի ամատնելու միջոցով, տապալել սովետական իշխանությանը:

Այդ ծանր պայմաններում Հայաստանի Հեղկոմը և ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը դիմեցին միջոցների՝ ներքին ռեսուրսները մոբիլիզացնելու միջոցով մեղմել հացի սուր պահանջը:

ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը 1920 թ. դեկտեմբերի 10-ին դիմեց հանրապետության գյուղացիներին՝ պարենամթերքի հավաքման կապակցությամբ. «Գյուղի աշխատավորներ, — ասված է դիմումում, — Հայաստանի բանվորագյուղացիական կառավարությունն այսօր ձեզ է դիմում. Հայաստանի սահմաններում հայտարարված է հացահատիկի կամավոր հավաքում: Գյուղի կուլակների և հարուստների համար այդ հայտարարու-

3 Գ. Կ. Օրջոնիկիձե, Հետիւր հոգւածներ և ճառեր, Երևան, 1950, էջ 33—34:

թյունը պարտադիր է: Հացի հավաքմանը պիտի մասնակցեն բոլոր գյուղերը, բոլոր գյուղացիները»⁴:

Բացի պարենի հայթայթման ուղղությամբ կենսազործ-վող միջոցառումներից, Հեղկոմը ձեռնամուխ եղավ ժողովրդ-դական տնտեսության կազմակերպման գործին:

1920 թ. դեկտեմբեր—1921 թ. փետրվարի կեսերը ընկած ժամանակամիջոցում որոշակի քայլեր կատարվեցին արգյու-նաբերական ձեռնարկությունների, երկրի ընդերքի, լճերի, ու-ռոգման սիստեմի պետականացման ուղղությամբ:

Արդյունաբերության և ամբողջ ժողովրդական տնտե-սության ղեկավարումը կենտրոնացնելու, ձեռնարկությունների վերականգնումն սկսելու, արտադրությունը կազմակերպելու և բանվորական ուժը համախմբելու նպատակով հիմնվեց ժո-ղովրդական տնտեսության խորհուրդ (ԺՏԽ): Այն բոլոր հիմ-նարկները, որոնք կոչված են կարգավորելու հանրապետու-թյան տնտեսական կյանքը, կարգում ենք Հեղկոմի դեկրե-տում, պետք է ենթարկվեն ԺՏԽ-ին, որին իրավունք է վերա-պահվում նաև ըստ նպատակահարմարության վերակառուցե-լու և վերադասավորելու այդ հիմնարկները⁵:

Սակայն դաշնակցության փետրվարյան խռովության հե-տևանքով ժամանակավորապես դադարեցին հանրապետու-թյունում սկսված տնտեսական ու պետական շինարարությու-նը, բանվոր դասակարգի և գյուղի աշխատավորների ուժերի համախմբումը, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության վերականգնումը նախապատրաստելու նպատակով ծրագրված միջոցառումները:

Հակահեղափոխության ջախջախումից հետո Հայաստանի բանվորներն ու գյուղի աշխատավորները վերսկսեցին տըն-տեսական խաղաղ շինարարությունը: Հանրապետության կա-ռավարության 1921 թ. հուլիսի 8-ի դեկրետով ազգայնացվեց երեւանի ջրմուղ-կոյուղիին⁶: ԺԿԽ-ի և ԺՏԽ-ի նույն թվականի

⁴ «Կոմունիստ», 1920, № 8:

⁵ ՏՆ՝ «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեոլյուցիան և սովետա-կան իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 465—466:

⁶ ՏՆ՝ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, № 147:

օգոստոսի 11-ի որոշմամբ պետականացվեցին Երևանի կաշվի վերամշակման հրկու գործարանները⁷, օգոստոսի 3-ի որոշմամբ՝ Ղամարլուի (Արտաշատ) «Արաքս» և «Նա-Վեր», Երևանի սայիրտային խմիչքների արտադրության ձեռնարկությունները⁸:

Տնայնագործական և մանր արդյունաբերության արտադրանքի գծով ազդարանակցության պահանջները բավարարելու համար կիրառվեցին դրանց վարգացումը խրախուսող անհրաժեշտ միջոցառումներ: Այդ նպատակն էր հետապնդում կառավարության 1921 թ. օգոստոսի 10-ի դեկրետը, որի համաձայն տնայնագործական և արհեստագործական-արդյունաբերական ձեռնարկություններն ազգայնացման չէին ենթարկվում: Աշխատանքի պաշտպանության, բանվորական ուժի վարձման ու արձակման, վարձաչափերի և աշակերտության մասին պետական որոշումներն ու կարգադրությունները պարտադիր էին նաև բոլոր տնայնագործական և մանր արդյունաբերական ձեռնարկությունների համար⁹:

Տնտեսական այն խնդիրները, որոնք ծառացան Սովետական Ռուսաստանի և հղբայրական մյուս հանրապետությունների առջև, երբ նրանք թեև ակտիվ էին տնտեսության վերականգնման փուլը, վերաբերում էին նաև Սովետական Հայաստանին: Այդ խնդիրներն էին. վերականգնել քայքայված արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, տրանսպորտը և տնտեսության մյուս ճյուղերը. ժողովրդական լայն մասսաներին դուրս բերել տնտեսական ծանր կացությունից, բարելավել նրանց նյութական պայմանները, ամրապնդել գյուղի և քաղաքի կապը, բանվոր դասակարգի և գյուղացիության տնտեսական ու քաղաքական դաշինքը, սկսել սոցիալիստական շինարարություն թե քաղաքում, թե գյուղում, ձեռնամուխ լինել արդյունաբերական նոր ձեռնարկությունների կառուց-

7 ՏԵՍ «Восстановление народного хозяйства Армянской ССР (Материалы и документы за 1921—1928 гг.)», Ереван, 1958, стр. 51.

8 Նույն տեղում, էջ 50:

9 ՏԵՍ «Սորհրդային Հայաստան», 1921, № 154:

մանը, բանվոր դասակարգի շարքերի համախմբմանը, բարձրացնել աշխատավորների դասակարգային գիտակցությունը, բանվորների կուլտուրական ու տեխնիկական մակարդակը:

Այս խնդիրների լուծման բնագավառում եղած դժվարությունները պատկերացնելու համար անհրաժեշտ է նկատի ունենալ ոչ միայն այն, որ Հայաստանը գտնվում էր համեմատաբար տնտեսական ցածր մակարդակի վրա, որ նա հետամնաց գյուղացիական երկիր էր, այլև այն, որ հանրապետության արտադրողական ուժերը շտեմնված անկում էին ապրել:

Հ(Բ)Կ Կենտկոմը 1921 թ. հատուկ նամակով դիմեց կուսակցության գավառային կոմիտեներին, բոլոր կոմունիստներին, նրանց ուշադրությունը բեռնելով հանրապետության ժողովրդական տնտեսության վերականգնման հրատապ խնդիրների վրա: «Ներկայումս երբ պարզորեն ստեղծված է դադար,— ասվում էր նամակում,— մեր առաջ ծառացած են երկրի տնտեսական ճակատի կազմակերպման խնդիրները, որը պահանջում է մեղանից, անկասկած, գերազույն ճիգեր, ուժեր ու աշխատանքի առավելագույն կենտրոնացում»¹⁰: Այնուհետև նամակում նշվում էր, որ այդ խնդիրների լուծման համար անհրաժեշտ է կազմակերպել մասսաներին, բարձրացնել կոմունիստների ղգոնությունը, ջանքեր չխնայել աշխատավորներին կուսակցության և սովետական իշխանության շուրջը համախմբելու համար¹¹:

Սովետական Հայաստանի բանվորները և գյուղի աշխատավորական զանգվածները գիտակցում էին, որ իրենց աշխատանքային եռանդը միավորելով եղբայրական հանրապետությունների բանվորների և գյուղացիների ջանքերին, Սովետական Ռուսաստանի անշահախնդիր աջակցությամբ, կրթութեն երկրի ծանր վերքերը, կվերականգնեն և կզարգացնեն ժողովրդական տնտեսությունը, կվերաշինեն Հայաստանը: Սովետական պետական կարգերն ինքնին երաշխիք էին երկ-

¹⁰ ՀՍՍՀ Հոկտեմբերյան հեղափոխության և սոցիալիստական շինարարության պետական կենտրոնական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՍՍՀ ՀՀՄՇ ՊԿԱ), ֆ. 113, ց. 3, դ. 13, թ. 97:

¹¹ Նույն տեղում:

րամասի ժողովուրդների միջև քաղաքական և տնտեսական սերտ համագործակցություն հաստատելու համար:

Անդրկովկասի նորաստեղծ սովետական հանրապետությունների տնտեսական քաղաքականությունը ճիշտ հունի մեջ դնելու, նրանց վերածնունդն ապահովելու, ՌՍՖՍՀ-ի հետ ամուր համագործակցություն հաստատելու գործում վճռական նշանակություն ունեցավ Վ. Ի. Լենինի՝ Կովկասի կոմունիստների ուղղված 1921 թ. ապրիլի 14-ի պատմական նամակը:

Այդ նամակում Վ. Ի. Լենինը Կովկասի կոմունիստների ուշադրությունը հրավիրում էր այն կարևոր հանգամանքի վրա, որ նրանք պետք է հաշվի առնեն իրենց հանրապետությունների «դրության յուրօրինակությունը ի տարբերություն ՌՍՖՍՀ դրության ու պայմանների», հասկանան, որ չի կարելի նույնությամբ ընդօրինակել Ռուսաստանում կիրառվող տակտիկան, «այլ մտածված կերպով կոնկրետ պայմանների տարբերության համապատասխան այն ձևափոխելու անհրաժեշտությունը», կիրառեն Սովետական Ռուսաստանի փորձի «ոչ թե տառը, այլ ոգին, խմաստը, դասերը»¹²:

Առաջնորդվելով Վ. Ի. Լենինի ցուցումներով և հաշվի առնելով Հայաստանի առանձնահատկությունները, ՀԿ(Բ)Կ-ն և հանրապետության կառավարությունը, ամեն կերպ աշխատում էին արագ կերպով վերականգնել երկրի ժողովրդական տնտեսությունը, բարելավել բանվորների և գյուղացիների դրությունը, տնտեսական շինարարության մեջ ներգրավել կարող ուժերը, զարգացնել ներքին և արտաքին առևտուրը:

Արդյունաբերության կարևոր հումքի՝ բամբակի ցանքատարածությունն ընդլայնելու և նրա մշակումը բարձր հիմքերի վրա դնելու գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ ՀՍՍՀ Ժողկոմխորհի 1921 թ. դեկտեմբերի 25-ի դեկրետը, որով վերացվեց բամբակի պետական մենաշնորհը, իսկ բամբակագործությամբ զբաղվողները կրեք տարով ազատվեցին բնատուրքից: Ստեղծվեց Բամբակագործության գլխավոր վարչություն, Բամբակի կուլտուրան, որպես տեքստիլ արդյունա-

12 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 32, էջ 402:

բերության հոմք, գտնվում էր նաև Սովետական Միության կառավարության ուշադրության կենտրոնում: Այդ կուլտուրայի վերականգնման ու զարգացման համար Հայաստանի կառավարության տրամադրության տակ ղրվեց 620 հազար ռուբլի, որից 450.000-ը՝ ոսկով, իսկ 170.000-ը՝ արծաթով¹³:

Հանրապետության գյուղատնտեսության վերականգնման ու զարգացման նպատակով սովետական իշխանությունը գործադրում էր նաև այլ միջոցառումներ: Հատուկ դեկրետներ ընդունվեցին գյուղատնտեսական մասնագետների մոբիլիզացման, այգեգործության զարգացման, գյուղացիական տրնտեսություններում անասունների պահելու նորմաների, գյուղացիներին սերմացուով ապահովելու, ցանքատարածությունն ընդլայնելու, խաղողի բնատուրքի և այլ հարցերի մասին:

Առավել դժվարին էր արդյունաբերության վերականգնումը, որը հսկայական ջանքեր և միջոցներ էր պահանջում: Արդյունաբերության վերականգնումը Հայաստանում ուներ այն առանձնահատկությունը, որ եթե նրա առանձին ճյուղեր սոսկ վերականգնվելու էին, ապա այլ ճյուղերում այն զուգորդվելու էր վերակառուցման, վերասարքավորման կամ էլ նոր ճյուղերի ստեղծման հետ:

Հանրապետության արդյունաբերության հիմնական ճյուղերն էին լեռնահանքային (մասնավորապես պղնձահանքային) և վերամշակող արդյունաբերությունը, այդ թվում գինու, կոնյակի, սպիրտի արտադրությունը, բամբակի զտումը և կաշվի վերամշակումը:

Գունավոր մետալուրգիայի ձեռնարկություններն ամբողջովին շարքից դուրս էին եկել և դրանց վերականգնումը կապված էր մեծ դժվարությունների հաղթահարման հետ:

Գյուղատնտեսական հումք վերամշակող ձեռնարկությունները չէին աշխատում ոչ այնքան այն պատճառով, որ շարքից դուրս էր եկել դրանց սարքավորումը, այլև այն պատճառով, որ

¹³ ՏՖՍ «Восстановление народного хозяйства Армянской ССР (Материалы и документы за 1921—1928 гг.)», Ереван, 1958, стр. 288.

քայքայվել էր հումքի բազան։ Այդ ձևոնարկությունները գործի գցելու համար անհրաժեշտ էր առաջին հերթին վերականգնել դրանց հումքային բազան՝ այգեգործությունը, բամբակագործությունը, անասնաբուծությունը։ Մասնավորապես միջոցառումներ իրականացվեցին բամբակի վերամշակումը կենտրոնացնելու և կատարելագործելու ուղղությամբ։

Արդեն 1921 թ. հրկրորդ կեսից Ալավիրդում նախապատրաստական աշխատանքներ սկսվեցին կապիտալ ներդրում չպահանջող որոշ նյութերի արտագործյունը կազմակերպելու համար։ Դրան ղգալիորեն նպաստեց այն, որ բանվորների և ծառայողների ջանքերով կողոպուտից՝ պահպանվել էին պահեստների գույքը և բիշ թի շատ պիտանի կարևոր շարժիչները¹⁴։

1924 թ. սկսվեցին հանքերի և ձուլարանների վերականգնման աշխատանքները։ Հիմնականում վերականգնվեցին Ղափանի պղնձաձուլարանները, էլեկտրակայանը, դիզելները, որոշ հանքահորեր։

Հայաստանի մետաղամշակման միակ ձևոնարկությունը Տեր-Ալեխանդրյանների Երևանի միխանիկական գործարանն էր, որը պետականացվել էր 1921 թ.։ Գործարանի շահագործումը կապված էր որոշ դժվարությունների հետ։ Շենքերը և սարքավորումները գտնվում էին անմխիթար դրության մեջ։ Հարկավոր էր կենտրոնացնել հաստոցներն ու գործիքները, հավաքագրել որակյալ բանվորական ուժ։ Վերականգնման առաջին տարիներին (ներառյալ 1923/24 տնտեսական տարին) գործարանի մեքենայական սարքավորումը օգտագործվում էր միայն 60 % -ով։ Գործարանի ծանրաբեռնվածությունը կազմում էր 72,5 %։ Գլխավոր արտադրամասերից մեկը՝ միխանիկականը, աշխատում էր 70, ձուլարանը՝ 90, դարբնոցը՝ 75, հյուսնոցը՝ 60 % բեռնվածությամբ։ Գործարանը գլխավորապես զբաղվում էր ոչ մեծ կարևորություն ներկայացնող գործիքների և իրերի արտադրությամբ, մինչդեռ տնտեսական, պետական և շինարարական կազմակերպությունների պատվերները հետզհետե ավելանում էին։

14 ՏԵՍ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 115, ց. 1, գ. 150, թ. 89—102։

Քանի որ արդյունաբերական ձևնարկությունների աճող պահանջները մեխանիկական գործարանը չէր կարողանում բավարարել, ուստի խնդիր դրվեց կառուցել նոր գործարան:

Հայաստանի արդյունաբերության մյուս ճյուղը պոլիգրաֆիականն էր, որն աննախանձիկ դրությունից դուրս բերվեց ազգայնացումից հետո: Պոլիգրաֆիական արդյունաբերությունը բաղկացած էր մի քանի ձևնարկություններից, որոնք 1921 թ. վերջերին միավորվեցին և հանձնվեցին Ժողատն-խորհին: 1923 թ. մայիսին կազմակերպվեց պոլիգրաֆիա-յի տրեստ, որի իրավասության տակ անցավ հանրապետու-թյան գրեթե ամբողջ պոլիգրաֆիական արդյունաբերությունը:

Նախասովետական Հայաստանում գյուղատնտեսական հումքը վերամշակող արդյունաբերության ճյուղերից էր պահածոների արտադրությունը: Պահածոներ արտադրող ձև-նարկությունները ևս հիմնականում տնայնագործական էին և սեղոնային բնույթ ունեին: Միակ ձևնարկությունը, որ փոքրի-շատի սարքավորված էր, Երևանի գործարանն էր, որը գործի դրվեց 1923 թ. ամռանը:

Հայաստանի պահածոների արդյունաբերությունը վար-գացման համար հումքի հարուստ բազա ուներ: Դա, ինչպես նաև այդ ճյուղի տնտեսական օգտակարությունը և կարևորու-թյունը թելադրում էին լայնացնել պահածոների արտադրու-թյունը, կառուցել նոր ձևնարկություններ:

Վերականգնման տարիներին հանրապետության կառա-վարությունը կարևոր միջոցառումներ իրականացրեց արդյու-նաբերության մի քանի նոր ճյուղերի ստեղծման ուղղությամբ: Հիմք դրվեց տեքստիլ, շինանյութերի և քիմիական արդյունա-բերությանը, կառուցվեցին և ժամանակակից տեխնիկայով հագեցվեցին մի շարք նոր ձևնարկություններ:

Խոշոր արդյունաբերության կարևոր ճյուղ հանդիսացող տեքստիլ արդյունաբերությունն ստեղծելու գործում հայ ժողո-վրդին մեծագույն օգնություն ցույց տվեցին ՄՍՖՍՀ կառա-վարությունն ու Ռուսաստանի բանվոր դասակարգը: Սովետա-կան Ռուսաստանի կառավարության ցուցումով տեքստիլ ար-դյունաբերության գլխավոր վարչության և Իվանով-Վոլնի-

սենսիկի նահանգի ժողանտխորհի որոշմամբ Սովետական Հայաստանին նվիրվեց հրեք մանվածքագործվածքային ֆաբրիկայի սարքավորում: 1923 թ. ամռանը ստացվեց 160 հազար իլիկ և 404 զործող դաղգահ, իսկ այնուհետև, երբ Ալիքսանդրապոլում (Լենինական) ստեղծվեցին անհրաժեշտ հարմարություններ, ստացվեցին նաև մյուս սարքավորումներ:

1924 թ. հուլիսից սկսվեցին մանվածքագործվածքային գործարանի կառուցման աշխատանքները: Այդ գործարանում տեղակայվելու էին 18—20 հազար իլիկ և 450—456 դաղգահ¹⁵: Գործարանը, որի կառուցումն ավարտվելու էր 1926 թ., տարեկան արտադրելու էր 115, 7 հազ. փուխ թել և 4,5 միլիոն արշին բյազ:

Մանվածքագործվածքային գործարանի շինարարությանը զուգընթաց պատրաստվում էին բանվորական կադրեր: Այդ նպատակով կազմակերպվեց ուսումնացուցադրական արհեստանոց, որը անվանվում էր նաև տեքստիլ ֆաբրիկա-դպրոց: Սովորելու հետ մեկտեղ բանվորները աշխատում էին: Այսպես, 1925/26 տնտեսական տարում ֆաբրիկա-դպրոցը տվեց 667,8 հազ. ուռբլու, իսկ հաջորդ տնտեսական տարում՝ 990 հազ. ուռբլու արտադրանք, կամ նախորդ տարվա համեմատությամբ 48,2 % -ով ավելի¹⁶:

Լենինականում կառուցվող տեքստիլ արդյունաբերության ձևավորությունների բազայի վրա շուտով առաջացավ հանրապետության ինդուստրիայի առաջնեկներից մեկը՝ տեքստիլ կոմբինատը: Հայաստանի սոցիալիստական արդյունաբերության մեջ թե՛ իր համախառն արտադրանքի՝ չափով և թե՛ բանվորների քանակով, այն գրավում էր առաջատար տեղ:

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը և հանրապետության կառավարությունը վերականգնման առաջին տարիներին ձեռնարկեցին էլեկտրաշինարարության գործը: Հայտնի է, որ նախասովետական Հայաստանում արդյունաբերության մեջ էլեկտրաէներգիայի օգտագործումը շատ չըն-

15 Տե՛ս «Восстановление народного хозяйства Армянской ССР (документы и материалы за 1921—1928 гг.)», Ереван, 1958, стр. 161.

16 Տե՛ս «Экономический вестник Армении», § 8—10, 1928, стр. 38.

շին էր: Առկա էլեկտրակայանները, որոնց քանակը 1913 թ. հասնում էր 10-ի և որոնց հզորությունը 3,1 հազ. կվտ շէր անցնում, տարեկան արտադրում էին մինչև 5,1 մլն կվտ/ժ էլեկտրաէներգիա: Դաշնակցության տիրապետության շրջանում էլեկտրակայանների քանակը իջավ յոթի՝ 1,5 հազ. կվտ կարողությամբ¹⁷:

Երևանում, Լենինականում և Զորագետի վրա կառուցվելիք հիդրոէլեկտրակայաններն արդյունաբերական մեծագույն նշանակություն ունին և դառնալու էին հանրապետության առաջին խոշոր ՀէԿ-երը, Հայաստանի սոցիալիստական արդյունաբերության զարգացումը խթանող առաջնեկները:

1924 թ. մայիսի 1-ին գործարկվեց Ղարաբախի (Կիրովական) 400 ձիաուժ հզորությամբ հիդրոէլեկտրակայանը, վերակառուցվեցին նոր Բայազետի (Կամո), Դիլիջանի, Գորիսի, Ստեփանավանի, Սևթաշի և այլ գյուղական էլեկտրակայանները:

1927 թ. հանրապետության էլեկտրակայանների թիվը հասավ 20-ի, որոնց հզորությունը 1913 թ. համեմատությամբ ավելացավ ավելի քան 1,6, իսկ էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը՝ 4 անգամ¹⁸:

Արդյունաբերության վերականգնման ու զարգացման գործում վճռական նշանակություն ունեւր կապիտալ ներդրումների հարաճուն ավելացումը: Սովետական իշխանության առաջին ութ տարիներին (ներառյալ 1927/28 տնտեսական տարին) արդյունաբերության մեջ ներդրվեց 21,3 մլն ռուբլի, էլեկտրաշինարարությանը հատկացվեց 5,9 մլն և տրանսպորտին՝ 4,2 մլն.՝ ռուբլի¹⁹:

Կուսակցությունը և կառավարությունը հսկայական կարիվորություն էին տալիս հանրապետության գունալոր միտալուրդիայի վերականգնման գործին: Պղնձահանքային արդյունաբերության վերականգնման աշխատանքներն ուժեղացնելու նպատակով «Հայպղինձ» տրեստի գծով կապիտալ հատկա-

¹⁷ ՏԵՍ «Социалистическое строительство Армянской ССР (1920—1940)». Статистический сборник, Ереван, 1940, стр. 24.

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ ՏԵՍ ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿՍ, ֆ. 187, ց. 1, գ. 43, թ. 1—3 (այս և մի 2արբ այլ դեպքերում հաշվումները կատարված են հեղինակի կողմից):

ցումները 1924—1927 թթ. կազմեցին ավելի քան 4,2 միլիոն ռուբլի, իսկ ժողովրդական հատկացրած կապիտալ միջոցները՝ 2,5 մլն. ռուբլի²⁰։ Պղնձի ձուլումը հետզհետե սկսեց ավելանալ և 1927/28 տնտեսական տարում 1924/25 տնտեսական տարվա արտադրանքի չափը գերազանցեց մոտ 5,8 անգամ²¹։

Հայաստանի սովետների IV համագումարը (1925 թ. մարտ) հատուկ քննության ենթարկեց արդյունաբերության վերականգնման հարցը։ Համագումարը նշեց, որ սովետական իշխանության տարիներին հանրապետությունում մեծ աշխատանքներ են կատարվել արդյունաբերությունը վերականգնելու և տեխնիկական նոր նվաճումներն արտադրության մեջ օգտագործելու ուղղությամբ²²։

Հաշվի առնելով լեռնահանքային հարստությունները և էլեկտրիֆիկացման լայն հնարավորությունները, համագումարն անհրաժեշտ համարեց ամեն կերպ զարգացնել արդյունաբերությունը։ Խնդիր դրվեց «վերջնականապես վերականգնել մեր լեռնային ծանր ինդուստրիան՝ Ղաթարի և Ալավերդու հանքերը, ռացիոնալ հիմքերի վրա դնել պեմզայի շահագործումը, ռեֆը թափով շարունակել լենինականի մասվածքագործվածքային գործարանի կառուցումը, ընդարձակել գինու, կոնյակի և սպիրտի արտադրությունը, միսանիկական գործարանը և կաշվի արդյունաբերությունը²³։

Համագումարը ցուցում տվեց շարունակել ջրային ուսուրանների հետազոտման աշխատանքները։ Էլեկտրիֆիկացման հնարավորություններն արդյունավետ օգտագործելու նպատակով անհրաժեշտ համարվեց զարկ տալ քիմիական արդյունաբերությանը։

Հայաստանի կոմկուսի IV համագումարը (1925 թ. նոյեմբեր) ամփոփեց հանրապետության ժողովրդական տնտեսության վերականգնման արդյունքները։ Համագումարն

20 Նույն տեղում, թ. 16—25։

21 Նույն տեղում։

22 Տե՛ս «ՀՍԽՀ խորհուրդների շորրորդ համագումարի սղագրական հաշվետվությունը», Երևան, 1925, էջ 202—210։

23 Նույն տեղում։

ընդգծեց, որ կուսակցության տնտեսական քաղաքականությանն ապահովեց հրկրի էկոնոմիկայի վերելքը, որ ընթացիկ տարում «մեր տնտեսությունն ընդհանուր առմամբ ավարտել է իր վերականգնման պրոցեսը»²⁴։ Դա այն վիթխարի աշխատանքի արդյունքն էր, որ կատարեցին Հայաստանի կոմունիստները, բանվորները, բաղաբի և գյուղի աշխատավորները 1921—1925 թվականներին։

Համագումարը ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմին ցուցում տվեց հանգամանորեն ուսումնասիրել հանրապետության տնտեսական զարգացման հեռանկարները, սահմանել այն բոլոր ձևերը-կոմաների հերթականությունը, որոնք պետք է իրականացվեն հանրապետության ժողովրդական տնտեսության վերակառուցման համար²⁵։

Առաջնորդվելով լենինյան այն դրույթով, որ «սոցիալիզմի միակ նյութական հիմքը կարող է լինել խոշոր մեքենայական արդյունաբերությունը, որն ընդունակ է վերակառուցելու նաև հողագործությունը»²⁶, կուսակցությունը պայքարում էր այդպիսի մեքենայական առաջավոր ինդուստրիա ստեղծելու համար։

ՀամԿ(Բ) XIV համագումարը (1925 թ. դեկտեմբեր) ընդունեց հրկիրն ինդուստրացնելու գիտականորեն հիմնավորված կուրս։ Համագումարը նշեց, որ հրկրի տնտեսական շինարարությունը պետք է առաջ տանել այն ուղղությամբ, որ պետքի ՍՍՀՄ-ը «մեքենաներ և սարքավորում ներմուծող երկրից դառնա մեքենաներ և սարքավորում արտադրող երկիր»²⁷։

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը, կառավարությունը, բանվոր դասակարգը և հասարակական կազմակերպությունները հսկայական աշխատանք կատարեցին համագումարի դիրեկտիվների կենսագործումն ապահովելու ուղ-

²⁴ Տե՛ս «ՀԿ(Բ)Կ 4-րդ համագումարի րանաձևերը», Երևան, 1925, էջ 12—13։

²⁵ Նույն տեղում։

²⁶ Վ. Ի. Լենին, Երկիր, հատ. 32, էջ 591։

²⁷ «ՍՄԿԴ-ն րանաձևերում ու որոշումներում», II մաս, Երևան, 1955, էջ 246։

ղությամբ: Հայաստանի սոցիալիստական ինդուստրացման առաջին իսկ տարիները նշանավորվեցին լուրջ հաջողություններով: 1926—1928 թթ. շահագործման հանձնվեցին մի շարք արդյունաբերական ձեռնարկություններ և հիդրոէլեկտրակայաններ, որոշ գործարաններ վերասարքավորվեցին և ընդարձակվեցին:

1926 թ. մայիսի 16-ին, հանդիսավոր իրադրության պայմաններում, բաղմահազար աշխատավորների և եղբայրական հանրապետություններից ժամանած հյուրերի ներկայությամբ, շահագործման հանձնվեց Երևանի առաջին հիդրոէլեկտրա: Հայաստանի աշխատավորների այդ հաղթանակը ջերմորեն ողջունեց Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն:

Գործարկվեցին Երևանի կարբիդի, փայտամշակման, կարի, մետաքսի և այլ գործարաններ, Անիպեմզայի, Արթիկ-տուֆի հանքերը, սկսվեց մարմարի մշակումը, Զաջուռի կրի շահագործումը: 1928 թ. Երևանում սկսվեց պահածոների նոր գործարանի կառուցումը, որի տարեկան կարողությունը կազմելու էր 70—100 հազ. փուլ: 1927 թ. սկսվեց Ջորադէսի շինարարությունը, իսկ 1928 թ. նոյեմբերին շահագործման հանձնվեց Լենինականի հիդրոէլեկտրա: Ընդարձակվեցին Լենինականի տրիկոտաժի, Երևանի և Հոկտեմբերյանի բամբակաղտիչ, Երևանի ծխախոտի գործարանները: Սկսվեց Երևանի և Լենինականի մեխանիկական գործարանների կառուցումը:

Հանրապետության ժողովրդային արդյունաբերական ձեռնարկությունների 1927/28 տնտեսական տարվա համախառն արտադրանքը, 1923/24 տնտեսական տարվա համեմատությամբ, ավելացավ 4,5 անգամ, այդ թվում արտադրության միջոցների արտադրության գծով՝ 7,1, իսկ սպառման առարկաների գծով՝ 3,1 անգամ²⁸: Հանրապետության խոշոր արդյունաբերության համախառն արտադրանքը արդեն 1926/27 տնտեսական տարում գերազանցեց 1913 թ. մակարդակը, չը-

²⁸ ՏՆՍ «Խորհրդային Հայաստանի 15 տարին թվիրով», Երևան, 1935, էջ 64:

նայած պղնձահանքային արդյունաբերությունը դեռևս հեռու էր վերականգնումն ավարտելուց։

Այն նվաճումները, որոնք 1921—1928 թթ. ձեռք բերվեցին Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ու զարգացման բնագավառներում, պայմանավորված էին կոմունիստական կուսակցության և սովետական իշխանության ճիշտ քաղաքականությամբ։ Այդ հաջողությունները հնարավոր դարձան շնորհիվ այն բանի, որ Սովետական Հայաստանը, հանդիսանալով Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի իրավահավասար անդամը և նրա հետ միասին մտնելով ՍՍՀՄ կազմի մեջ, անհրաժեշտ նյութական և ֆինանսական աջակցություն էր ստանում արտադրողական ուժերի վերականգնումն ու զարգացումն ապահովելու համար։ Վերջապես այդ նվաճումները ձեռք բերվեցին բանվորական լայն զանգվածների աշխատանքային նախաձեռնության ծավալման շրջանորհիվ։

2. ՍՈՎԵՏԱՀԱՅ ԲԱՆԱՌՐ ԴԱՍԱԿԱՐԴԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

Արդյունաբերության վերականգնման ու զարգացման, շինարարության ծավալման հետ միասին աճում էր բանվորների թիվը, բարձրանում էր նրանց պրոֆտեխնիկական մակարդակը։ Սովետական բանվոր դասակարգի ձևավորումը, նրա շարքերի ամրապնդումը սոցիալիստական արդյունաբերության ստեղծման ու բազմակողմանի զարգացման անմիջական արդյունքն էին։

Ժողովրդական տնտեսությունը աշխատուժով բավարարելու և բանվորների որակավորման խնդիրները զտնվում էին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության, հանրապետության կառավարության և արհեստակցական միությունների ուղադրության կենտրոնում։

Առաջին հերթ նշանակություն ունեւ բանվորական ուժի և մասնագիտական կադրերի հաշվառումն ու արտադրության մեջ ընդգրկելը։ Այդ ուղղությամբ առաջին կարեւոր միջոցառումը հանդիսացավ բանվորական ուժի հաշվառման և բաշխման բաժնի կազմակերպումը։ Պետական, հասարակական և

մասնավոր հիմնարկություններում ու ձեռնարկություններում աշխատողների տեղաբաշխումը կատարվում էր այդ բաժնի միջոցով: Առաջին հերթին աշխատուժով ապահովվում էին կարևոր հիմնարկությունները, գործարաններն ու երկաթուղին:

Մեծ աշխատանք կատարվեց ժողովրդական տնտեսությունը մասնագիտական կադրերով ապահովելու համար, առանց որի անհնար էր առաջ տանել տնտեսության վերականգնման գործը: Կառավարությունն անհրաժեշտ միջոցներ էր ձեռնարկում հին մասնագետներին սոցիալիստական շինարարությանը մասնակից դարձնելու համար: Այդ նպատակով դեռևս 1920 թ. դեկտեմբերի 31-ին հրապարակվեց Հեղկոմի հրամանը՝ տեխնիկական մասնագիտական կադրերին գրանցելու մասին: Հրամանում ասված էր. «Խորհրդային Հայաստանի բոլոր թե՛ պաշտոնավարող և թե՛ ազատ տեխնիկական ուժերը, նաև ամեն տեսակի մասնագետ ինժեներները, այս հրամանը հայտարարելուց հետո պետք է երեք օրվա ընթացքում արձանագրվեն հանրապետության տեխնիկական ուժերը հաշվի առնող հանձնաժողովում»²⁹: Հաշվառումից խուսափողները դիտվում էին որպես աշխատանքային ճակատի դասալիքներ:

Բանվոր դասակարգի ցրված ուժերի համախմբումը, նրա շարքերի հետագա աճն ու ամրապնդումը պահանջում էին հաղթահարել բազմաթիվ դժվարություններ, 1918—1920 թթ. երկրում ստեղծված ծանր դրության հետևանքով կադրային բանվորների քանակը խիստ պակասել էր: Եղած տրակյալ բանվորական ուժը և մասնագիտական կադրերը միանգամայն անբավարար էին սոցիալիստական շինարարության պահանջները բավարարելու համար: Ինչպես արդյունաբերության, այնպես էլ մյուս բոլոր բնագավառներում զգացվող կադրերի այդ հսկայական պակասը կարող էր լրացվել միայն դրսի օգնությամբ: Ռկ(բ)Կ Կենտկոմի նախաձեռնությամբ 1921—1924 թթ. մոբիլիզացվեցին և Հայաստան ուղարկվեցին հարյուրավոր կուսակցական և պետական գործիչներ:

Սովետական Հայաստան վերադարձան նաև մեծ թվով

29 Տե՛ս «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեվոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», էջ 450:

գիտության, կուլտուրայի, արվեստի գործիչներ և մի շարք հայտնի մասնագետներ: Վերջիններս կարևոր դեր կատարեցին ոչ միայն նոր կադրերի պատրաստման գործում, այլև ամբիջական մասնակցություն ունեցան էլեկտրակայանների ու ջրանցքների կառուցման, քաղաքաշինարարության, հանրապետության ընդերքի ուսումնասիրության, արդյունաբերության զարգացման հեռանկարների նախանշման աշխատանքներում: Այդ մասնագետների թվում էին Ա. Թամանյանը, Թ. Թորամանյանը, Ա. Մելիք-Աղամիրյանը, Հ. Տ. Կարապետյանը, Ի. Տիր-Աստվածատրյանը, Կ. Յուզբաշյանը, Ն. Բունիաթյանը, Լ. Մելիք-Նուբարովը, է. Ավշարովը և շատ ուրիշներ³⁰:

1921—1924 թթ. Անդրկովկասի և Հյուսիսային Կովկասի արդյունաբերական կենտրոններից Հայաստան եկան զգալի թվով որակյալ բանվորներ: Նրանցից շատերն իրենց գործի իսկական վարպետներ էին, մեծ փորձ ունեցող մետաղագործներ, հանքագործներ, թունելագործներ, պոլիգրաֆիստներ, կառուցողներ, բարձրորակ մեխանիկներ, փայտագործներ:

Բաքվից հրավիրված մասնագետները տեղի բանվորներին հետ միասին լայն աշխատանք ծավալեցին Նրևանի մեխանիկական գործարանի վերասարքավորման և արտադրության կազմակերպման ուղղությամբ: Նրանց թվում էին հին բոլշևիկ, փականագործ Ս. Մարտիկյանը³¹: Բաքվից Նրևան տեղափոխվեց նաև Հ. Մինասյանը, որը նշանակվեց ձեռնարկության մեխանիկ, խառատներ Ա. Մատինյանը, Մ. Միրզոյանը, փականագործ Հ. Հովհաննիսյանը: 1921 թ. կեսերին գործարան եկան զորացրված կարմիրբանակայիններ՝ բաքվեցի խառատներ Ս. Սեյրանյանը, Լ. Օհանյանը, փականագործ Ն. Միրաչեկյանը, ձուլող Վ. Հովհաննիսյանը: Նրանց հետևեցին Մ. Ղամարյանը, Ն. Ահարոնյանը, Ա. Ղազարյանը, Հ. Բաղդասարյանը, Ա. Հակոբջանյանը: Մեծ թվով բանվորներ էին գալիս Հայաս-

³⁰ Այս հարցի վերաբերյալ, հանգամանորեն տե՛ս А. К. Григорянц, «Формирование и развитие технической интеллигенции Армении», Ереван, 1966, стр. 87—128.

³¹ Ս. Մարտիկյանը պատասխանատու աշխատանքի անցավ ՀԿ(բ)Կ կենտկոմում:

տանի տարբեր վայրերից: Այսպիսով, մեխանիկական գործարանի անձնակազմը հետզհետե համալրվում էր որակյալ բանվորներով:

Այլ հանրապետություններից եկած փորձված, կադրային բանվորների հետ միասին գործարանի վետերաններ, խառատներ Հ. Դիլանյանը, Ա. Օհանյանը, Ծ. Ավագյանը, փակահագործ Գ. Մարտիրոսյանը, Մ. Արաբօղլյանը, Ա. Շիլաչյանը և ուրիշներ մեծ ջանքեր գործադրեցին կարճ ժամանակամիջոցում ձեռնարկությունը վերակառուցելու և նրա արտադրական կարողությունը բարձրացնելու համար:

1923 թ. գործարանի սարքավորումը համալրվեց լենինգրադից ստացված նոր հաստոցներով, որոնց տեղակայման նպատակով Երևան եկան լենինգրադի «Պրոմմյոտ» գործարանի մեխանիկներ Վ. Ֆեոդորովը և Ա. Լաբանովը: Հին սարքավորումը նորով փոխարինելը և որակյալ կադրերով կոնկրետի համալրումը հնարավորություն տվեցին, որ գործարանն անցնի առաջավոր ձեռնարկությունների շարքը և պայմանավորվեցին պատվերները կատարել ժամանակին ու անթերի:

1924 թ. համար գործարանը ստացավ սղնձից ու թուջից կշռաքարեր և այլ առարկաներ պատրաստելու պատվեր: Դրա կատարումը կապված էր տեխնիկական և տեխնոլոգիական որոշ դժվարությունների հետ, Բաքվից հրավիրված բրիգադի (բրիգադավար՝ մեխանիկ Ի. Սուբոտնիկով) օգնությամբ գործարանի խառատներն ու ձուլողները հաջողությամբ տիրապետեցին կշռաքարերի պատրաստման տեխնոլոգիային և ձեռնամուխ եղան դրանց մասսայական արտադրությանը: Ինչպես նշում էր «Նորհրդային Հայաստանը», գործարանում արտադրությունը ղեկավարվում էր՝ շնորհիվ բանվորների և ծառայողների բարեխիղճ աշխատանքի:

Մեխանիկական գործարանի որակյալ բանվորները, ինչպես ժողովրդական տնտեսության վերականգնման տարիներին, այնպես էլ հետագայում անհրաժեշտ հոգատարություն էին ցուցաբերում երիտասարդների որակավորման գործին: Երիտասարդ բանվորներից շատերը շուտով աչքի ընկան ոչ միայն արտադրության մեջ, այլև մեծ ակտիվությամբ էին

մասնակցում դործարանի հասարակական-քաղաքական կյանքին: Նրանցից էին կոմերիտականներ Ե. Հարությունյանը, Խ. Սեկոյանը, Ա. Խառատյանը Մ. Կիրակոսյանը, Մ. Սեդրակյանը, Վ. Մարտիրոսյանը Ա. Գուլազյանը և ուրիշներ: Ահեղ լուր արտագրության մեջ, շատերը առաջ քաշվեցին այլ աշխատանքի, ուղարկվեցին սովորելու, իսկ ոմանք էլ մտան գիտության ասպարեզը, դարձան դասախոսներ, կուսակցական, պետական աշխատողներ:

Երիտասարդ կադրերի որակավորման ու աճեցման գործում մեխանիկական գործարանի կոլեկտիվի այդ լավ ավանդույթները շարունակվեցին նաև հետագայում:

Սովետական իշխանության կարևոր խնդիրներից էր պլիզրաֆիական արդյունաբերության կազմակերպումը և զարգացումը: Անհրաժեշտ էր փոքրիկ, մասնավոր տպարանները միավորել և դրանց բազայի վրա ստեղծել խոշոր ձեռնարկություն: Կադրերի տեսակետից արդյունաբերության այդ ճյուղը համեմատաբար բարվոք դրության մեջ էր, շնայած, այստեղ ևս որակյալ բանվորների կարիքը զգալի էր:

Քսանական թվականների սկզբներին Հայաստան եկան զգալի թվով որակյալ գրաշարներ, տպագրիչներ: 1922 թ. Թիֆլիսից հրավիրվեցին գրաշարներ Ս. Փարսադանյանը, Կ. Նզիկյանը, Ռ. Նշանյանը, Հ. Ոսկանյանը (Սիրաս), Մ. Գորոյանը, Բաքվից՝ Ա. Կոտաբաշյանը, Մ. Բաբայանը և ուրիշներ:

Այդ ժամանակ հանրապետության պլիզրաֆիական արդյունաբերության զարգացման նեղ տեղերից էին տառաձուլումը և ցինկոգրաֆիան: Բացի այդ, արտագրության մեջ բարդ մեքենաների (լինոտիպ, ռոտացիոն և այլ մեքենաներ) մուտքը դնում էր գիտակ կադրերի պահանջ: 1921 թ. հարց բարձրացավ Երևանում կազմակերպելու տառաձուլման արտագրամաս: Այդ նպատակով Թիֆլիսից հրավիրվեց մասնագետ, որի օգնությամբ Մ. Մինասյանը շուտով դարձավ ոչ միայն այդ գործի լավագույն գիտակը, այլև ինքն էր նոր կադրեր պատրաստում:

Ցինկոգրաֆիան տպագրական գործի կարևոր տեղումասերից է, որի կազմակերպման մեջ մտահոգված էին հան-

րապետութեան վերադաս մարմինները, առաջին հերթին ԺՏԽ-ի պոլիգրաֆիայի բաժինը: Պոլիգրաֆորեստի ղեկավար, հին բուլղերի Լեոն Յաղուբյանի ջանքերով Թիֆլիսից հրավիրված մասնագետի օգնութեամբ կազմակերպվեց այդպիսի արտադրամաս, որտեղ աշխատում էին երիտասարդ բանվորներ: Հ. Մինասյանը, Ե. Մելքոնյանը և ուրիշներ: Հ. Մինասյանը ամբողջովին նվիրվեց այդ աշխատանքին և շուտով դարձավ աչքի ընկնող մասնագետ:

1925 թ. ստացվեցին լինոսիոյ մեքենաներ, որոնց վրա աշխատելու համար մասնագիտական որակավորում ձեռք բերեցին Զ. Մարուխյանը, Պ. Սարոյանը, Լ. Վարդանյանը, Գ. Պալյանը, Ռ. Խզմալյանը, Լ. Ուլիխանյանը, Հ. Ավետիսյանը, Ս. Ալալյանը և ուրիշներ:

Այսպիսով, կարճ ժամանակամիջոցում հանրապետութեան պոլիգրաֆիական արդյունաբերութեան մի շարք տեղամասեր հագեցվեցին նորագույն մեքենաներով, բացվեցին նոր արտադրամասեր, կազմակերպվեց մասնագետների պատրաստման գործը:

Մեծ դժվարութիւնների հաղթահարման հետ էր կապված հանրապետութեան ծանր ինդուստրիայի զլխավոր ճյուղի՝ գունավոր մետալուրգիայի վերականգնումը: Այդ ուղղութեամբ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը և հանրապետութեան կառավարութիւնը մեծ ջանքեր էին գործադրում: Բնականաբար, առաջին հերթին անհրաժեշտ էր հանքերը և գործարանները վերադարձնել նախկին կազմերին՝ հորատողներին ու պղնձագործներին, նրանց համար ստեղծել անհրաժեշտ պայմաններ: Զեռնարկված միջոցառումները պսակվում էին որոշակի հաջողութիւններով: Այսպիսի, Ալավերդու հանքերի և պղնձածուլարանի վերականգնման ուղղութեամբ 1925 թ. օգոստոս-նոյեմբերին կատարված աշխատանքների մասին մի պաշտոնական դեկլարացիայում ասվում է, որ որակյալ հանքահատների պակասը հետզհետե լրացվում է: Վերադառնում էին անցյալում այնտեղ աշխատած հանքահատները: Վերադարձել էր նաև պարսիկ բանվորների մի մեծ խումբ³²:

32 ՏԵՄ շՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 187, ց. 1, դ. 43, թ. 16—25:

Եթե 1924 թ. հոկտեմբերին Ալավերդու բանվորների թիվը 170 մարդուց չէր անցնում, ապա 1925 թ. սեպտեմբերին նրանց թիվը հռապատկվից:

Ալավերդու հանքերի և գործարանների տեղում մնացած բանվորները (գլխավորապես երկարամյա փորձ ունեցող հայ և հույն կադրային բանվորներ) անում էին ամեն հնարավորը՝ հանքերի և գործարանների սարքավորումն ու պահեստները հափշտակումից պաշտպանելու համար: Հանրապետության Ժողտնտխորհին ուղղած իր 1921 թ. օգոստոսի 12-ի ղեկուցագրում ինժեներ Ա. Զարաբովը հիացմունքով էր գրում այդ մասին³³:

Ղափանի հանքերի և գործարանների վերականգնմանը ձեռնամուխ լինելու երկրորդ տարեդարձի առթիվ, 1926 թ. հուլիսի 10-ին, հանքերի վարչությանը, բանվորներին և ինժեներատեխնիկական աշխատողներին ուղղված հեռագրում ՀՍՍՀ Ժողտնտխորհի ղեկավարությունը գրում էր, որ հանքագործների աշխատանքի երկու տարին վկայում է հարազատ գործի համար պայքարող պրոլետարիատի նվիրվածության և ուժի մասին³⁴:

Չնայած սակավաթվությանը, Հայաստանի բանվոր դասակարգը թե՛ արդյունաբերության վերականգնման ու դարգացման, թե՛ նոր շինարարության ծավալման ասպարեզում իրեն դրսևորեց որպես կազմակերպված, կոմունիստական կուսակցության և սովետական իշխանության շուրջը սերտորեն համախմբված առաջատար ուժ, երկրի ինդուստրացման և սոցիալիզմի նախադրյալների ստեղծման համար աննկուն պայքարող:

Բանվորների ցուցաբերած խանդավառ և տոկուն աշխատանքի օրինակներից է Շիրակի ջրանցքի կառուցումը, որը իրավամբ հանդիսացավ Սովետական Հայաստանի տնտեսական շինարարության առաջին կարևոր ձեռնարկումներից մեկը: Զրանցքի շինարարությունն իրականացվեց դժվարին պայման-

33 Տե՛ս Ա. Դեբզորյանց, Հայաստանի բանվոր դասակարգը 40 տարում, Երևան, 1960, էջ 34:

34 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1926, № 160:

ներում, բազմաթիվ խոչընդոտների հաղթահարման ճանապարհով, շնորհիվ շինարարների համառ ու խանդավառ աշխատանքի, այն հողատարույթյան, որ հանդիս բերեցին կուսակցությունը և հանրապետության կառավարությունը:

Ջրանցքի ավարտման առթիվ շինարարներին ուղղած ողջույնի հեռագրում Ս. Սրապիոնյանը (Լուկաշին) գրել է. «Դժվարագույն տնտեսական պայմաններում, հրաժարվելով իր ամենալավագույն պահանջների բավարարումից, բանվորն ու գյուղացին ձեռք-ձեռքի տված, խորհրդային իշխանության գլխավորությամբ, մոտավորապես երկու և կես տարվա ընթացքում հայտնաբերեցին շտեմնված տոկունություն, ղոհաբերության այնքան դիտակից պատրաստակամություն և հաղթելու երկաթյա կամք... Սոցիալիզմը համառ, տոկուն, մասսայականորեն հայտնաբերվող դիտակից ու կազմակերպված ստեղծագործություն է... Շիրակի լենինյան ջրանցքը աշխատանքի հաղթության կոթողն է»³⁵:

Ջրանցքի կառուցման ժամանակ իրենց բարեխիղճ ու նըվիրված աշխատանքով աչքի ընկան հարյուրավոր բանվորներ ու բազմաթիվ վարպետներ: Փականագործ Ս. Գյուլեցյանը շինարարությունում աշխատում էր 1923 թ.: Նա Մայիսյան ապստամբության ակտիվ մասնակիցներից էր, կոմունիստական կուսակցության անդամ և անմիջականորեն գլխավորում էր ջրանցքի արգելակների (շլյուզների) պատրաստման ու տեղադրման գործը: Քարտաշ Մ. Հովհաննիսյանը ևս, որը Ալեքսանդրապոլ էր եկել Բաքվից, և Մայիսյան ապստամբության ակտիվ մասնակիցներից էր: Նա ջրանցքի վրա աշխատում էր 1924 թ. և գլխավորում էր քարտաշների բրիգադը:

Երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման աշխատանքների հոռն փուլում կոմունիստական կուսակցությունը, բանվոր դասակարգը, ողջ սովետական ժողովուրդը և միջազգային պրոլետարիատը մեծ վիշտ ապրեցին: 1924 թ. հունվարի 21-ին վախճանվեց Վ. Ի. Լենինը: ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի հունվարի 21-ին գումարված արտակարգ պլենումը հան-

35 Նույն տեղում, 1925, № 140:

դեպ եկավ դիմումով՝ ուղղված կուսակցությանը և բոլոր աշխատավորներին, կոչ անելով էլ՝ ավելի կուռ համախաձուլել լենինի կուսակցության շուրջը, հետևողականորեն և հաստատակամությամբ պայքարել մեծ առաջնորդի պատգամները կենսագործելու համար:

Վ. Ի. լենինի մահվան լուրը ցնցեց նաև ողջ Հայաստանը: Հանրապետության բանվոր դասակարգը, բոլոր աշխատավորները ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի դիմումին պատասխանեցին աշխատանքային խանդավառությամբ և էլ՝ ավելի համախաձուլեցին կոմունիստական կուսակցության շուրջը: Հայաստանում ևս հազարավոր բանվորների դիմեցին կուսակցության մեջ ընդունվելու համար:

Աշխատավորների ցանկությամբ և հանրապետության կուսակցական ու պետական ղեկավար մարմինների որոշմամբ Ալեքսանդրապոլը կոչվեց լենինական: Քաղաքի 110 հրկաթուղային բանվորների դիմեցին կուսակցության մեջ ընդունվելու համար: Բացի այդ, քաղաքի ձեռնարկյուններից ներկայացվեց 70 դիմում³⁶:

Լենինականի դավկոմը 1924 թ. փետրվարի 11-ին կուսակցության շարքերն ընդունեց 100 հրկաթուղային բանվորների, թեկնածությունից անդամ փոխադրեց 17 հոգու³⁷: Կուսակցության մեջ ընդունվելու համար բաղմամբով դիմումներ էին ստացվում նաև Նրեանի, Ալավերդու և մյուս քաղաքների բանվորներից:

Մեկ և կես տարում ՀԿ(բ)Կ շարքերն աճեցին ավելի քան 50 տոկոսով, որոշ չափով բարելավվեց կուսակցության սոցիալական կազմը՝ բանվորների տեսակարար կշիռը մեկ տարում 20,6 %-ից բարձրացավ 23, 2 տոկոսի: Դա վկայում էր բանվոր դասակարգի առաջավոր խավերի քաղաքական ակտիվության բարձրացման մասին:

³⁶ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», փետրվարի, 1924, № 40:

³⁷ Նույն տեղում:

Հայաստանի բանվոր դասակարգը, կուսակցության առաջնորդությամբ, հսկայական եռանդ ու նախաձեռնություններ էր դրսևորում հրկրի ինդուստրիայի լինինյան պատգամները իրականացնելու համար: Շահագործումից ազատագրված աշխատանքի ստեղծագործական ավյուրն արտահայտվում էր ֆաբրիկաներն ու գործարանները արագ տեմպերով գործարկելու, նորակառույցները ժամանակին և բարձր որակով ավարտելու, գործող ձեռնարկությունների աշխատանքը և արտադրությունը բարելավելու բնագավառներում: Դրանում ակնառու էր աշխատանքի երկարամյա փորձ և տեխնիկական որակ ունեցող բանվորների դերը: Այդ առումով հիշատակության արժանի է Նրեանի կաշվի վերամշակման գործարանի վարպետ Հ. Ալեքսանյանի գյուտը՝ կաշի մամլող մեքենայի ստեղծումը:

Նրեանի նորակառույց ձեթ-օձառի գործարանի մի խումբ բանվորներ մասնագիտական վերապատրաստություն ստանալով Լաբիի (Ադրբեջան) նույնատիպ գործարանում, մեծ աշխատանք կատարեցին նորակառույցը շահագործման հանձնելու, փորձարկումներն ավարտելու գործում: Լաբիում որակավորված բանվորները ոչ միայն արտադրության առաջավորներ էին, այլև ակտիվորեն աջակցում էին նոր կադրերի պատրաստմանը:

Ստեղծագործական աշխատանքի նախաձեռնության բաղձալիվ օրինակներ էին տալիս մետալուրգները, հիդրոկայանների շինարարները, մյուս գործարանների ու ֆաբրիկաների բանվորները:

Հանրապետության ժողովրդական տնտեսության հիմնական բնագավառների՝ արդյունաբերության և գյուղատնտեսության վերականգնման ու զարգացման արդյունքներն ամփոփելու նպատակով բերենք մի քանի թվական տվյալներ: 1927/28 տնտեսական տարում արդյունաբերության համախառն արտադրանքը ղգալի չափով գերազանցել էր նախապատերազմյան մակարդակը: Դա արտահայտվում է հետևյալ

ձևով (մլն ռուբլիներով, 1926/27 տնտեսական տարվա անփոփոխ գներով)³⁸:

Արդյունաբերության վերականգնման և զարգացման արդյունքները

	1913 թ.	1927/28 տնտ. տարի	1927/28 տնտ. տարի՝ 1913 թ. համեմատությամբ
Ամբողջ արդյունաբերության թվումը	20,7	28,2	136,2
Այդ թվում՝			
- ն 2 ո ռ	15,5	19,4	130,2
- Մ ա ն ռ	5,2	8,8	169,0

1927/28 տնտեսական տարում ՀՍՍՀ արդյունաբերության համախառն արտադրանքը 36,2 %-ով գերազանցեց 1913 թ. մակարդակը, շնայած գունավոր մետալուրգիայի վերականգնումը դեռևս չէր ավարտվել:

Նույն ժամանակամիջոցում գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքն ավելացել էր ավելի քան 10 %-ով՝ 65,8 մլն ռուբլուց հասնելով 72,4 մլն ռուբլու³⁹:

Այդպիսով, ժողովրդական տնտեսության վերականգնման շրջանում և երկրի ինդուստրացման առաջին տարիներին արդյունաբերության և գյուղատնտեսության զարգացման ու շինարարության բնագավառներում ձեռք բերված նվաճումները պայմանավորված էին կոմունիստական կուսակցության ճիշտ քաղաքականությամբ, բանվոր դասակարգի և բոլոր աշխատավորների նվիրական, ստեղծագործական ջանքերով:

Բանվոր դասակարգի աճի և նրա կազմի ամրապնդման ուղղությամբ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի և հանրապետության կառավարության կինոագործած միջոցառումները դրական արդյունքներ տվեցին: 1922 թ. ժողովրդական տնտեսության մեջ արդեն աշխատում էր 20,6 հազար բանվոր: Բանվորների քանակը հետագայում ինտենսիվորեն աճում է:

³⁸ См. «Социалистическое строительство Армянской ССР (1920—1940 гг.)», стр. 23.

³⁹ Նույն տեղում, էջ 47:

Հանրապետության ժողովրդական տնտեսության մեջ զբաղված բանվորների թիվը 1928 թ. հասնում էր 45,0 հազ., որը 1922 թ. համեմատությամբ ավելի էր 2,1 անգամ⁴⁰:

Արդյունաբերական բանվորների քանակի աչքի ընկնող աճ տեղի ունեցավ խոշոր արդյունաբերության առաջատար ճյուղի՝ գունավոր մետալուրգիայի բնագավառում: Այսպես, եթե 1924/25 տնտեսական տարում պղնձի հանքերում աշխատում էր 340 բանվոր, ապա 1927/28 տնտեսական տարում՝ մոտ 2 հազար: Պղնձի ձուլման գործարաններում 1927/28 տնտեսական տարում արդեն աշխատում էին 648 բանվորներ: Այդպիսով, առաջին հնգամյակի նախօրյակին գունավոր մետալուրգիայի ձեռնարկություններում աշխատում էր 2647 բանվոր, իսկ ամբողջ անձնակազմի թիվը երեք հազարից անցնում էր⁴¹:

Աշխատողների անձնակազմի նույնպիսի աճ կատարվեց Հայաստանի արդյունաբերության նորաստեղծ ճյուղի՝ տեքստիլ արդյունաբերության մեջ, Այստեղ 1927/28 տնտեսական տարում աշխատում էր 1353 բանվոր-ծառայող (միայն բանվորներ 1234 մարդ), 1925/26 տնտեսական տարվա 490-ի դիմաց⁴²,

1921—1928 թթ. Հայաստանում շինարարական մեծ աշխատանքներ էին կատարվում: Ոչ միայն վերականգնվում էր քայքայված արդյունաբերությունը, այլև կառուցվում էին նոր գործարաններ, ֆաբրիկաներ, հիդրոէլեկտրակայաններ, ջրբանջոցներ, բնակելի շենքեր, դպրոցներ: Այդ բոլորը մեծ թրվով բանվորական ուժ էին պահանջում: Կառուցողական աշխատանքներում 1928 թ. զբաղված էին 6088 շինարար բանվորներ և ինժեներատեխնիկական, աշխատողներ⁴³:

Մեծ գործ էր կատարվում նաև երկաթուղային տրանս-

40 Տե՛ս «Народное хозяйство Армянской ССР в 1977 г.», Статистический ежегодник, Ереван, 1978, стр. 151.

41 Տե՛ս «Հայաստանի Սո՛շ աշխատանքը և արդյունաբերությունը 1926/27—1928/29 թթ.», Վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 1930, էջ 8:

42 Նույն տեղում:

43 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստանի 15 տարին. թվերով», էջ 30:

պորտի և նրան սպասարկող ղեպոնների ու արհեստանոցների վերականգնման ու շահագործման ուղղությամբ: Երկաթուղային տրանսպորտում ղեաղված բանվորների և ծառայողների թիվը 1922 թ. 2247-ի դիմաց 1928 թ. հասավ 4360-ի⁴⁴:

1926/27 տնտեսական տարում հանրապետության դործարաններում աշխատում էր 5705 մարդ, այդ թվում բանվորներ էին 4968-ը, ծառայողներ՝ 501-ը և կրտսեր սպասարկող անձնակազմ՝ 236-ը: 1927/28 տնտեսական տարում ամբողջ արդյունաբերության մեջ աշխատում էր 6293 մարդ, այդ թվում բանվորներ՝ 5485, ծառայողներ՝ 546 և կրտսեր սպասարկողներ՝ 262: 1928/29 տնտեսական տարվա համապատասխան տվյալներն են՝ 7375, 6494, 619 և 262⁴⁵:

Արդյունաբերության անձնակազմի հարաբերակցությունը 1925—1929 թթ. ունեցել է հետևյալ պատկերը (լումբերի տեսակարար կշիռը տոկոսներով)⁴⁶:

Արդյունաբերության անձնակազմի դինամիկան ըստ խմբերի

Աշխատողներ	1925 թ.	1926/27 թ.	1927/28 թ.	1928/29 թ.
Բանվորներ	83,5	87,1	87,2	88,1
Ծառայողներ	10,8	8,8	8,7	8,4
Կրտսեր սպասարկող կազմ	5,7	4,1	4,1	3,5
Ընդամենը	100,0	100,0	100,0	100,0

Աղյուսակից երևում է բանվորների տեսակարար կշռի անշեղ աճը: Այսպես, 1925 թ. 83,5 % -ից 1928/29 տնտեսական տարում այն հասել է 88,1 % -ի: Իսկ արդյունաբերության մի շարք ճյուղերում բանվորների տեսակարար կշիռն ավելի բարձր էր: Այսպես, լեռնահանքային արդյունաբերության բրնձազավառում և բամբակի մշակման ձեռնարկություններում

⁴⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Սեշ աշխատանքը և արդյունաբերությունը 1926/27—1928/29 թթ.», էջ 8—9:

⁴⁶ Նույն տեղում:

100 աշխատողից բանվորները էին 91-ը, քիմիական արդյունաբերության մեջ՝ 90-ը և այլն⁴⁷։

Արդյունաբերության վերականգնման վերջին շրջանում, մանավանդ ինդուստրացման առաջին տարիներին, ինչպես միութենական մյուս հանրապետություններում, այնպես էլ Հայաստանում արդյունաբերության զարգացման բնորոշ կողմերից մեկն այն էր, որ սկսել էր նվազել ցինդային արդյունաբերության ձեռնարկությունների⁴⁸ տեսակարար կշիռը։ Ավելանում էր այն ձեռնարկությունների թիվը, որոնք ավելի խոշոր էին՝ բանվորների քանակով և համախառն արտադրանքի տեսակետից։ Մինչև 1927 թ. հանրապետության ցինդային ձեռնարկությունների ավելի քան 60 % -ը միջին հաշվով ուներ մինչև 30 բանվոր։ Հետագայում դրությունը փոխվում է և ստեղծվում են համեմատաբար խոշոր ձեռնարկություններ։ Դա երևում է 42-րդ էջի աղյուսակից, որը պատկերում է արդյունաբերական ձեռնարկությունների խմբավորումն ըստ նրանց անձնակազմի՝ 1927—1929 թթ.⁴⁹։

Այս աղյուսակը նախ ցույց է տալիս, որ երկրի ինդուստրացման առաջին տարիներին հանրապետությունում մինչև 50 աշխատող ունեցող ձեռնարկությունների թիվը 16-ից իջել է 11-ի, սակայսն է նաև նրանցում աշխատողների թիվը, առաջացել են ավելի մեծ թվով աշխատողներ ունեցող ձեռնարկություններ։ Մինչև 200 աշխատող ունեցող արդյունաբերական ձեռնարկությունների թիվը նույն ժամանակամիջոցում 12-ից հասել է 20-ի, իսկ դրանցում աշխատողների թիվը ավելացել է ավելի քան 1,7 անգամ։ 200-ից մինչև 500 աշխատող ունեցող ձեռնարկությունների թիվը 9-ից հասել է 12-ի, իսկ աշխատողների թվաքանակն աճել է մոտ 2 անգամ։ Ինչ վե-

47 Նույն տեղում։

48 Ցինդային էր կոչվում այն ֆաբրիկագործարանային ձեռնարկությունը, որն ուներ ոչ պակաս 16 բանվոր՝ մեխանիկական շարժիչով, և ոչ պակաս 30 բանվոր՝ առանց մեխանիկական շարժիչի։

49 Տե՛ս «Հայաստանի ՍեՀ աշխատանքը և արդյունաբերությունը 1926/27—1928/29 թթ.», Երևան, 1930, էջ 2—3։

Արդյունաբերության խոշորացման դինամիկան

	1927 թ.		1928 թ.		1929 թ.	
	հուն- վար	հունիս	հուն- վար	հունիս	հուն- վար	հունիս
ա) Մինչև 50 աշխատող ու- նեցող՝ ձեռնարկությունների թիվը աշխատողների թիվը	16 450	13 405	12 356	12 344	12 401	11 337
բ) 51—100 աշխատող ունե- ցող՝ ձեռնարկությունների թիվը աշխատողների թիվը	6 388	10 748	11 831	11 810	9 637	14 980
գ) 101—300 աշխատող ունե- ցող՝ ձեռնարկությունների թիվը աշխատողների թիվը	6 646	4 461	6 652	7 921	10 1380	6 863
դ) 301—500 աշխատող ու- նեցող՝ ձեռնարկությունների թիվը աշխատողների թիվը	3 954	8 1005	2 793	3 819	3 1138	6 2319
ե) 501—1000 աշխատող ու- նեցող՝ ձեռնարկությունների թիվը աշխատողների թիվը	1 882	1 938	— —	1 817	2 1319	1 594
է) 1000-ից ավելի աշխատող ունեցող՝ ձեռնարկությունների թիվը աշխատողների թիվը	2 2310	2 2252	3 3629	2 2371	2 2432	2 2461
Ընդամենը ամբողջ արդյու- նաբերության մեջ ձեռնարկությունների թիվը աշխատողների թիվը	34 5630	33 5809	34 6261	35 6082	38 7307	40 7554

Դաբերում է 1000 և ավելի աշխատող ունեցող հրեք ձեռնարկություններին, ապա դրանցում զբաղված էր հանրապետության արդյունաբերության աշխատողների ավելի քան 40 տոկոսը։ Հարկ է նկատել, որ ժողովրդական տնտեսության վերականգնման վերջին շրջանում և ինդուստրացման առաջին տարիներին հանրապետության արդյունաբերության մեջ կարևոր տեղ էին զբաղում սղոնաբերությունը և կենսականի մանվածքագործվածքային գործարանը, որը շուտով դարձավ

խոշոր կոմբինատ՝ Հայաստանի բանվորաշատ արդյունաբերական ձեռնարկություններից մեկը:

Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում հանրապետության արդյունաբերության մեջ կանանց աշխատուժի ընդգրկման հարցը, բանվոր դասակարգի կազմում նրանց տեսակարար կշռի փոփոխման պատկերը: Նախասովետական Հայաստանի արդյունաբերության մեջ կանանց աշխատուժը համարյա չէր օգտագործվում. դա բացատրվում է ամենից առաջ արդյունաբերության թույլ դարգացմամբ և արդյունագործության համապատասխան ճյուղերի, ինչպես օրինակ, թեթև, տեքստիլ ձեռնարկությունների բացակայությամբ: Կանանց աշխատուժը որոշ չափով օգտագործվում էր տնայնագործական բնույթի և մանր արտադրության մեջ, որը, սակայն, իր տեսակարար կշռով չնչին էր և արդյունաբերական պրոլետարիատի թվական կազմի փոփոխության դործում առանձին նըշանակություն չուներ:

Չնայած ժողովրդական տնտեսության վերակառուցման առաջին երկու-երեք տարիներին կանանց աշխատուժի զգալի առաջարկ էր նկատվում, բայց պահանջարկը դեռևս սահմանափակ էր. Հետադաշում արդյունաբերության առանձին ճյուղերի առաջացումը և մի շարք ձեռնարկությունների վերականգնումն ու ընդլայնումը (գինու, կոնյակի, ծխախոտի, պահածոների, արհեստագործական տարբեր արտեղների և այլն) կանանց աշխատուժի որոշակի պահանջարկ են ստեղծում, որը հետզհետե ավելի մեծ չափեր է ընդունում:

Ղեկավարվելով ՌԿ(Բ)Կ XIII համագումարի այն ցուցումներով, որ «արտադրության մեջ կանանց աշխատուժի պահանջարկը քաղաքական նշանակություն ունի», կուսակցությունը խնդիր էր դնում «որտեղ հնարավոր է, կանանց ներգրավել արտադրության այն ճյուղերի մեջ, որտեղ կանանց աշխատանքը բուրրովին չի դործադրվում կամ անբավականաչափ է դործադրվում»⁵⁰: Հայաստանի կոմկուսը և կառավարությունն անհրաժեշտ հոգատարություն էին ցուցաբերում արտադրության մեջ կանանց աշխատուժը հետզհետե ավելացնելու, նը-

50 «ՍՄԿ-ն բանաձևերում ու որոշումներում», II մաս, էջ 113—114:

րանց կուլտուրական և սրտֆախսնիկական մակարդակը բարձրացնելու ուղղությամբ:

Այսպիս, եթե 1925 թ. հուլիսի 1-ի տվյալներով Հայաստանի ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերության մեջ աշխատող հարյուր բանվորից միայն 9-ն էր կին, ապա 1929 թ. հուլիսին կանանց տեսակարար կշիռը բարձրացավ 24-ի⁵¹:

1927—1929 թթ. հանրապետության արդյունաբերության մեջ կանանց աշխատուժի ընդգրկման դինամիկան պատկերում է հետևյալ աղյուսակը⁵²:

Գործարանային արդյունաբերության բանվորների կազմը ըստ սեռի (տվյալները վերաբերում են յուրաքանչյուր տարվա հուլիսի 1-ին)

Տարի	Տղամարդ		Կին	
	Ընդամենը	այդ թվում՝ ղեռահասներ	Ընդամենը	այդ թվում՝ ղեռահասներ
1927 թ.	4297	232	774	40
1928 թ.	4372	130	892	19
1929 թ.	5063	168	1592	86

Աղյուսակից երևում է, որ երկրի ինդուստրացման առաջին երեք տարիներին կանանց աշխատուժի ընդգրկումը հանրապետության արդյունաբերության մեջ ավելի քան կրկնապատկվում է: Ընդ որում, կանանց աշխատուժը գլխավորապես կենտրոնացած էր թեթև և սննդի արդյունաբերության ձեռնարկություններում: Այսպես, բամբակի մշակման ձեռնարկություններում 1927 թ. հուլիսի 1-ի տվյալներով աշխատում էր 636 կին (ներառյալ ղեռահասները), 1928 թ.՝ 700, 1929 թ.՝ 854: Մետաքսի մշակման, կարի և տիիկոտածի արտադրության մեջ 1929 թ. հուլիսի 1-ին ղրադված էր 577, սննդհամի ձեռնարկություններում՝ 104 կին և այլն⁵³:

Հանրապետության ինդուստրացման առաջին տարիներին

51 Տե՛ս «Հայաստանի ՍևՀ աշխատանքը և արդյունաբերությունը 1926/27—1928/29 թթ.», էջ 10—11:

52 Նույն տեղում:

53 Նույն տեղում:

ՀՍՍՀ արդյունաբերական ձեռնարկություններում որոշ չափով օգտագործվում էր նաև դեռահասների աշխատուժը:

Դեռ ՀՍՍՀ Ժողկոմխորհի 1921 թ. որոշմամբ, լուսժողկոմատի միջոցով Երևանում հիմնվել էր անչափահաս անապատան երեխաների ուղղիչ կրթական-դաստիարակչական գաղութ, որի աշխատանքները 1923 թ. գլխավորում էր մանուկների անխոնջ բարեկամ Ս. Սարգսյանը: Գաղութում գործում էին տարրական դպրոց, հյուսնոց և արհեստանոց: Գաղութին տրված հողամասում սաները դբաղվում էին բանջարաբուծությամբ և այգեգործությամբ:

Գաղութի համար հարմարությունների ստեղծման և ուսումնադաստիարակչական գործին օգնելու ուղղությամբ մեծ հոգատարություն էին ցուցաբերում Ժողկոմխորհի նախագահ Ս. Համբարձումյանը, Ժողտնտխորհի նախագահ Ս. Մարտիկյանը, լուսժողկոմ Ա. Մուսվյանը և ուրիշներ: Գաղութի ապահովված էր մանկավարժական ձեռնահաս կադրերով, որոնց մեջ աչքի էին ընկնում Ա. Մնացականյանը, Ա. Թադևոսյանը, Ա. Պլուզյանը, Ե. Խալեյանը:

Այդ գաղութում և մանկատներում աճած նախկին որբերն ու անապատանները համալրում էին բանվոր դասակարգի շարքերը: Նրանցից շատերը հետագայում դարձան լեռնագործներ, փայտագործներ, պոլիգրաֆիստներ, էլեկտրիկներ, տեքստիլագործներ, լուսավորության, կուլտուրայի և ժողովրդական տնտեսության այլ բնագավառների աշխատողներ: Վերոհիշյալ գաղութի սաներից պոլիգրաֆիայի բնագավառում հետագայում աչքի ընկան Կ. Բաղդասարյանը, Ա. Գասպարյանը, Վ. Սիմոնյանը, Ս. Մարգարյանը: Երկրի էլեկտրիֆիկացման գործին իրենց մասնակցությունը բերեցին Խ. Սարգսյանը (սոցիալիստական աշխատանքի հերոս), Լ. Ղազարյանը, Գ. Գալստյանը, Ա. Ղաղարյանը: Մի շարք նախկին որբեր և մանկատան սաներ դարձան լուսավորության, կուլտուրայի, գրականության բնագավառի անխոնջ գործիչներ: Նրանցից շատերն այսօր էլ շարունակում են իրենց հանրօգուտ աշխատանքը, իսկ ոմանք Մեծ Հայրենականում իրենց կյանքը տվեցին հանուն հաղթանակի:

1925—1929 թթ. հանրապետության գործարանների բան-
վորների ընդհանուր թվաքանակում դեռահասների և երիտա-
սարդների տոկոսը ցույց տալու համար դիմենք հաջորդ էջի
աղյուսակին:

Ինչպես տեսնում ենք, դեռահասների քանակն արտա-
դրության մեջ սկսած 1928 թ. պակասում է, որը բացատրե-
վում էր մի քանի պատճառներով: Նախ նկատենք, որ արդյու-
նաբերության մեջ դեռահասների ընդգրկումը սահմանափակ-
ված էր որոշակի տոկոսով, համաձայն բրոնխայի վերաբերյալ
գոյություն ունեցող պետական որոշման: Բացի այդ, դեռա-
հասներն ընդգրկվում էին տեխնիկական ուսուցման զպրոց-
ները և ֆաբրիկա-գործարանային ուսումնարանները: Շատ
ձեռնարկությունների ղեկավարներ խուսափում էին նույնիսկ
բրոնխայով նախատեսված դեռահասների տոկոսը արտա-
դրության մեջ ապահովելուց և այդ պատճառով էլ կոմերիտ-
միությունը և արհմիությունները ստիպված էին պայքար ծա-
վալել դեռահասների իրավունքների պաշտպանության մասին
կառավարության սրբոլմների կատարումն ապահովելու հա-
մար:

Դրությունը միանգամայն այլ էր արտադրության մեջ
18-ից մինչև 23 տարեկան երիտասարդության ընդգրկման
բնագավառում: Եթե 1925 թ. հուլիսին 100 բանվորից միայն
16-ն էր 18—23 տարեկան, 1926 թ. հուլիսին՝ 26-ը, ապա
1929 թ. հուլիսին՝ 34-ը:

Հարկ է նշել, որ 1927 և 1929 թթ. արդյունաբերության
որոշ ճյուղերի բանվորների կազմում երիտասարդության տե-
սակարար կշիռը աղյուսակում ցույց տրված միջինից ավելի
բարձր էր: Այսպես, 1928 թ. մետաղամշակման բնագավա-
ռում այդ թիվը հասնում էր 42,5, փայտի մշակման ձեռնար-
կություններում՝ 42,3, պահածոների արտադրության մեջ՝
35,7, ծխախոտի՝ 36,8 տոկոսի: Բամբակի մշակման բնագա-
վառում երիտասարդության տեսակարար կշիռն ավելի բարձր

Դեռահասների և երիտասարդների տեսակարար կշիռը
զործարանային բանվորների մեջ

Ցուցանիշ- ներ	100 բանվորին ընկնում է դեռահաս (մինչև 18 տ.)					100 բանվորին ընկնում է երիտասարդ (18—23 տ.)				
	1925 թ.	1926 թ.	1927 թ.	1928 թ.	1929 թ.	1925 թ.	1926 թ.	1927 թ.	1928 թ.	1929 թ.
Ամբողջ ար- դյունաբե- րության մեջ	5,3	5,5	5,4	2,8	3,8	16,0	25,8	28,6	—	34,0

էր: Այն 1927 թ. հասնում էր 60,6, իսկ 1929 թ.՝ 64,6 տոկոսի⁵⁴,

Այսպիսով, տվյալները ցույց են տալիս, որ քննվող ժամանակաշրջանում Սովետական Հայաստանի զարգացող արդյունաբերության բանվորական ուժի պահանջը զգալի չափով լրացվում էր ի հաշիվ երիտասարդության, մի հանգամանք, որը հետագայում արտահայտվում էր ավելի մեծ չափով:

Հանրապետության խոշոր արդյունաբերության զարգացման մասին պատկերացում են տալիս ոչ միայն տարեցուտարի աճող կապիտալ ներդրումների և համախառն արտադրանքի չափերը, այլև արդյունաբերական ձեռնարկություններում ըզբաղված արդյունաբերաարտադրական անձնակազմի թվական տվյալները, որոնց անդրադարձանք վերևում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ խոշոր արդյունաբերության մեջ առաջատար տեղում էր գտնվում պետական սեկտորը, իսկ կոոպերատիվը դրավում էր փոքր տեսակարար կշիռ, Սոցիալիստական սեկտորը (պետական և կոոպերատիվ) իշխում էր արդյունաբերության մեջ անբաժան կերպով, քանի որ մինչև 1926/27 տնտեսական տարին մասնավոր ձեռնարկություններ բոլորովին չկային: Այդպիսիք (նոր տնտեսական քաղաքականության պայմաններում) հանդես եկան միայն նշված տնտեսական տարում (մի բանիսը՝ ընդամենը 12 բանվորով և աննշան համախառն արտադրանքով): 1926/27 տնտեսական տարում 1923/24 տնտեսական տարվա համեմատությամբ սոցիալիստական խոշոր արդյունաբերության համախառն արտադրանքը ավելացավ մոտ 4 անգամ, իսկ բանվորների թիվը՝ ավելի քան 6 անգամ⁵⁵:

Հանրապետության բանվոր-ծառայողների մի մասն էլ բաժին էր ընկնում մանր արդյունաբերությանը: 1924/25 տընտեսական տարում քաղաքատիպ վայրերում կար 1127, իսկ գյուղական վայրերում՝ 6059 մանր ձեռնարկություն (ընդամենը 7186): Այդ ձեռնարկություններում զբաղված էր 11.128

⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵ Տե՛ս «Նորհրդային Հայաստանը թվերով, Վիճակագրական տեղեկատու, 1923—1927», Երևան, 1928, էջ 124—125:

մարդ, որից վարձու բանվորներ էին 2214-ը, այդ թվում՝ 749-ը բաղադատիպ, իսկ 1465-ը՝ գյուղական վայրերում⁵⁶։

1927/28 տնտեսական տարում մանր ձեռնարկությունների թվի մեջ որոշ փոփոխություն է տեղի տնենում։ Ավելանում է արտադրական միավորների քանակը, որը և պայմանավորում է նրանց արտադրական անձնակազմի աճը։

1928 թ. արդյունաբերական մանր ձեռնարկությունների քանակը հանրապետությունում հասել էր 16919-ի։ Դրանցում զբաղված էր 26569 մարդ։ Այդ ձեռնարկություններից վարձու աշխատանք էին գործադրում 2572-ը, որոնք ունեին 3929 վարձու բանվորներ, կամ ամբողջ արտադրական անձնակազմի 28,8 տոկոսը։

Որոշ թվով բանվորներ և ծառայողներ էին աշխատում գյուղատնտեսական բնույթի պետական, կոոպերատիվ ձեռնարկություններում և անտառային տնտեսության մեջ։

Հանրապետության վիճակագրական վարչության տվյալներով 1922 թ. գյուղատնտեսական բնույթի արտադրական ձեռնարկություններում և անտառային տնտեսության մեջ աշխատում էին 1247 բանվոր և ծառայող, իսկ 1928 թ.՝ 1800⁵⁷։

Հաշվառված պետական, հասարակական-կոոպերատիվ տնտեսություններում և անտառտնտեսություններում 1927 թ. մշտական աշխատողներից 362-ը բանվոր էր, իսկ 199-ը՝ ծառայող, 1928 թ. 352-ը՝ բանվոր և 132-ը՝ ծառայող, իսկ 1929 թ. օգոստոսի 1-ի տվյալներով, 495-ը՝ բանվոր և 160-ը՝ ծառայող։ Պետք է նկատել, որ պետական տնտեսություններում աշխատողների գերակշռող մեծամասնությունը այդ տարիներին սեղոնային և օրավարձով աշխատող բանվորներ էին (մանավանդ հողային մարմիններին պատկանող և պետական այլ տնտեսություններում)։ Ինչ վերաբերում է անտառտնտեսություններում աշխատողների կազմին, ապա, նրանք, չնչին բացառությամբ մշտական բանվորներ և ծառայողներ էին։

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 135։

⁵⁷ ՏՆՍ սեկորդդային Հայաստանի 15 տարին թվերով, էջ 30—31։

Գյուղացիական տնտեսություններում և դյուղական համայնքներում տարեկան, ժամկետային և ամսական վարձու բանվորների քանակը 1928 թ. օգոստոսի 1-ին կազմում էր 14185 մարդ, Բացի այդ, ավելի քան 530 մարդ էլ վարձու աշխատանք էին կատարում քաղաքատիպ վայրերում⁵⁸։ Սակայն, ինչպես ցույց են տալիս տվյալները, գյուղատնտեսական բանվորների թիվը տարվա երկրորդ կեսին հետզհետե նվազում է և նոյեմբերին կազմում 4728 մարդ⁵⁹։

Այսպիսով, վիճակագրական և այլ կարգի տվյալների տեսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանում սովետական իշխանության հաղթանակից հետո տնտեսական շինարարության առաջին ութ տարիների ընթացքում ցենզային գործարանային արդյունաբերության մեջ ղեկավար բանվորական ուժի նախապատերազմյան մակարդակը ղգալի չափով գերազանցվեց։ Ձևավորվում էր Հայաստանի նոր, սովետական բանվոր դասակարգը՝ Սովետական Միության բանվոր դասակարգի ազգային ջոկատներից մեկը։

Ակնհերև է, որ արդյունաբերական հին ձեռնարկությունների և հանքահորերի վերականգնումը և նորերի ստեղծումն ինքնին պայմանավորում էին բանվորական ուժի ներհոսք հանրապետության ֆաբրիկաներն ու գործարանները։

Հայաստանի բանվոր դասակարգն իր բոլոր ուժերը ներվիրում է երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման գործին՝ ընդհանրապես, արդյունաբերության վերականգնմանն ու նրա զարգացմանը՝ հատկապես։

1920—1928 թթ. սովետական բանվոր դասակարգի շարքերը բավական ամրապնդվել էին, նրա հիմնական ղանգվածներն իրենց կյանքը կապելով գործարանի, ֆաբրիկայի, հանքահորի հետ, դառնում էին կադրային բանվորներ։ Չնայած դրան, բանվորների ղգալի մասը, մանավանդ նրանք, ովքեր

58 Տե՛ս «Հայաստանի ՍեՀ աշխատանքը և արդյունաբերությունը 1926/27—1928/29 թթ.», էջ 73։

59 Նույն տեղում։

նոր էին հիւլ գործարան, շինարարութիւն, դեռևս շարունա-
կում էին կապված մնալ գյուղատնտեսութեան հետ: Նրանցից
շատերը գյուղատնտեսական աշխատանքների եռուն օրերին
թողնում էին արդյունաբերութիւնը և մեկնում գյուղ: Նրանք
իրենց կապիրը գյուղական տնտեսութիւնից կտրում էին աս-
տիճանաբար:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ԲԱՆՎՈՐՆԵՐԻ ԿՈՒՆՏՈՒՐ-ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿԻ ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ: ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐԵՆԱՎՈՒՄԸ

1. ՊՐՈՑԵՍԻՌՆԱԼ-ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ

Սովետական Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերի, առաջին հերթին արդյունաբերության առաջընթացը և նորակառույցների շինարարության ծավալումը պահանջում էին որակյալ բանվորական կադրեր:

Հանրապետությունում որակյալ բանվորական ուժի մասնագիտական կադրերի պատրաստման գործը հանձնարարված էր լուսժողկոմատին: Աշխատանքների անմիջական ղեկավարությունն իրականացնում էր կոմիսարիատին առընթեր պրոֆտեխնիկական կրթության գլխավոր վարչությունը*:

Հայաստանի լուսժողկոմատը 1921 թ. կեսերից ձեռնամուխ եղավ պրոֆտեխնիկական ուսուցման մասին կուսակցության և կառավարության դիրեկտիվների կենսագործմանը: Գործնական քայլեր ձեռնարկվեցին պրոֆտեխնիկական ցանցի ստեղծման ուղղությամբ: Աստիճանաբար կազմակերպվեցին ժողովրդական համալսարան, տեխնիկումներ, տարրական պրոֆպրոցներ, տարբեր պրոֆիլի արհեստանոցներ, բացվե-

* Համառոտաստանյան կենտրոնական 1920 թ. հունվարի 29-ի դեկրետով լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատի կազմում գործող պրոֆտեխնիկական կրթության սեկցիան վերակառուցվեց պրոֆտեխնիկական կրթության գլխավոր կոմիտեի: Հայացվեցին նրա ֆունկցիաները: Հայաստանում այդ ֆունկցիաները կատարում էր պրոֆտեխնիկական կրթության գլխավոր վարչությունը:

ցին հրեկոյան տեխնիկական դասընթացներ, բանվորական ֆակուլտետներ։ Ուսուցման այդ ամբողջ ցանցի խնդիրն էր ժողովրդական տնտեսութեան տարբեր բնագավառների համար պատրաստել որակյալ կադրեր։ Դրա շնորհիվ կադրերի պատրաստումը դրվեց բավարար հիմքերի վրա և ծավալվեց ժողովրդական տնտեսութեան պահանջներին համապատասխան։

1921 թ. նոյեմբերի 7-ին՝ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխութեան տարեդարձի օրը Երևանում բացվեց առաջին տեխնիկումը (էլեկտրամեխանիկական և շինարարական բաժիններով), որտեղ 1921/22 ուստարում սովորում էին 45 աշխատավոր երիտասարդներ։ 1922/23 ուստարում տեխնիկումին միացվեցին Երևանի հրկրորդ աստիճանի № 2 դպրոցի հրկրորդ և հրկրորդ խմբերը՝ 83 աշակերտներով։ Տարվա վերջին տեխնիկումում արդեն սովորում էին 14—21 տարեկան 141 ուսանողներ։ Նրանց 20 % -ը մանկատան սաներ էին, 13,5 % -ը գյուղացիներ, իսկ 44 % -ը՝ սովետական ծառայողների երեխաներ և այլն։

1922 թ. սկզբներին Ալեքսանդրապոլում կազմակերպվեց հանրապետութեան հրկրորդ տեխնիկումը՝ ատաղձագործական, շինարարական և մեքենայական բաժիններով, որտեղ սովորում էին 176 ուսանողներ։ 1921—1924 թթ. կազմակերպվեցին մի շարք այլ պրոֆեսիոնական դասընթացներ և դպրոց-արհեստանոցներ։ 1921 թ. մարտին Երևանում բացվեց կոշկակարական դպրոց-արհեստանոց, որտեղ 1922—23 ուստարում սովորում էին 96 պատանիներ և աղջիկներ։ Կարուձեւի առաջին դպրոց-արհեստանոցը հիմնվեց 1923 թ. օգոստոսին։ Մինչ այդ դործում էին նաև կարուձեւի կարճատե դասընթացներ։ Կարուձեւի դասընթացներում և դպրոց-արհեստանոցում սովորում էին 117 աշակերտներ, որոնցից 96-ը մանկատան սաներ էին, այդ թվում 21-ը՝ աղջիկ։ Նույնպիսի դպրոց-արհեստանոցների կազմակերպվեցին նաև Դիլիջանում, Լենինականում, Նոր Բայազետում (Կամո), Էջմիածնի գավառում և այլ վայրերում։ 1925 թ. հունվարի տվյալներով հանրապետությունում գործող արհեստանոց-դպրոցների թիվը

հասնում էր 24-ի, որից 19-ը՝ քաղաքատիպ վայրերում: Դրանցում սովորում էին հազարավոր պատանիներ ու աղջիկներ:

1923 թ. հունիսին Երևանում հիմնվեց յոթնամյա կենտրոնական դպրոց-արհեստանոց, որը կարևոր դեր կատարեց բանվորական որակյալ կադրերի պատրաստման գործում: Առաջին տարում դպրոց-արհեստանոցում ընդգրկվել էին 150 հրկսեռ դեռահասներ, գլխավորապես մանկատան որբեր և բանվորների երեխաներ, որոնք սովորում էին խառատություն, փականագործություն, թիթեղագործություն, դարբնություն, որմնադրություն, հյուանություն և այլն:

1924 թ. մայիս-հունիսին Լենինականում կազմակերպվեցին էլեկտրատեխնիկական դասընթացներ, որոնց կից հիմնըվեց նաև արհեստանոց:

Հանրապետության տեքստիլ արդյունաբերության հիմնադրման հետ միասին հոգ էր տարվում որակյալ բանվորական ուժի պատրաստման ուղղությամբ: Այդ գործում շափազանց մեծ դեր կատարեց 1924 թ. հոկտեմբերի սկզբներին Լենինականում կազմակերպված տեքստիլ կոմբինատի ուսումնացուցադրական դպրոցը՝ ջուլհակների որակյալ կադրերի պատրաստման հիմնական օջախը: Սկզբնական շրջանում կոմբինատի գործվածքային արտադրամասում սովորում և աշխատում էին 17, գլխու արտադրամասում 7 և մանարանի բաժնում՝ 4 մանկատնային աղջիկ-սաներ: 1925 թ. աշակերտների թիվը հասավ 120-ի: Պլանավորվեց և իրականացվեց նաև 400 որակյալ մանածագործների պատրաստումը:

Որակյալ բանվորական կադրերի պատրաստման գործով զբաղվում էին նաև արդյունաբերական ձեռնարկությունները և գերատեսչությունները: «Արարատ» գործարանում բանվորների որակավորման գործը դրված էր ուշադրության կենտրոնում: 1925 թ. կեսերին այնտեղ կազմակերպվեց առաջին արհեստանոց-դպրոցը, որը պատրաստում էր տակառագործներ: Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման առաջին տարիներին Հայաստանում կազմակերպվեցին նաև պրոֆտեխնիկական դպրոցներ, որոնք հանդիսանում էին պրոֆտեխնի-

կախան կրթութեան ստորին տիպի ուսումնական հաստատութ-
յուններ և նպատակ էին հետապնդում ժողովրդական տնտե-
սութեան տարբեր բնագավառների համար բանվորական ու-
րակյալ կադրերից բացի, պատրաստել նաև վարչատնիսնիկա-
կան շարքային աշխատողներ: 1925 թ. հունվարի տվյալներով
Հայաստանում գործում էր 5 պրոֆտեխնիկական դպրոց (շորսը
բաղաբնորոշ): Սովորողների ընդհանուր թիվը հասնում էր
220-ի, որից 144-ը աղջիկներ էին:

Վերևում արդեն հիշատակվեց, որ հանրապետութունում
1921 թ. սկսած առանձնակի ուշադրութուն էր դարձվում տեխ-
նիկումների կազմակերպմանը, որոնք կոչված էին ժողովրդ-
ական տնտեսութեան և կուլտուրական շինարարութեան հա-
մար պատրաստել միշին որակի մասնագիտական կադրեր:
Դրանց թիվը քաղաքներում 1925 թ. հասնում էր 5-ի՝ 594 ու-
սանողներով (437 տղա, 157 աղջիկ): Հետագայում տեխնի-
կումների ցանցն ավելի ընդարձակվեց:

Այսպիսով, բանվորական նոր կադրերի պատրաստման,
ներառյալ կուլտուր-տնիսնիկական մակարդակի բարձրացման
ուղղութեամբ ժողովրդական տնտեսութեան վերականգնման
տարիներին Հայաստանում ղգալի աշխատանք կատարվեց:
Սակայն, չնայած դրան, հանրապետութունում որակյալ բան-
վորական կադրերի ղգալի պահանջ կար, քանի որ արդյունա-
րերական առանձին ճյուղերի վերականգնման հետ միասին
ստեղծվում էին նորերը, արտադրութեան մեջ նոր տնիսնիկա
էր մուտք գործում, իսկ այդ բոլորը, անհրաժեշտորեն, որակ-
յալ աշխատուժի մեծ պահանջ էին առաջադրում: Հայաստա-
նում սովետական իշխանութեան առաջին տարիներին բան-
վորական որակյալ կադրերի պատրաստման ուղղութեամբ
կենսագործված միջոցառումները միայն սկիզբն էին այն
մեծ գործի, որը ծավալվելու էր հետագայում,

Լենինյան կոմերիտմիութեան աշխատանքի մասին ըն-
դունած որոշման մեջ ՀԿ(Բ) IV համագումարը (1925) ընդ-
գծում էր, որ կուսակցութունն աստիճանաբար պետք է դաս-
տիարակի այն սերնդին, որին վիճակված է շարունակելու և
ավարտելու սոցիալիզմի կառուցման գործը, որն ընդունակ

լինի ղեկավարելու երկրի տնտեսական զարգացող և ինտենսիվացող ծանր արդյունաբերությունն ու գյուղատնտեսությունը: «...Երկրի տնտեսական ուժերի զարգացման վերաբերմամբ կուսակցության վարած քաղաքականությունը,— ասված է համագումարի որոշման մեջ,— պետք է հենվի գյուղատնտեսության և արդյունաբերության համար կոմունիստորեն դաստիարակված կադրերի պատրաստման վրա», որ «երկրի արդյունաբերությունը իր զարգացման ընթացքում մեր առաջ դնում է նոր բանվորական ուժերի մատակարարման խնդիրը: Այդ որակյալ ուժերի պատրաստումը գլխավորապես պետք է ընթանա տնտեսական կազմակերպությունների կողմից գործարանային և լեռնագործարանային դպրոցներ ստեղծելու գծով»¹:

Ելնելով կուսակցության ցուցումներից, Հայաստանի արհեստակցական միություններն իրենց գործունեության կարևոր բնագավառներից մեկն էին համարում որակյալ աշխատուժի պատրաստման խնդիրը: Որպես օրինակ անհրաժեշտ է վկայակոչել 1925 թ. հունվարին տեղի ունեցած Հայաստանի լուսավորության աշխատողների հանրապետական համագումարի ընդունած որոշումը: Այդ հարցի մասին լուսօղակում Ա. Մրուավյանի ղեկուցման առթիվ ընդունված բանաձևում համագումարը նշեց. «...Մեր տնտեսության երկու հիմնական ճյուղը՝ արդյունաբերությունը և գյուղատնտեսությունը բարձրացնելու, նրան արագ կերպով էլեկտրիֆիկացման և ինտենսիվացման ենթարկելու խնդիրը անհետաձգելի և անխուսափելի պայմաններ են, որ պիտի ապահովեն խորհրդային Միության գոյության պայքարը: Իսկ տնտեսական հեղափոխության այդ վիթխարի գործը պահանջում է որակյալ բանվորների մեծ քանակ և կուլտուրական գյուղացիություն, որոնց պատրաստության ամբողջ ծանրությունը ընկնում է լուսավորության կոմիսարիատի վրա»²:

1 ՍՄԿԿ Կենտկոմին առընթեր մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ (այսուհետև՝ ՄԼԻ ՀՄԿԱ), ֆ. 1, ց. 5, դ. 14, թ. 38—43:

2 «Խորհրդային Հայաստան», 1925, № 7:

Համագումարը նշեց նաև, որ Հայաստանի գյուղի և քաղաքի տնտեսության հետագա արագ զարգացումը «շեշտակի կերպով պահանջում է գյուղատնտեսական և սյուֆտեխնիկական կրթության կազմակերպումը»: Լուսժողկոմատի հերթական խնդիրներից մեկը համարվեց ստորին տիպի պրոֆտեխնիկական դպրոցների, գործարանային աշակերտության, տեխնիկումների, ինչպես նաև պրոֆտեխնիկական կարճատև դասընթացների ցանցի լայնացումը³:

Բանվորական կազմերի տեխնիկաարտադրական մակարդակը բարձրացնելու և նոր որակյալ բանվորական ուժ պատրաստելու բնագավառում իրականացված միջոցառումները կարճ ժամանակամիջոցում նկատելի արդյունք տվեցին: ՀԿ(Բ)Կ IV համագումարում նշվեց, որ 1925 թ. ցենզային արդյունաբերության մեջ որակյալ բանվորական ուժը քանակապես ավելացել է: Եթե 1924 թ. հունվարի 1-ի տվյալներով ժողտնտիսորհին ենթակա բոլոր ձեռնարկություններում որակյալ բանվորների թիվը կազմում էր մոտավորապես 1000 մարդ, ապա 1925 թ. հունվարին նրանց քանակը հասել էր 3,5 հազարի⁴:

Ինչպես նշվեց համագումարում, հանրապետությունում եղած անգործները գլխավորապես ցածրորակ սեփական բանվորներ ու ծառայողներ էին: Մինչդեռ հանրապետությունը որակյալ բանվորական կազմերի մեծ կարիք էր զգում:

Որակյալ տեքստիլագործներ պատրաստելու հարցում Հայաստանին անդնահատելի օգնություն ցույց տվեցին ՌՍՖՍՀ-ից և այլ հանրապետություններից հրավիրված մասնագետները և բարձր որակավորում ունեցող բանվորները, որոնք տեքստիլ կոմբինատի սարքավորումները մոնտաժելուց բացի, նպաստում էին ուսումնարտադրական դպրոցներում սովորողների որակավորմանը: 1926 թ. հոկտեմբերին ֆաբրիկան համալր-

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս ՄԼԻ ՀՄԿԱ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 1, թ. 32:

վեց 500 որակյալ բանվորներով⁵։ Համալրումը շարունակվեց նաև հետագայում։

Որակյալ աշխատուժ պատրաստելու գործում ղգալի աշխատանք էր կատարում նաև հանրապետության աշխտողկոմատը։ Այսպես, օրինակ, գործազուրկներին որակավորելու նպատակով աշխտողկոմատը 1924/25 տնտեսական տարում Երևանում և Լենինականում կազմակերպեց աշխատանքային կոլեկտիվներ՝ մոտ 230 գործազուրկների մասնակցությամբ (ներանցից 61-ը կին էր)։ Հաջորդ տնտեսական տարում այդ կոլեկտիվներում տարբեր մասնագիտություններ էին սովորում ավելի քան 500 աշխատավորներ, որոնցից 284-ը կին էին։

Աշխտողկոմատը և արհմիություններն առանձնակի կարևորություն էին տալիս արտադրության մեջ ընդգրկված դեռահասների աշխատանքային պայմանների բարելավմանը, նրանց իրավատնտեսական շահերի պաշտպանության և որակավորման գործի կարգավորմանը։

Բանվորական ուժի հաշվառման և բաշխման բաժիններին արգելվում էր մինչև 16 տարեկան պատանիների և աղջիկների ցուցակագրումն ու աշխատանքի տեղավորումը։ Մինչև 14 տարեկանները պետք է ազատվեին աշխատանքից, տեղավորվեին դպրոցներում և նյութապես ապահովվեին։ Աշխատանքից նրանց ազատումը պետք է իրականացվեր աշխատանքի տեսուչի և համապատասխան արհմիութենական մարմինների հսկողությամբ։ Բացառիկ դեպքերում, երբ դեռահասը տնտեսական ծայրաստիճան կարիքի մեջ էր և սոցիալական ապահովագրության մարմինները չէին կարող նրան նյութապես լրիվ ապահովել, ապա նրան թույլատրվում էր աշխատել օրական չորս ժամ՝ վարձատրվելով բանվորական լրիվ օրվա համար։

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ դեռահասների շահերի պաշտպանության և նրանց դաստիարակության հարցերը միշտ հանդիսացել են կոմունիստական կուսակցության և սովետա-

5 Տճ՝ս Ա. Պ. Հայրապետյան, Սոցիալիզմի կառուցումը և կադրերի պատրաստումը Հայաստանում, Երևան, 1974, էջ 71։

կան կառավարութեան ուշադրութեան առարկան։ Բավական է թերեւ միայն նշել սովետների համառուսաստանյան Կենտգործկոմի 1922 թ. մայիսի 2-ի դեկրետը՝ արդյունաբերական ձեռնարկութուններում դեռահասներին աշխատանքի տեղավորելու, նրանցից որակյալ փոխարինողներ պատրաստելու և ՍՍՀՄ աշխտողկոմատի որոշումները՝ բրոնիայի նորմաների նախատեսման, դեռահասների շահերի պաշտպանութեան մասին և այլն, որպէսզի ականառու լինի այն հոգատարութիւնը, որ դրսևորվում էր դեպի դեռահասները՝ մասնավորապէս, և երիտասարդները՝ ընդհանրապէս։

Նկատի տունենալով այն հասկացմանքը, որ հաստիքների կրճատման հետեանքով տարիքավորների թվի համեմատութեամբ դեռահասների քանակի նվազումը կարող էր վտանգել բանվորական որակյալ ուժի վերականգնման գործը, Կենտգործկոմի դեկրետն արդյունաբերութեան տարբեր ճյուղերի գծով սահմանում էր զբաղված բանվորների քանակի նկատմամբ 15—17 տարեկանների նվազագույն տոկոսի պահպանում, որը պարտադիր էր ոչ միայն պետական, այլև մասնավոր ձեռնարկութունների համար։

Դեռահասների շահերի պաշտպանութեան նպատակով ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը 1925 թ. հունվարի 7-ին հատուկ շրջաբերական ընդունեց, որտեղ առարկում էր նրանց աշխատավարձը կրճատելու դեմ և պահանջում պահպանել աշխատանքային օրենսդրութեամբ սահմանված նրանց վարձատրութեան չափը և որակավորման կարգը։

Դեռահասների շրջանում գործազրկութիւնը պակասեցնելու, նրանցից որակյալ աշխատուժ պատրաստելու նպատակով Կենտկոմն առաջարկում էր անվերապահորեն կենսագործել Կենտգործկոմի վերոհիշյալ դեկրետը և աշխտողկոմատի համապատասխան որոշումներով նախատեսված բրոնիայի նորմաները։ Այս ձեռնարկութուններում, որտեղ այն իրականացված էր լրիվ չափով, թույլատրվում էր դեռահասներին աշխատանքի ընդունել բրոնիայից դուրս (արհմիութիւններին և տնտեսական մարմիններին համաձայնութեամբ)։

Նկատի ունենալով, որ դեռահասների հոսանքը դեպի ար-

տադրութիւնն արգելափակում էր նրանց արտադրական ուսուցման վատ դրվածքով, Կենտկոմը տնտեսական մարմիններին պարտաւորեցնում էր բարելավել նրանց որակավորումն արտադրութեան պրոցեսում: Կենտկոմը կուսակցական կազմակերպութիւններին պահանջում էր հետևողականորեն հսկել նշված դիրեկտիւաների կենսագործման ընթացքը:

Դեռահասների իրավունքների պաշտպանութեան հետ միասին կուսակցութիւնը և կառավարութիւնը մտահոգված էին նաև նրանց արտադրական-տեխնիկական որակավորման. կուլտուրական մակարդակի բարձրացման, քաղաքական դաստիարակութեան գործով:

Հի(բ)Կ Կենտկոմը, հանրապետութեան կառավարութիւնը, կոմերիտմիութիւնը և արհմիութիւնները, ելնելով վերը հիշատակված դիրեկտիւաներից, կենսագործեցին մի շարք կարևոր միջոցառումներ:

Հանրապետութեան արդյունաբերութեան տարբեր ճյուղերում զբաղված բանվորական ուժի քանակի համեմատութեամբ 15—17 տարեկան դեռահասների նվազագույն չափը համարվում էր 5, իսկ բարձրը՝ մինչև 17 %⁶: Այսպէս՝ մետաղագործութեան, մետաղի մշակման, հանքագործական արդյունաբերութեան մեջ սահմանվել էր 10 %, պոլիգրաֆիական՝ 15, շինանյութերի՝ 5, փայտամշակման՝ 6, կաշեգործութեան և կոշիկի արհեստանոցների՝ 10, սահածոների՝ 8, գինու-կոնյակի՝ 8, տեքստիլի՝ 17 % և այլն⁷:

Ժողովրդական տնտեսութեան վերականգնման վերջին շրջանում և ինդուստրացման առաջին տարիներին Հայաստանի բանվոր դասակարգի հիմնական մասը դեռևս նոր էր ոտք դնում արդյունաբերութեան բնագավառը և հետևապէս շուրջ ո՛չ գործարանային աշխատանքի անհրաժեշտ փորձ և ո՛չ էլ անհրաժեշտ տեխնիկական գիտելիքներ: Այդ ցույց տալու նըպատակով վերցնենք հանրապետութեան արդյունաբերութեան կարևոր բնագավառներից մեկը՝ գունավոր մետալուրգիան, որը նշված ժամանակաշրջանում վերականգնվում էր: Այսպէս,

⁶ Տե՛ս ՄԼԻ ՀԻԿԱ, ֆ. 48, ց. 1, գ. 56, ք. 14—15:

⁷ Նույն տեղում:

1923/24 տնտեսական տարում Ալավերդու ձեռնարկություններում աշխատող բանվորների տարեկան միջին թիվը հազիվ էր հասնում 213-ի, որից միայն 66-ն էր որակյալ և փորձ ունեցող: Չնայած տարվա ընթացքում որակյալ և ոչ որակյալ բանվորների միջին թվերը տատանվում էին, սակայն ընդհանուր թվաքանակը մնում էր նույնը: Եթե հին պղնձագործների քանակը տարվա ընթացքում տատանվում էր 60—70-ի միջև, ապա որակավորում չունեցող նոր բանվորների թիվը հասնում էր 104-ի⁸:

Ջանգելուրի պղնձի կոմբինատի բանվորների գերակշռող մեծամասնությունը կոմբինատի շրջակա գյուղերի բնակիչներ էին, որոնք շարունակում էին պահպանել իրենց կապը գյուղի հետ և դաշտային աշխատանքների ժամանակ նրանցից շատերը թողնում էին աշխատանքն ու վերադառնում գյուղ: Պարզ է, որ այդ հանգամանքը մեծ դժվարություններ էր ըստի դնում նրանց մասնագիտական որակավորումը բարձրացնելու գործում:

Հասկանալի է, որ հանրապետության կուսակցական և պետական մարմինները նման պայմաններում ավելի մոտիկից պետք է դբաղվեին բանվորական որակյալ կադրերի պատրաստման հարցով: ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 1926 թ. մայիսյան պլենումը, լսելով և քննարկելով լուսժողկոմատի հաշվետվությունը՝ մատաղ սերնդի պրոֆտեխնիկական ուսուցման, խրնդիրների մասին, որոշում ընդունեց հանրապետության արդյունաբերության հիմնական ճյուղերը (երկաթուղային, տեքստիլ, հանքային) զարգացնելու նպատակով ընդլայնել արհեստագործական և գործարանային դպրոցների ցանցը: Շինարարական բանվորների սուր պահանջը բավարարելու համար անհրաժեշտ համարվեց բացել պրոֆտեխնիկական կարճատև դասընթացներ:

ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմն այդ հարցին անդրադարձավ նաև 1926 թ. դեկտեմբերին՝ III ընդլայնված պլենումում: Արձանագրելով, որ ինդուստրացման հիմքը կազմում է արտադրության միջոցների արտադրությունը, պլենումը հավաստեց, որ

⁸ ՏՆՍ շՍՍԸ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 115, ց. 1, գ. 1128, թ. 5:

պղնձի, շինանյութերի և էժան էլեկտրաէներգիայի արտադրության լայն հնարավորություններն ապահովում են մեր հանրապետության մասնակցությունը ինդուստրացման համամիութենական պրոբլեմի լուծմանը: Պլենումը անհրաժեշտ համարեց ամրապնդել կարգապահությունը պղնձի արդյունաբերության մեջ, ռացիոնալացնել պեմդայի արդյունահանությունը, լրացուցիչ ագրեգատներ ավելացնել Նրեանի էլեկտրակայանում, ավարտել Լենինականի և Իջևանի էլեկտրակայանների շինարարությունը, կազմել Ձորագետի էլեկտրակայանի նախագիծը, 1926/27 տնտեսական տարում ավարտել Լենինականի տեքստիլ կոմբինատի շինարարությունը, միասնիկական գործարանների տեխնիկական վերասարքավորումը:

Նկատի ունենալով արդյունաբերության և գյուղատնտեսության տեխնիկական վերակառուցման հետագա առաջընթացը, պլենումը մեկ անգամ ևս ընդգծեց որակյալ բանվորների և տեխնիկական ղեկավար կադրերի պատրաստման, ինչպես նաև գոյություն ունեցող կադրերի վերապատրաստման հրամայական անհրաժեշտությունը⁹: Հերթական խնդիր համարվեց պրոֆտեխնիկական դասընթացների և գործարանային դպրոցների կազմակերպումը, սուսվել մեծ թվով աշակերտների ընդգրկումն այդ դասընթացներում ու դպրոցներում¹⁰:

Քաղուսհիմնարկները, արհմիութենական և կոմերիտական կազմակերպությունները ևս մինչև առաջին հնգամյակի սկիզբը ղգալի աշխատանք կատարեցին բանվորների որակավորումը բարձրացնելու և տրակյալ բանվորական նոր ուժեր պատրաստելու ուղղությամբ: Հանրապետության լուսժողկոմատը և քաղուսվարչությունն իրենց 1926 թ. նոյեմբերի 24-ին իստում հատուկ քննության առարկա դարձրին գունավոր մետալուրգիայի համար որակյալ բանվորական ուժի պատրաստման հարցը: Որոշվեց 1926/27 բյուջետային տարում Ալավերդու և Ղափանի «Կարմիր Նոյեմբեր» գործարանին առընթեր

⁹ Տե՛ս «Экономический вестник ССР Армении», 1926, 6 (18), стр. 7.

¹⁰ Նույն տեղում:

հանքագործ բանվորների համար կազմակերպել հատուկ դասընթացներ և պատրաստել միջին որակի տեխնիկական կադրեր: Նախատեսվում էր յուրաքանչյուր դասընթացում ընդգրկել 30 մարդ: Դասընթացների կարող էին ընդունվել 20—40 տարեկան զրադես, հանքագործի ոչ պակաս երկու տարվա աշխատանքային ստաժ ունեցող տեղացի բանվորները: Բացի այդ, ցուցում տրվեց ընթացիկ ուսումնական տարվանից հիմնել ֆաբգործուհի դպրոցներ¹¹. միջին տեխնիկական որակի բանվորներ պատրաստելու նպատակով 100—120 ունկնդիրների համար կազմակերպել պրոֆտեխնիկական դասընթացներ: Անհրաժեշտ համարվեց նաև Երևանի ինդուստրիալ տեխնիկումին առընթեր ունենալ լեռնային ենթաբաժին¹².

Որակյալ բանվորական ուժ և բարձր մասնագիտական-տեխնիկական կադրեր պատրաստելու հարցով զբաղվում էին նաև Անդրֆեդերացիայի պետական և կուսակցական մարմինները: Այսպես, Անդրֆեդերացիայի Կենտրոնական ԻԻ նստաշրջանը, որը գումարվեց 1926 թ. հունվարի 25-ին Երևանում, քննության առավ հրկրամասի ինդուստրացման խնդիրը և այդ առնչությամբ անդրադարձավ նաև որակյալ բանվորական ուժի ու տեխնիկական կադրերի պատրաստման հարցին: Դա արտացոլվեց «Անդրֆեդերացիայի տնտեսական դրուժյան և հետագա խնդիրների մասին» Ս. Լուկաշինի տված ղեկուցման և ընդունված որոշման մեջ: Այնտեղ ասվում էր, որ նստաշրջանը հավանություն է տալիս այն քաղաքականությունը, «որով այսուհետև երկիրը պետք է ավելի ակտիվորեն ինդուստրացման ենթարկվի, ըստ որում պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնել որակյալ բանվորներ և տեխնիկական կազմ պատրաստելու գործի վրա»¹³:

Որակյալ բանվորական ուժ և տեխնիկական կադրեր պատրաստելու խնդիրը հրատապ էր ամբողջ Միության համար, ուստի այդ հարցը կարևոր տեղ գրավեց Սովետների

11 Ֆաբգործուհի դպրոցներ կազմակերպվեցին ավելի ուշ (այդ մասին կխոսվի առանձին):

12 ՏՆՍ ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 115, ց. 1, գ. 389 I մաս, թ. 42:

13 «Խորհրդային Հայաստան», 1926, № 25, 26:

միութենական IV, ինչպես նաև համառուսաստանյան XIII համագումարների աշխատանքում: Ընդունված որոշումներում ընդգծվում էր նաև այդ բնագավառում տեղ գտած թերությունների վերացման անհրաժեշտությունը:

Ընդունված միջոցառումները կարևոր էին նաև մեր հանրապետության համար, որովհետև այստեղ ևս տեղ էին գտել ընդհանուր բնույթի թերություններ:

Մասնագետների պատրաստման և արդյունաբերության պահանջների միջև գոյություն ունեցող անհամաչափությունն ու անպլանայնությունն ամենից առաջ բացատրվում էին նըրանով, որ ժողովրդական կրթության մարմինների և արդյունաբերության փոխհարաբերությունները դեռևս չէին կարգավորվել: Առաջիններն անհրաժեշտ տեղադրություն չէին հատկացնում տեխնիկական կադրերի պատրաստման համապատասխանեցմանը արդյունաբերության պահանջներին, իսկ արդյունաբերական ձեռնարկությունները դեռևս չէին մշակել պրոֆտեխնիկական կրթության բնագավառի՝ իրենց առջև ամբողջ սրությամբ ծառացած խնդիրներն ու պահանջները:

Զէր կարելի աչքաթող անել և այն հանգամանքը, որ պրոֆտեխնիկական կրթության գործի զրվածքի, ուսուցման և մի քանի այլ հարցերի կապակցությամբ ժողովրդական կրթության և տնտեսական մարմինների միջև գոյություն ունեին տարակարծություններ: Դրանց հաղթահարումը դարձավ 1927 թ. սեպտեմբերին Մոսկվայում հրավիրված համամիութենական խորհրդակցության գլխավոր խնդիրներից մեկը, խորհրդակցություն, որը նվիրված էր պրոֆտեխնիկական գործի կազմակերպմանն ու կարգավորմանը: Այդ խորհրդակցության որոշումները պարտադիր էին ինչպես կրթական, այնպես էլ տնտեսական մարմինների համար: Խորհրդակցության որոշումներից հետևում էր, որ պրոֆտեխնիկական կրթության կազմակերպման նախապայմանը պետք է հանդիսանար ուսուցման և արդյունաբերության միջև օրգանական կապի հաստատումը, բարձրագույն դպրոցի և արդյունաբերության փոխադարձ աջակցությունը, մասնագետների և բանվորների պատրաստման սլանավորումը: Այս բոլորը թելադրում էին,

որպեսզի արդյունաբերության նոր պահանջներին համապատասխան բարձրացվեր բանվորների արտադրատեսիսիկական մակարդակը: «Անտարակույս,— նշում էր «Պրավդան»,— հասունացել է համամիութենական մասշտաբով ամբողջ պրոֆտեսիսիկական կրթության սիստեմի միասնականացումը: Այդ բնագավառում մինչև այժմ դոյություն ունեցող անհամաձայնեցվածությունը հետագայում գոյություն չպետք է ունենա, քանի որ այն հակասում է միասնական սոցիալիստական տնտեսության շահերին»¹⁴:

Այսպիսով, պրոֆտեսիսիկական կրթության մասին կուսակցական և պետական վերադաս մարմինների դիրեկտիվները, ընդունած սրոշումներն ու մշակած միջոցառումները ծրագրային կարևոր նշանակություն ունեին նաև մեր հանրապետության արագ զարգացող արդյունաբերության, տրանսպորտի, գյուղատնտեսության և շինարարության համար որակյալ բանվորական ուժի պատրաստման, ինչպես նաև արտադրության մեջ զբաղված բանվորների վերաորակավորման աշխատանքների կազմակերպումը բարելավելու գործում:

Ելնելով հանրապետության ժողովրդական տնտեսության զարգացման պահանջները համապատասխան կադրերով բավարարելու անհրաժեշտությունից, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի, ՀՍՍՀ կառավարության և տնտեսական ու հասարակական կազմակերպությունների ջանքերով, դեռևս 1921/22 ուստարում կազմակերպված պրոֆտեսիսիկական կրթության ցանցը, հետզհետե ծավալվելով և կատարելագործվելով, դարձավ ինչպես բարձրորակ և միջին որակի մասնագիտական կադրերի, այնպես էլ որակյալ բանվորական ուժի պատրաստման բազա: Այդ ցանցի միջոցով Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունը ստացավ հազարավոր որակյալ կադրեր: Բացի պետական համալսարանից, կոնսերվատորիայից և երկու բանֆակից, որտեղ 1923/24 ուստարում սովորում էին 1871 ուսանողներ, գործում էին նաև կադրերի պատրաստման միջնակարգ և տարրական ուսումնական 40 հաստատություններ,

¹⁴ «Правда», 1927, № 221.

5327 սովորողներով¹⁵; 1924/25 ուստարում դրանց թիվը արգին հասնում էր 54-ի, որտեղ ընդգրկվել էին 5378 սովորողներ, 1925/26 ուստարում գործող 63 հաստատություններում սովորում էր 6678 մարդ: 1926/27 ուստարում գործող պրոֆ-տեխնիկական կրթության 54 հաստատություններից 11-ը տեխնիկումներ էին, 34-ը՝ արհեստագործական դպրոցներ, 7-ը՝ կարճատև դասընթացներ և մեկական բաներիտ ու արհեստանոց-դպրոցներ, որոնց սովորողների թիվը հասնում էր 4318-ի (1425-ը աղջիկներ էին)¹⁶: Սովորողների կազմն ըստ սոցիալական զրույցան հետեյալն էր. բանվորներ էին 138-ը, բաւրակներ՝ 79-ը, գյուղացիներ (տնտեսատերեր)՝ 1402-ը, ծառայողներ՝ 458-ը, խնամակալվող որբեր՝ 1329-ը և այլն¹⁷: Ուշագրաւ է, որ սովորողների 64,2 % -ը 12—17 տարեկան դեռահասներ էին, իսկ 28,5 % -ը՝ երիտասարդներ (մնացածների տարիքն անհայտ է)¹⁸:

1927/28 ուստարում 14 տեխնիկումներում¹⁹ և բանֆակներում սովորում էին 2287 երիտասարդներ²⁰, իսկ 1928/29 ուստարում տեխնիկումների և մասնագետներ պատրաստող մյուս միջնակարգ ուսումնական հաստատությունների թիվը 13 էր, որտեղ սովորում էր 1852 մարդ: Այդ ժամանակ Հաստատում արդին գործում էր 21 ֆաբրիկա, որտեղ սովորում էին 2163 դեռահասներ և երիտասարդներ, իսկ երկու բանֆակներում սովորողների թիվը հասնում էր 659-ի²¹:

¹⁵ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստանը թվերով. Վիճակագրական տեղեկատու 1923—1927», Երևան, 1928, էջ 35—36: Միջնակարգ և տարրական ուսումնական հաստատությունների մեջ մտնում էին տեխնիկումները, դեռահաս բանվորների դպրոցները, արհեստագիտական դպրոցները, դպրոց-արհեստանոցները, կարճատև պրոֆտեխնիկական դպրոցները:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 37:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 38:

¹⁹ Տեխնիկումների թիվ պակասումը րաջատրվում է նրանց խոշորացումով և մի բանիսի հանրակրթական դպրոցների վերածումով:

²⁰ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստանի 15 տարին թվերով», էջ 204:

²¹ Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР (1920—1940)», стр. 113.

Հանրապետության բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները, տեխնիկումները, բանֆակները և ֆաբգործուները 1928 թ. ժողովրդական տնտեսությանը տվեցին ավելի քան 690 շրջանավարտներ: Բուհերն ավարտեցին 223, տեխնիկումները՝ 311, բանֆակները՝ 123 և ֆաբգործուները՝ 31 մարդ²²: Բուհերն ավարտած մասնագետների թվում ինժեներներ էին 7-ը, գյուղատնտեսներ՝ 52-ը, բժշկներ՝ 52-ը, տրևտեսագետներ՝ 46-ը, իսկ մնացած 66-ը մանկավարժներ էին²³:

Զգալի թվով բանվորներ իրենց տեխնիկական-արտադրական որակավորումը բարձրացնում էին անմիջապես արտադրության մեջ՝ բրիգադային աշակերտության և անհատական շեֆության միջոցով:

2. ԲԱՆՎՈՐՆԵՐԻ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱԿԱՆ ՄԱԿԱՐԲԱԿԻ ՈԱՐՁՐԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆԱՎՈՐՄԸ

Ժամանակակից տեխնիկայի ու գիտության նվաճումների հիման վրա ՍՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման նախապատրաստումը պահանջում էր նաև բանվորների անհրաժեշտ կուլտուրական մակարդակի: Դա ամենից առաջ նշանակում էր բարձրացնել ժողովրդական լայն խավերի գրագիտությունը, վերացնել անցյալից ժառանգություն մնացած ամենամեծ շարիքներից մեկը՝ անգրագիտությունը:

Սովետական Միության ժողովուրդները, կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ, հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ, հրկրում պետք է իրականացնեին կուլտուրական հեղափոխության լենինյան պլանը: Երկրի ինդուստրացումը, արտադրության ռադիոնլացումը, աշխատավորների տեխնիկական որակավորումը և սոցիալիստական կուլտուրայի ըստ ամենայնի զարգացումը անխզելիորեն կապված էին միմյանց հետ:

Ինչպես նշել է ՍՄԿԿ XV կոնֆերանսը (1926 թ.), մեր հրկրում ինդուստրացման պրակտիկ կենսագործումը առաջ էր

²² Տե՛ս «Սորհրդային Հայաստանի 15 տարին թվերով», էջ 206:

²³ Նույն տեղում, էջ 207:

քաշում ոչ միայն կադրերի տեխնիկական որակավորումը բարելավելու և որակյալ բանվորների նոր կադրեր պատրաստելու, այլև «բանվորական մասսաների ընդհանուր կուլտուրական մակարդակը բարձրացնելու անհետաձգելի խնդիրը»²⁴։ Այդ խնդիրը կարևոր տեղ դրավեց նաև կուսակցության XV համագումարի (1927) կողմից ընդունված առաջին հնգամյա պլանի դիրեկտիվներում²⁵։ Այսպիսով, կուլտուրական շինարարության խնդիրները կուսակցությունը դիտում էր որպես երկրի ինդուստրացման, սոցիալիստական շինարարության «ընդհանուր պլանի անկապտելի մասը»²⁶։

Առաջնորդվելով վերոհիշյալով, Հայաստանի սովետների VI համագումարը (1929) անհրաժեշտ ուշադրություն նրվիրեց կուլտուրական հեղափոխության իրականացման հարցին։ «Այսօր բոլորի համար արդեն պարզ է, — համագումարում նշեց լուսժողովոմ Ա. Մուսվանը, — որ տնտեսական շինարարությունն ամենասերտ կերպով կապված է կուլտուրական շինարարության հետ, որ չի կարելի էլիկտրիֆիկացման ենթարկել երկիրը, եթե բանվորը անզրագետ կամ կիսազրագետ է... չի կարելի բերքի բարձրացման խնդիրը լուծել, գյուղատնտեսության մեխանիզացման խնդիրները դնել և լուծել, հիվ գյուղացիների հիմնական մասը կիսազրագետ կամ անզրագետ է»²⁷։ Հետևաբար, դառնում էր նա, հրամայաբար անհրաժեշտ է լուծել կուլտուրական շինարարության մի ամբողջ շարք կարևոր խնդիրներ։ Դրանցից էին մասնավորապես անզրագիտության ու կիսազրագիտության վերացումը և մասսաների տեխնիկական ուսուցումն իր բարձրության վրա դնելու միջոցով միջին և բարձր որակի տեխնիկական կադրերի պատրաստումը²⁸։

Անզրագիտության վերացումը կապված էր հսկայական դժվարությունների հաղթահարման հետ, մանավանդ գյուղի

24 Տե՛ս «ՍՄԿՊ-ն րաճաճեցրում ու որոշումներում», II մաս, էջ 393։

25 Նույն տեղում, էջ 516։

26 Նույն տեղում։

27 ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 112, ց. 3, դ. 15, Բ. 107։

28 Նույն տեղում։

սլայմաններում: Այդ ուղղությամբ տակավին նոր սկսված աշխատանքի արդյունքները, շնայած դեռևս մեծ չէին, բայց ըզզալի էին: Բավական է հիշել, որ 1897 թ. մարդահամարի տվյալներով Հայաստանի 9—48 տարեկան բնակչության մեջ գրագետ էր միայն 9,2 %-ը, (կանանց շրջանում՝ 2,9 %-ը): 1922 թ. տվյալներով Հայաստանի աղղաբնակչության մեջ գրագետների տեսակարար կշիռը չափազանց փոքր էր: Դյուղական բնակչության գրագիտության տոկոսը 10,2 էր (այդ թվում տղամարդկանցը՝ 16,7, կանանցը՝ 3,5 %): Քաղաքում տղամարդկանց գրագիտությունը կազմում էր 52,3, իսկ կանանցը՝ 40,6 %: 1926 թ. մարդահամարի տվյալներով գրությունը զգալիորեն փոխվել էր, սակայն անգրագիտության և կիսագրագիտության դեմ սլայքարը շարունակում էր մնալ ուշադրության կենտրոնում: 1929 թ. ապրիլի 1-ի տվյալներով հանրապետության ութ ճյուղային արհմիությունների անդամներից գրագետ էին 6016-ը (57,5 %), կիսագրագետների թիվը հասնում էր 2612-ի (25,0 %), անգրագետ էր 1831 մարդ (17,5 %): Ըստ առանձին միությունների, որոնց կազմում անգրագետները մեծ տոկոս էին կազմում, կարելի է հիշատակել լիոնագործներին (33,8 %), սնունդհամի աշխատողներին (25,1 %) և կաշեգործներին (10,1 %):

Հայաստանի արհմիությունները, կոմերիտմիությունը և «Կորչի անգրագիտությունը» ընկերության կազմակերպությունները անգրագիտությունը վերացնելու նպատակով հսկայական աշխատանք էին կատարում: Նրանց կազմակերպած կուլտարշավը դրական արդյունքներ էր տալիս: Բավական է նշել, որ կուլտարշավի միջոցով 1928/29 ուստարում անգրագիտության և կիսագրագիտության վերացման գործում ընդգրկվել էին ավելի քան 800 ուսուցիչներ, որոնցից 627-ը աշխատում էին հասարակական կարգով:

Միայն «Կորչի անգրագիտությունը» ընկերության կազմակերպած 574 դպրոցներում իրենց անգրագիտությունն էին վերացնում արհմիության 16272 անդամներ, նախադինակույցիներ, բաարակներ, սլատգամավորական ժողովների պատգամավորուհիներ: Այդ դպրոցների սովորողների մեծամաս-

նությունը՝ 13046-ը 16—35 տարեկան էին, այդ թվում՝ 3308-ը կին²⁹:

Այդ մեծ կարևորություն ներկայացնող գործում ձեռք բերված ակնառու հաջողությունները սլավոնապետական էին նրանով, որ նրան իրենց մասնակցությունն էին բերել մոտավորականները, բանվորները, կուսակցական, արհմիութենական, կոմերիտական և կոոպերատիվ կազմակերպությունները: Տքնաջան աշխատանքի շնորհիվ մինչև 1928 թ. իրենց անգրագիտությունը վերացրին շուրջ 100 հազար աշխատավորներ:

Սակայն, չնայած ձեռք բերված հաջողություններին, անգրագիտության վերացման բնագավառում անելիքները դեռևս շատ էին: Հայաստանի սովետների VI համագումարն այդ հարցի մասին ընդունած որոշման մեջ նշեց, որ անհրաժեշտ է «է՛լ ավելի ուժեղացնել անգրագիտության վերացման աշխատանքները և առաջին հերթին վերացնել անգրագիտ բանվորների, բատրակների, չքավոր գյուղացիության և կանանց անգրագիտությունը, ամեն կերպ ներգրավելով այդ աշխատանքներում արհմիութենական, հասարակական և տնտեսական կազմակերպությունների ուժերն ու միջոցները»³⁰:

Համագումարը ցուցում տվեց համապատասխան չափով ավելացնել այդ բնագավառի բյուջետային հատկացումները³¹:

Բնակչության անգրագիտության և կիսագրագիտության վերացումը կուլտուրական շինարարության կարևոր բնագավառներից մեկն էր միայն: Այդ դեռևս բավական չէ, ասում էր Վ. Ի. Լենինը, «պետք է նաև սովետական տնտեսություն կառուցել, իսկ այս դեպքում մենակ գրագիտությամբ չի կարելի շատ բան անել: Մեզ հարկավոր է, որ կուլտուրան վիթխարի չափով բարձրանա»³²:

Բանվորների և գյուղի աշխատավորների կուլտուրական

29 Նույն տեղում, ֆ. 112, ց. 4, դ. 521, թ. 1—6:

30 Նույն տեղում, ց. 3, դ. 15, թ. 110:

31 Նույն տեղում:

32 Վ. Ի. Լենին, Երկիր, հատ. 33, էջ 68:

մակարդակի բարձրացման կարևոր օջախներից էին մասսայական զբոսայգիները, որոնց թիվը 1928 թ. հանրապետության տարածքում հասնում էր 230-ի³³, բանվորական ակումբները, կարմիր անկյունները, խրճիթ-ընթերցարանները:

Հայաստանում առաջին ակումբները և կարմիր անկյունները կազմակերպվեցին 1921—1922 թթ. և քանակապես աճեցին հետագա տարիներին: Դրանք գործում էին գերազանցապես արհեստակցական միությունների անմիջական ղեկավարությամբ, որոնք կուլտուրայի այդ օջախների միջոցով մեծ աշխատանք էին կատարում բանվորների և ծառայողների կուլտուր-յունավորական մակարդակը բարձրացնելու և նրանց ստեղծագործական նախաձեռնությունը զարգացնելու ուղղությամբ: Հանրապետությունում կազմակերպված առաջին ակումբները («Խորառժառի»», «Լուսաշխինը», «Կառուցողներինը» Երևանում, Ե. Սևոյանի անվանը՝ Լենինականում) իրենց շուրջն էին համախմբել տասնյակ հազարավոր աշխատավորներ:

1928 թ. հոկտեմբերի 1-ի տվյալներով 28 ակումբներից յոթը միջմիութենական և միացյալ էին, իսկ 21-ը՝ առանձին միությունների պատկանող ակումբներ էին: Այսպես, լեռնագործների միությունն ուներ հինգ ակումբ, մետաղագործներինը՝ մեկ, սնունդ-համի աշխատավորներինը՝ երկու, կառուցողներինը՝ երկու, հրկաթուղայիններինը՝ երեք, ժողկապինը՝ մեկ: «Լուսաշխին» և «Խորառժառի» միություններն ունեին երկուսուկես ակումբ: Այդ ակումբներում անդամագրված էր 6688 մարդ, որից 1192-ը կին, իսկ 1649-ը՝ մինչև 22 տարեկան երիտասարդներ³⁴, Բացի ակումբներից, արդյունաբերական, շինարարական, տրանսպորտային և կապի ստորին կադմակերպություններ: Գործարկումների հնթակայությունը գործում էին 48 կարմիր անկյուններ, որոնք սպասարկում էին տվելի քան 9,9 հազար աշխատողներին³⁵:

33 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստանի 15 տարին թվերով», էջ 210:

34 Տե՛ս «Հայաստանի ՍԽՂ աշխատանքը և արդյունաբերությունը 1926/27—1928/29 թթ.», էջ 135:

35 Նույն տեղում, էջ 134:

Ակումբներում և կարմիր անկյուններում արհմիությունների կուտուր-կրթական և մասսայական մյուս աշխատանքների մասին պատկերացում կազմելու համար բավական է նըշել, որ 1928 թ. միայն կես տարվա ընթացքում կազմակերպված 2860 ներկայացումներին, համերգներին, ինքնագործունեության երեկոներին, զրույց-դասախոսություններին, էքսկուրսիաներին, կինոդիտումներին և մյուս միջոցառումներին ներկա էր եղել 174,8 հազար մարդ: Նույն ժամանակամիջոցում գործող 281 տարբեր խմբակներում ընդգրկված էին 4880 աշխատավորներ³⁶: Կարգացված 406 դասախոսություններից, զեկուցումներից ու զրույցներից 164-ը ուներ հասարակական-քաղաքական բովանդակություն, 45-ը նվիրված էր արհեստակցական շարժման պատմությանը, 6-ը՝ բնագիտական էր, 33-ը՝ արտադրական-տեխնիկական, 58-ը՝ սանիտարական-բժշկական, 42-ը՝ աթիստական, 53-ը՝ ռազմական և այլն: Այդ ձեռնարկումներին մասնակցել էր 51,4 հազար մարդ, կամ միջին թվով մեկ դասախոսությունը լսել էր 126 մարդ³⁷:

Նշված միջոցառումները մեծապես նպաստում էին բանվորների և ծառայողների քաղաքական, կուլտուրական և տեխնիկական մակարդակի բարձրացմանը:

Բանվորների և ծառայողների կուլտուրական սպասարկման գործի կազմակերպման հետ կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական կառավարությունը մշտական հոգատարություն էին ցուցաբերում նրանց նյութական և կենցաղային պայմանների բարելավման նկատմամբ:

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և երկրի ինդուստրացման առաջին տարիներին անշեղորեն բարձրանում էր աշխատավորների աշխատավարձը: Հանրապետության Ժողովրդական տնտեսության մեջ զբաղված բանվորների և ծառայողների աշխատավարձի ֆոնդը 1925/26 տնտեսական տարում կազմում էր 16.000 հազ. ռուբլի, իսկ 1928/29 տնտեսա-

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 135:

կան տարում՝ 30.494 հաղ. ռուբլի³⁸ (աճը կազմել է 80 %): Յուրաքանչյուր աշխատավորի տարեկան միջին աշխատավարձը 1925/26 տնտեսական տարում կազմում էր 553 ռ., իսկ 1928/29 տնտեսական տարում՝ 764 ռ. (աճը կազմել է 38 %)՝³⁹:

Ցինդային արդյունաբերության անձնակազմի տարեկան միջին աշխատավարձը 1925/26 տնտեսական տարում կազմում էր 572, իսկ 1928/29 տնտեսական տարում՝ 746 ռուբլի: Մանր, ոչ ցինդային արդյունաբերության մեջ զբաղված մեկ աշխատողի տարեկան միջին աշխատավարձը նույն ժամանակամիջոցում 432 ռուբլուց հասավ 634 ռուբլու, շինարարության աշխատողների աշխատավարձն աճեց 1,6 անգամ, տեղական և այլ տրանսպորտում՝ 1,66 անգամ և այլն⁴⁰:

Աշխատավորների կենցաղային պայմանների բարելավման գործում կարևոր նշանակություն ունենալ են բնակարանային հարցի լուծումը, որին կոմունիստական կուսակցությունը լուրջ ուշադրություն էր դարձնում: Բնակարանային շինարարության հարցը հատուկ քննարկվեց Համկ(բ)Կ Կենտկոմի և ԿԿԸ-ի 1926 թ. հուլիսյան միացյալ պլենումում, Հավանություն տալով պլենումի որոշումներին, կուսակցության XV կոնֆերանսը (1926) անհրաժեշտ համարեց «արագացնել այդ որոշումների կենսագործումը, քանի որ «բնակարանային ճգնաժամը ամենաուժեղ խոչընդոտն է հանդիսանում արդյունաբերության հետագա ծավալման գործում»⁴¹:

ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը, հանրապետության կառավարությունը և արհմիությունները, ղեկավարվելով նշված որոշումներով, իրագործեցին բազմաթիվ միջոցառումներ՝ բանվորների կենցաղը բարելավելու, այդ կարևորագույն պրոբլեմը լուծելու համար: Ստեղծվեց բանվորական բնակարանային շինարարության մշտական ֆոնդ, մի շարք ձեռնարկություններ այդ նպատակով առանձնացրին զգալի միջոցներ, լայն ծավալ հա-

38 Տվյալները նախնական են:

39 Տե՛ս «Հայաստանի ՍԽՀ աշխատանքը և արդյունաբերությունը 1926/27—1928/29 թթ.», էջ 50:

40 Նույն տեղում, էջ 43:

41 «ՍՄԿՊ-ն բանաձևերում ու որոշումներում», II մաս, էջ 393:

ղորդվեց բնակարանային-կոոպերատիվ շինարարությունը. սկսեց խրախուսվել անհատական բնակարանների կառուցումը: 1927 թ. սեպտեմբերին, հաշվի առնված 19 ցենզային արդյունաբերական ձեռնարկություններում, բնակարանով բավարարված էր՝ բանվորների 29,4, ծառայողների՝ 40,2, կբրտներ սպասարկող կազմի 61,0 % -ը: Երկու տարի հետո՝ 1929 թ. սեպտեմբերին կատարված հաշվառումը ցույց տվեց զգալի առաջադիմություն⁴²:

1927 թ. պետության միջոցներով կառուցված բնակարանային ֆոնդի հաշվին բավարարվել էր ամբողջ արդյունաբերարտադրական անձնակազմի 22,3, իսկ 1929 թ.՝ 27,5 % -ը⁴³:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում արդյունաբերության որոշ ճյուղերի բանվորների բնակարանային պայմանների բարելավման պատկերը: Այսպես, 1927 թ. հաշվի էր առնվել պղնձահանքային և հանրագործարանային երկու ձեռնարկության 1500 բանվոր, իսկ 1929 թ.՝ չորս ձեռնարկության 2313 բանվոր: Յուրաքանչյուր 100 բանվորից 1927 թ. բնակարանով ապահովված էր 56-ը, իսկ 1929 թ.՝ 71,6 տոկոսը: Տեքստիլ արդյունաբերության մեջ 1927 թ. հաշվի էր առնվել մեկ ձեռնարկության 1073 բանվոր, իսկ 1929 թ.՝ երկու ձեռնարկության 1788 բանվոր: 1927 թ. բնակարան էր ստացել բանվորների 13,1, իսկ 1929 թ.՝ 21,7 տոկոսը: Գինու-օղու-կոնյակի արդյունաբերության երեք ձեռնարկությունում, որտեղ 1929 թ. աշխատում էին 130 բանվորներ, բնակարանով ապահովված էր նրանց 29,2 % -ը և այլն⁴⁴:

Ինչպիս տեսնում ենք վերը բերված տվյալներից, բանվորների և ծառայողների բնակարանային պայմանների բարելավման դործում 1927—1929 թթ. նկատելի նվաճումներ էին ձեռք բերվել: Սակայն, շնայած այդ հաջողություններին, ար-

⁴² Տե՛ս «Հայաստանի ՍՍՀ աշխատանքը և արդյունաբերությունը», էջ 44:

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ Նույն տեղում:

դյունաբերական քաղաքներում և ավաններում շարունակ բնակարանային սուբ պակաս էր զգացվում և այդ հարցը միշտ մնում էր օրակարգում: Այդ հանգամանքը պայմանավորված էր բանվոր-ծառայողների և քաղաքների բնակչության թվաբանակի արագ աճով:

Կուսակցական, պետական մարմինները և արհմիութենական կազմակերպությունները լուրջ ուշադրություն էին դարձնում նաև արտադրական ձեռնարկություններում, տրանսպորտում և շինարարություններում սանիտարական պայմանների բարելավմանն ու անվտանգության տեխնիկայի գործի կազմակերպմանը: Բանվորների և ծառայողների առողջությունը պաշտպանելու ուղիներից էր առողջարաններում և հանգստյան տներում նրանց բուժման ու հանգստի կազմակերպումը: Սոցիալական ապահովագրության հիմնարկների և այլ միջոցների հաշվին 1926/27 թ. առողջարաններում և հանգստյան տներում բուժվեցին կամ հանգստացան ավելի քան 1200, իսկ 1928—1929 թթ.⁴⁵ 1960 բանվոր-ծառայողների⁴⁵:

Այսպիսով, ժողովրդական տնտեսության վերականգնումը և երկրի ինդուստրացման գործի ծավալումը թիվադրում էին բանվորական և տեխնիկական կադրերի համախմբմանը զուգընթաց կազմակերպել բանվորական ուժի նոր համալրումների պրոֆտեխնիկական ուսուցումը, վերացնել ներանց անգրագիտությունն ու կիսազրադիտությունը, բարձրացնել կուլտուրական մակարդակը, բարելավել աշխատավորների նյութական պայմանները:

Առաջնորդվելով բանվորների կուլտուր-տեխնիկական մակարդակը բարձրացնելու մասին կուսակցության ցուցումներով, Հայաստանի կուսակցական, պետական վերադաս մարմինները, կոմերիտմիությունը և արհմիություններն այդ ուղղությունամբ կենսագործեցին մի շարք անհրաժեշտ միջոցառումներ: Այդ գործում ձեռք բերված առաջին հաջողությունները հիմք ծառայեցին հետագայում նոր, է՛լ ավելի մեծ նվաճումների հասնելու համար:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 188—190:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆՎՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԸ ՍՈՑԻԱԼԻՋՄԻ ՄԱՎԱԼՈՒՆ ՀԱՐՁԱԿՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (1929—1932)

1. ԱՐԴՅՈՒՆԱՐԵՐԱԿԱՆ ԲԱՆՎՈՐԱԿԱՆ ԿԱԴՐԵՐԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄԸ

ՍՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության զարգացման առաջին հնգամյա պլանի խնդիրները ուրվագծվեցին Համկ(բ)ի XV համագումարի դիրեկտիվներում: Կուսակցությունը խընդիր էր դնում երկրի էկոնոմիկայում և հասարակական հարաբերություններում իրականացնել արմատական այնպիսի փոփոխություններ, որոնք ապահովեին սոցիալիստական տնտեսության հիմքի կառուցումը:

Դիրեկտիվները պահանջում էին հատուկ ուշադրություն դարձնել ազգային հետամնաց ծայրամասերի ու շրջանների «էկոնոմիկայի և կուլտուրայի վերելքի հարցերին, հլնհղով նրանց տնտեսական և կուլտուրական հետամնացությունն աստիճանաբար լիկվիդացնելու անհրաժեշտությունից, համապատասխանաբար նախատեսելով նրանց էկոնոմիկայի և կուլտուրայի զարգացման ավելի արագ տեմպ, հլնհղով այդ շրջանների կարիքներն ու պահանջները Միության կարիքների և պահանջների հետ շաղկապելուց»¹:

Սովետական Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության զարգացման առաջին հնգամյա պլանը կազմում էր Անդրֆիդերացիայի և Միության ընդհանուր ծրագրի բաղկացուցիչ մասը: Այն կազմվեց՝ հլակետ ունենալով ՍՍՀՄ ժողովրդա-

¹ «ՍՄԿՊ-ն բանաձևերում ու որոշումներում», II մաս, էջ 586:

կան տնտեսության զարգացման միասնական սկզբունքները, ինչպես նաև, հաշվի առնելով տեղական խնդիրները:

Հայկական ՍՍՀ արդյունաբերության բնագավառում կապիտալ ներդրումները պլանավորվել էին 87,7 մլն ռուբլի, որից 25 մլն ռուբլին՝ էլեկտրաշինարարության համար²: Այդ ներդրումների մեջ չէին մտնում բնակարանային շինարարության նպատակով կատարվելիք հատկացումները: Կապիտալ ներդրումների նախատեսված չափը նախորդ յոթ տարիներին ներդրված գումարը գերազանցում էր ավելի քան 3,3 անգամ:

Հաշվի առնելով հանրապետության ժողովրդական տնտեսության զարգացման շահերը, միութենական պետական հետազոտում զգալիորեն ավելացրեց արդյունաբերության որոշ ճյուղերի համար հանրապետության պետական նախատեսված կապիտալ ներդրումների նախնական չափը: Այսպես, հաշվի առնելով երկրում գտնավոր մետաղների, մասնավորապես պղնձի մեծ պահանջը և մեր հանրապետությունում նրա արդյունահանությունը զարգացնելու հեռանկարները, միութենական պետական կրկնապատկեց համապատասխան կապիտալ միջոցների ծավալը, այն 10,8 մլն ռուբլուց հասցնելով 20,8 մլն ռուբլու³:

Հանրապետության ամբողջ արդյունաբերության դրամագլուխը, որը հնգամյակի սկզբում կազմում էր ավելի քան 9,8 մլն ռուբլի, հնգամյակի վերջում հասնելու էր մոտ 60 մլն ռուբլու, կամ աճելու էր ավելի քան 6,3 անգամ⁴:

Մեծ կարևորություն էր ստանում հանրապետության լեռնահանքային և քիմիական արդյունաբերության, չրաէներգետիկ և բնական մշտու ռեսուրսների հետազոտման, հումքի նոր աղբյուրների հայտնաբերման և դրանց շահագործման աշխատանքներին: Այդ նպատակով հնգամյակում ծախսվելու էր 4,9 մլն ռուբլի լեռնահանքային հետախուզական աշխատանք-

2 Հայաստանի հնգամյա պլանի տվյալները տե՛ս Մ. Սահակյան, ՀՍՍՀ ժողովրդական տնտեսության հնգամյա պլանը (1928/29—1932/33 թթ.), Երևան, 1929, էջ 49:

3 Նույն տեղում, էջ 41:

4 Նույն տեղում, էջ 49:

ներին հատկացվելու էր 3,7 մլն ուրբի, քիմիական արդյունաբերության զարգացման համար հումքի նոր, անհրաժեշտ աղբյուրների հայտնաբերմանը՝ 355 հազ. ուրբի, ջրաէներգետիկ ռեսուրսների հետազոտությանը՝ 750 հազ. ուրբի: Բացի այդ, գունավոր մետալուրգիայի հումքային պաշարների հետախուզության համար «Հայպղինձ» վարչությունը հատկացնելու էր 4,5 մլն ուրբի⁵:

Սովետական Հայաստանի ծանր արդյունաբերության գլխավոր ճյուղը սղնձարդյունաբերությունն էր: Նրա վերականգնման, վերակառուցման և բուռն զարգացման համար անհրաժեշտ նախապայմանների ստեղծումն առաջին հնդամյակի կարևոր խնդիրներից էր:

Ծանր արդյունաբերության մյուս ճյուղը շինանյութերի արտադրությունն էր, որի զարգացման համար Հայաստանն ուներ նպաստավոր պայմաններ: Ծրագրվում էր այդ բնագավառում ներդնել մոտ 11,3 մլն ուրբի, կառուցել մի շարք ձեռնարկություններ:

Առաջին հնդամյակում առանձնակի կարևորություն էր տրվում քիմիական արդյունաբերության զարգացմանը, նախատեսվում էր ընդլայնել և տեխնիկապես վերակառուցել Երևանի կարբիդի գործարանը, կազմակերպել ցիանամիդի, ծծմբաթթվի, սղնձարջասպի և այլ քիմիական նյութերի արտադրությունը: Հանրապետության քիմիական արդյունաբերության զարգացման համար ծրագրվում էր ներդնել մոտ 4,6 մլն ուրբի:

Կարևոր քայլեր էին կատարվելու թեթև արդյունաբերությունը զարգացնելու ուղղությամբ: Ընդլայնվելու և վերակառուցվելու էին տեքստիլ, կաշվի վերամշակման, պոլիգրաֆ արդյունաբերության օբյեկտները, կառուցվելու էին մի քանի այլ (հատկապես տեքստիլ) ձեռնարկություններ: Կապիտալ ներդրումների չափը միայն տեքստիլ արդյունաբերության բնագավառում կազմելու էր մոտ 20,3 մլն ուրբի⁶:

Առաջին հնդամյակում շարք էին մտնելու Չորագետը, Բս-

⁵ Նույն տեղում, էջ 41:

⁶ Նույն տեղում, էջ 45:

կրսովելու էր Քանաքեռգէսի կառուցումը, տեղական հիդրոէկա-
յաններինքն ընդարձակվելու և լրիվ կարողութեամբ աշխատելու
էին Երևանի ու Լենինականի հիդրոէկայանները, ընդարձակվե-
լու կամ նոր էլեկտրակայաններ էին կառուցվելու Իջևանում,
Ղափանում, Դիլիջանում, Գորիսում, Մեղրիում և այլուր:

Նախատեսվում էր հնգամյակում կառուցել ավելի քան
120 կմ երկաթուղեամբ երկաթուղագիծ:

Ժողովրդական տնտեսության զարգացման հնգամյա ծը-
րագիրն ուրվագծելիս, ինչպես Միության, այնպես էլ հանրա-
պետության պլանավորող մարմինները. կնքում էին երկու
խումբ պայմաններից: Առաջին խումբն ընդգրկում էր բնա-
պատմական և սոցիալտնտեսական հնարավորութեանները,
այն գործոնները, որոնք հանդիսանում էին արտադրության
հիմքը, իսկ երկրորդ խմբի մեջ էին մտնում մարդիկ, բանվո-
րական ուժը: Բանվորական ուժը, միանալով բնապատմական
գործոններին, կոչված էր լուծելու ժողովրդական տնտեսու-
թյան զարգացման առաջադրանքները և արտադրողական ու-
ժերի առաջընթացը: «Բնական հարստութեանները,— ասվում
էր հնգամյակի վերաբերյալ ՀՍՍՀ սովետների VI համագու-
մարում հանրապետության պետական նախագահի տված զե-
կուցման մեջ,— անհամեմատ ավելի խոշոր հնարավորութեան-
ներ են պարունակում իրենց մեջ, այդ բնագավառում դեռ կան
պոտենցիալ խոշոր չհայտնաբերված հնարավորութեաներ:
Սակայն այդպես չէ մեր մարդկային ուժի բնագավառը»⁷:

Հարկավ, ժողովրդական տնտեսության վերականգնման
ժամանակաշրջանում հանրապետության տնտեսական շինա-
րարության տարբեր բնագավառներում ձեռք բերված հաջո-
ղութունների համեմատությամբ բանվոր դասակարգի կազմի
քանակական և որակական փոփոխութեանները զգալիորեն
ևս էին մնում: Հետևապես հնգամյակի խնդիրների կենսա-
գործումը պահանջում էր ոչ միայն հանրապետության բան-
վոր դասակարգի համալրում, այլև նրա շարքերի որակավո-
րում:

Առաջին հնգամյա պլանն ամբողջ ճակատով սոցիալիզմի

7 Նույն տեղում, էջ 10:

ծավալուն հարձակման ծրագիր էր: Մեր երկրի էկոնոմիկայում և դասակարգերի փոխհարաբերությունների մեջ ենթադրվում էին այնպիսի տեղաշարժեր, որոնք ապահովելու էին սոցիալիզմի դիրքերի ամրապնդումը և սոցիալիստական էկոնոմիկայի հիմքի կառուցումը: Այդ պատճառով էլ հնգամյա պլանի թե՛ մշակումը և թե՛ կենսագործումը հանդիպում էին դասակարգային թշնամիների և նրանց գործակալների կատաղի դիմադրությանը:

Սոցիալիստական ծավալուն շինարարության շահերը պահանջում էին բարձրացնել բանվորների պրոֆտիսնիկական մակարդակը, կուլտուրան, պատրաստել բանվորական և մասնագիտական որակյալ կադրեր: Միայն անհրաժեշտ գիտելիքներով զինված կադրերը կարող էին վճռական դեր կատարել արդյունաբերությունն անհրաժեշտ տեմպերով զարգացնելու, արտադրանքի որակը և աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու գործում: Ժողովրդատնտեսական հսկայական կարևորություն ներկայացնող այդ խնդիրների իրականացումը սերտորեն կապվում էր կադրերի պրոբլեմի լուծման հետ:

Այսպիսով, բանվոր դասակարգի քանակական և որակական փոփոխությունները կապվում էին հնգամյակի իրականացման հետ, հանդիսանալով նրա անմիջական արդյունքը: Արդյունաբերությունը, շինարարությունը, տրանսպորտը բանվոր դասակարգի համախմբման օրրան էին, նրա լայն շերտերի աշխատանքային նախաձեռնության դրսևորման, աճի ու դաստիարակության գլխավոր օջախն ու հենարանը:

ՀԿ(Բ)Կ VI համագումարը (1929 թ. հունվար) քննելով հանրապետության հնգամյա պլանի նախագիծը, հավանություն տվեց նրա հիմնական գրույթներին և հանձնարարեց կուսակցական կազմակերպությունների և աշխատավորության մասնակցությամբ վերջնականապես քննել այն ու ներկայացնել Հայաստանի սովետների հերթական՝ VI համագումարի քննարկմանը:

Հայաստանի սովետների VI համագումարը (1929 թ. ապրիլ) քննարկեց ու հավանություն տվեց հնգամյակի կոնսուլթվերին և հանձնարարեց կառավարությանը՝ «հետադառնալ

ճշտել պլանի կոնտրոլ թվերը և բոլոր միջոցները ձեռք առնել նրա կենսագործման համար»⁸։

Հանրապետության ժողովրդական տնտեսության զարգացման հնգամյա պլանով ծրագրվում էր արդյունաբերական բանվորների քանակը հասցնել մոտ 14 հազարի⁹։

Նպատակահարմար ենք համարում բանուժի աճի տվյալները ներկայացնել Հայաստանի արդյունաբերության կարևոր ճյուղի՝ պղնձարդյունաբերության օրինակով¹⁰։

Ալավերդու և Ղափանի կոմբինատների հիմնական ձեռնարկություններում ընդգրկված բանվորների տեսակարար կըշիռը 1928/29 տնտեսական տարում կազմում էր այդ ձեռնարկությունների ընդհանուր բանվորական ուժի 69,6 %-ը, իսկ հնգամյակի վերջում բարձրանալու էր 82,4 %-ի, կամ բացարձակ թվով 1961 -ից հասնելու էր 2591-ի, աճելով 630 բանվորներով։ Մինչդեռ, կապիտալ շինարարության բնագավառում աշխատող բանվորների տեսակարար կշիռն ընդհանուր աշխատուժի քանակի մեջ հնգամյակի սկզբի 30,4 %-ից հընգամյակի վերջում իջնելու էր 17,6 %-ի։

Հիմնական ձեռնարկությունների բանվորական ուժն առանձին տարիներին քանակապես աճում էր ելեկշներով։ Նախորդ տարիների համեմատությամբ, 1930/31 և 1931/32 տնտեսական տարիներին բանվորների թվաքանակը նույնիսկ պակասելու էր, որը բացատրվում է նախ և առաջ արտադրության տեխնիկական վերակառուցումով (ձեռքի հորատումը մեխանիկականով փոխարինելով), երկրորդը՝ բանվորական ուժի օգտագործման բարելավումով։ Վերջապես, այն պայմանավորված էր ֆլոտացիոն ֆաբրիկայի գործարկմամբ, որը պահանջում էր բավական թվով բանվորների վերաորակավորում,

Կապիտալ շինարարության բնագավառում մշտական աշխատող բանվորների քանակը 1929/30 տնտեսական տարվա համեմատությամբ, հաջորդ երկու տարիներին ավելանալու

8 Նույն տեղում, էջ 96։

9 Նույն տեղում, էջ 51—52։

10 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 187, ց. 1, դ. 184, թ. 108։

էր: Դա պայմանավորված էր նոր ձեռնարկությունների շինարարության ծավալումով: Իսկ 1932/33 տնտեսական տարում բանվորների բանակը պակասում էր, որը բացատրվում է կառուցվող օբյեկտների ավարտումով պայմանավորված բանվորական ուժի կրճատումով:

Ըստ մի այլ արխիվային փաստաթղթի ավյալների¹¹, Զանգեզուրի կոմբինատում աշխատող բանվորների թիվը հնգամյակի առաջին երկու տարիներին պետք է ավելանար, հաջորդ երկու տարիներին՝ պակասեր, իսկ վերջին տարում՝ 1927/28 տնտեսական տարվա համեմատությամբ, աճեր: Այսպիսով, կոմբինատում հնգամյակի չորրորդ տարվանից պլանավորվում էր աշխատուժի աճ, որը 1932/33 տնտեսական տարում կազմելու էր 1927/28 տնտեսական տարում զբաղված բանվորների 118,2 %-ը: Ամբողջ պղնձարդյունաբերության բնագավառում հնգամյակում նախագծվում է բանվորական ուժի անընդհատ աճ, որը 1927/28 տնտեսական տարվա համեմատությամբ հնգամյակի վերջում կազմելու էր 112,3 %:

Այսպիսով, արդյունաբերության վերակառուցումը և նորակառույցների շինարարության ծավալումը հնգամյակի տարիներին առաջին պլան էին մղում ոչ միայն աշխատուժի պահանջի պլանավորումը, այլև բանվորական նոր ուժի հավաքագրումն ու տեղաբաշխումը:

Չնայած Հայաստանի բանվոր դասակարգի քանակը առաջին հնգամյակում աճեց բուն թափով, սակայն նույն ժամանակամիջոցում, մանավանդ նրա վերջին շրջանում, աշխատուժի պահանջարկը հետզհետե ավելի ու ավելի մեծացավ, մինչդեռ առաջարկը՝ գնալով պակասեց: Այսպիսով, բանվորական ուժի նկատմամբ գոյություն ունեցող պահանջարկի և առաջարկի միջև առաջացավ անհամապատասխանություն, որի հետևանքով աշխատուժի հավաքագրման ասպարհղում ստեղծվեցին որոշակի զժվարություններ, որոնց հաղթահարման համար կիրառվում էին մի շարք միջոցառումներ:

Սովետական Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության

11 Նույն տեղում, ֆ. 428, ց. 4, գ. 44, թ. 3:

տարբեր բնագավառների, առաջին հերթին արդյունաբերության մեջ և խորակառուցներում աշխատուժի սուր պահանջի և սահմանափակ առաջարկի առկայության ամենապերճախոս վկայությունն առաջին հնգամյակի վերջին տարիներին գործազրկության վերացումն է։ Մինչդեռ հայտնի է, որ ինչպես ամբողջ Միությունում, այնպես էլ Հայաստանում, մինչև 1930 թ. գործազուրկները զգալի թիվ էին կազմում, 1926 թ. հոկտեմբերի 1-ի տվյալներով Հայաստանի միայն արհեստակցական միության անդամ գործազուրկների թիվը հասնում էր 4073-ի, որը կազմում էր միության բոլոր անդամների 9,9 %-ը¹²։ Գործազուրկների քանակը զգալիորեն ավելացավ 1927—1929 թթ.։ Այսպես, 1929 թ. ապրիլի 1-ի տվյալներով, չհաշված գյուղանտառմիության անդամներին, մյուս արհեստակցական միությունների գծով հաշվառված գործազուրկների թիվը հասնում էր 10157-ի, որը կազմում էր արհմիությունների բոլոր անդամների 23,8 %-ը¹³։

Գործազուրկների մեջ զգալի տոկոս էին կազմում դեռահասներն ու երիտասարդները։ Մեծ էր նաև կանանց թիվը։

1927 թ. հոկտեմբերի 1-ի տվյալներով արդյունաբերության մեջ աշխատող արհեստակցական միության յուրաքանչյուր 100 անդամին ընկնում էր 25,4 % գործազուրկ կին, 1928 թ.՝ 18,1 %, 1929 թ.՝ 19,4 %։ Նույն համեմատությամբ գործազուրկ դեռահասները համապատասխանաբար կազմում էին 3,6, 3,4 և 12 %¹⁴։

Անհրաժեշտ է նշել, որ հաշվառված գործազուրկները, ներառյալ նաև գյուղանտառմիության անդամները, սակավ բացառությամբ, մասնագիտական որակավորում չունեին։ Բացի այդ, գործազրկության բնույթը մեծ մասամբ սեղոնային էր։

Գործազուրկների կազմը ըստ աշխատանքի բնագավառների սյարդելու համար դիմենք 1926 թ. հոկտեմբերի 1-ի տրվ-

¹² Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստանի 15 տարին թվերով», էջ 40։

¹³ Տե՛ս «Հայաստանի Սեշ աշխատանքը և արդյունաբերությունը 1926/27—1928/29 թթ.», էջ 120։

¹⁴ Նույն տեղում։

յալներին: Արդյունաբերության մեջ աշխատելու համար հաշվառված գործազուրկների տեսակարար կշիռը բոլոր գործազուրկների մեջ կազմում էր 24,9, սեագործ բանվորներինը՝ 38,5, ոչ արդյունաբերական աշխատուժը՝ 29,1, տրանսպորտի և կապի գծով գրանցվածները՝ 3,5, դյուղատնտեսական աշխատողները՝ 4,0 %: Այսպիսով, արդյունաբերության և շինարարության գործազուրկների թիվը կազմում էր ամբողջի 63, 4 %-ը¹⁵: Դա վկայում է, որ 1926 թ. արդյունաբերությունը դեռևս հնարավորություն չուներ մեծաքանակ բանվորական ուժ ընդգրկելու, մասնավորապես, որ գործազուրկների զգալի մասը (38,5 %) որևէ մասնագիտություն չունի, իսկ դրանց որակավորման հնարավորությունները դեռևս սահմանափակ էին: Այդուհանդերձ, աշխատանք փնտրողների հոսքը գյուղից դեպի քաղաք շարունակվում էր: Դրա հետևանքով 1926/27—1928/29 տնտեսական տարիներին աշխատուժի առաջարկը ոչ միայն չէր պակասում, այլև ավելանում էր: Սակայն դրա հետ միասին ավելանում էր նաև աշխատուժի պահանջարկը և, հետևաբար, բանվորական ձեռքերի առաքումն աշխատանքի տարբեր բնագավառներ: Չնայած այդ պահանջը ավելանում էր գլխավորապես ի հաշիվ ժամանակավոր աշխատանքի, այնուհանդերձ, 1928/29 տնտեսական տարվա վերջին գործազուրկների քանակը զգալիորեն պակասեց:

Մասնագիտություն չունեցող գործազուրկներին աշխատանքի տեղավորելու նպատակով կազմակերպվում էին մասնագիտական կարճատև դասընթացներ, արտագրական, աշխատանքային և առևտրական կոլեկտիվներ, որտեղ ընդգրկվածները ստանում էին նվազագույն որակավորում և աշխատանք:

Գործազուրկներին նյութական օգնություն ցույց տալու նպատակով կառավարությունը տրամադրում էր ֆինանսական միջոցներ, օգնում նրանց մասնագիտություն ձեռք բերելու գործում: Բավական է նշել, որ 1927/28 տնտեսական տարում այդ նպատակով պետական բյուջեով հատկացվում է 120 հազ.

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 176, համտ. «Экономический вестник Армении», 1926, № 6, էջ 57—58:

ռուբլի, տեղական բյուջեով՝ 19 հազ. ռուբլի և սոցիալական ապահովագրության մարմինների միջոցներից՝ 19 հազ. ռուբլի, իսկ հաջորդ տնտեսական տարում այդ նպատակով ծախսված գումարը կազմում էր 93 հազ. ռուբլի:

Արդյունաբերական ձեռնարկությունների աշխատուժի պահանջի հաշվառման և ըստ այդ պահանջի գործազուրկների որակավորման բեղումնային աչքի ընկնող գործ էր կատարում աշխժողկոմատը: Հանրապետության կառավարության որոշմամբ գործազրկության դեմ պայքարելու համար 1928/29 տնտեսական տարում առանձնացված 50 հազ. ռուբլի գումարն ամբողջությամբ հատկացվում էր գործազուրկների որակավորման նպատակին: Առանձին գերատեսչությունների և ձեռնարկությունների ղեկավարներ նյութական միջոցներ էին տրամադրում աշխժողկոմատին՝ իրենց արտադրության պահանջներին համապատասխան որակյալ բանվորական ուժ պատրաստելու համար: Այդ առումով հիշատակելի է «Հայպդինձ» տրեստի ղեկավարությունը, որն սնհրաժեշտ ակտիվություն էր ցուցաբերում տրեստի ձեռնարկությունների համար բանվորներ պատրաստելու գործում:

Երկրի ինդուստրացման նշանաբանով ծավալվող արդյունաբերական շինարարության և ժողովրդական տնտեսության զարգացման առաջին հնգամյա պլանի իրականացման հետ կապված՝ բանվորական ուժի նկատմամբ հետզհետե աճելացող պահանջը նպաստում էր գործազրկության վերացմանը: Եթե 1929 թ. հոկտեմբերի 1-ին Սովետական Հայաստանի արհեստակցական միությունների անդամների 13,7 %-ը (8388 մարդ) դեռևս անգործ էր, 1930 թ. հոկտեմբերի 1-ին այդ տոկոսը իջավ 3,1-ի (2398 մարդ), իսկ 1931 թ. առաջին եռամսյակին գործազրկությունը, ինչպես ամբողջ Միությունում, այնպես էլ մեր հանրապետությունում ամբողջովին վերացվեց¹⁶: Այս փաստի հսկայական պատմական, քաղաքական և սոցիալական նշանակությունը կասկածից վեր է: Այն հանդիսացավ կոմունիստական կուսակցության ճիշտ քաղաքակա-

¹⁶ «Խորհրդային Հայաստանի 15 տարին թվերով», էջ 40:

նության և սովհատական իշխանության գործադրած միջոցառումների արդյունքը, մեր երկրում ծավալված տոցիալիստական շինարարության փայլուն հաղթանակներից մեկը: Հսկայական էր նաև նրա միջազգային նշանակությունը:

Արդեն 1931 թ. Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունն աշխատուժի մեծ պահանջ էր դրում: Ցենդալին արդյունաբերական ձեռնարկությունների համար պլանավորված բանվորների ամսական միջին ապահովվածությունը 1931 թ. հունվար—հոկտեմբերին 95,3 %-ից չէր անցնում: Ընդ որում, հանրապետության Ժողտնտխորհի կնթակայության ձեռնարկությունների բանվորական ուժով ապահովվածությունն ավելի պակաս էր, քան հանրապետական միջինն էր, այն հասնում էր 89,8 %-ի: Ֆեդերատիվ և միութենական կնթակայության ձեռնարկություններում ապահովվածությունը համեմատաբար բարձր էր՝ համապատասխանաբար 94,9 և 94,7 %¹⁷:

Աշխատող ձեռքերի, մանավանդ որակյալ բանվորական կադրերի պահանջը հետագայում ավելի մեծացավ:

Այդպիսով, ժողովրդական տնտեսության բանվորական ուժի պակասի լրացման տնհրաժեշտությունը, մանավանդ գործադրկության նվազումից և ապա դրա լրիվ վերացումից հետո, պահանջում էր դիմել լուրջ միջոցառումների՝ աշխատուժի պահանջարկը բավարարելու համար: Այդ պայմաններում կարևոր նշանակություն էին ստանում բանվորական նոր որակյալ կադրերի պատրաստումն ու ճիշտ տեղաբաշխումը, կոլտնտեսականներից աշխատուժի կազմակերպված հավաքագրումն ու օգտագործումը, բանվորական ուժի հոստունության դեմ վճռական միջոցների գործադրումը, աշխատանքի արտադրականության բարձրացումը և ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերում կանանց աշխատուժի առավելագույն օգտագործումը:

Նրանի բորսայի միջոցով 1931 թ. ընթացքում ժողովրդական տնտեսության տարբեր ճյուղերում աշխատանքի տեղավորվեց 16.671, Լենինականի բորսայի միջոցով՝ 6.152

¹⁷ ՀՍՍՀ ՀՆՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 65, ց. 2, գ. 813, թ. 187.

մարդ: Դա նշանակում էր, որ աշխատուժի պահանջը Երևանում լրացվել էր 89,2, իսկ Լենինականում՝ 60 %-ով¹⁸: Միայն արդյունաբերության կողմից ներկայացվող բանվորական ձեռքերի պահանջը 1931 թ. կազմում էր 6,2 հազ. մարդ¹⁹:

Նորակառույցների շինարարության ներկայացրած բանվորական ուժի միջին տարեկան պահանջը 1931 թ. պլանավորվում էր 30.785 մարդ: Այդ պահանջի լրացման աղբյուրներն էին՝ ամենից առաջ մինչև 1931 թ. փետրվարի 1-ը շինարարության մեջ զբաղված կադրերը (6,1 հազ. մարդ): Իսկ 1930 թ. նորակառույցներում աշխատել էր 9,2 հազ. մարդ: Բացի այդ, աշխատանքի կենտրոնական ինստիտուտի միջոցով պատրաստվում էր 4165 բանվոր (247-ը՝ կին): Պլանավորվում էր կոլտնտեսություններից կազմակերպված կերպով հավաքագրել 4770 և գյուղական արտագնաց բնակչությունից ու բաղաքի շաշխատող բնակիչներից՝ 6585 ձեռք, այդ թվում՝ 463 կին²⁰:

Արխիվային փաստաթղթերից երևում է, որ բանվորական ուժի պահանջ ներկայացնելիս որոշ տնտեսական մարմիններ հրեման թույլ էին տալիս առանձին չափազանցություններ, նկատի չունենալով արտագրության տարբեր բնագավառներում իրականացվող ուսցիտնալացումը, որը լայնորեն տեղի էր ունենում առաջին հնգամյակում և է՛լ ավելի լայն մասշտաբով՝ հետագայում ու որոշ չափով նվազեցնում աշխատուժի պահանջը:

Անհրաժեշտ է նկատել, որ առանձնակի սրությամբ էր դրված բանվորական ուժով զուեավոր մետալուրգիայի ձեռնարկությունների և նորակառույցների ապահովման հարցը: Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմը շարունակ զբաղվում էր այդ հարցով՝ կուսակցական, կոմկրիտական և արհմիութենական կազմակերպություններից պահանջելով լայն աշխատանք ծավալել այդ ուղղությամբ: Առանձնապես հիշատակելի են այն ձեռնարկումները, որ այդ

18 ՀՍՍՀ ՀՍՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 65, ց. 2, դ. 813, թ. 175:

19 Նույն տեղում:

20 Նույն տեղում, թ. 177:

բնագավառում իրականացնում էր կոմերիտմիությունը: Հայաստանի կոմերիտմիության VII համագումարը (1930 թ. դեկտեմբեր) որոշում ընդունեց վերցնել պղնձարդյունաբերության շեփությունը: Կոմերիտմիությունը նույնպես էր դնում պայքարելու թե՛ պղնձի արտադրության սլանները կատարելու և գերակատարելու, թե՛ կադրերի պրոբլեմը լուծելու համար: ՀԼԿԵՄ Կենտկոմի III սլենդումը կրկին քննելով պղնձարդյունաբերության շեփության և հետագա անելիքների հարցը, առանձին ուղադրություն նվիրեց արտադրությունը աշխատուժով ասպհովելու խնդրին: Պլենումի ընդունած բանաձևում կարդում ենք. «Պարտավորեցնել բոլոր շրջանային կադմակերպություններին՝ ասպհովելու պղնձի արդյունաբերությունը թարմ բանվորական ուժով, իրականացնելով 600 կոմերիտականների մշտական աշխատանքի ուղարկելու մոբիլիզացիան»²¹, Պլենումը հարց բարձրացրեց նաև փունավոր մետալուրգիայում կանանց և աղջիկների աշխատուժը նպատակահարմար ձևով օգտագործելու անհրաժեշտության մասին²²:

Բանվորական ուժի խիստ պակասի պայմաններում կանանց աշխատուժի օգտագործման պրոբլեմն էլ ավելի մեծ նշանակություն էր ստանում: Արխիվային վավերագրերը և վիճակագրական տվյալները ցույց են տալիս, որ ժողովրդական տնտեսության վերականգնման տարիներին արդյունաբերության մեջ, տրանսպորտում և շինարարությունում կանանց աշխատուժը համեմատաբար քիչ էր օգտագործվում: Մինչդեռ, առաջին հնգամյակում արդյունաբերությունը և շինարարությունը աշխատուժով ասպհովելու գործում կանանց բանվորական ուժը դիտվում էր որպես կարևոր աղբյուրներից մեկը:

Կանանց աշխատուժը արտադրության մեջ ընդգրկելու ուղղությամբ 1930 թ. համեմատությամբ նկատելի առաջադիմություն կատարվեց հնգամյակի երրորդ՝ վճռական տարում: Համաձայն Անդրֆեդերացիայի աշխժողկոմատի սլանի, Հա-

²¹ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 187, ց. 1, դ. 255, թ. 106—109:

²² Նույն տեղում:

յաստանում նախատեսվում էր 1931 թ. ժողովրդական տընտեսության մեջ ներգրավվել մինչև 6,0 հազ. կին աշխատող: Հանրապետական կազմակերպություններն ընդունեցին հանգիստական սլան՝ այդ թիվը հասցնել ավելի քան 11 հազարի: Հանրապետական կազմակերպությունները կանանց աշխատուժի հավաքագրման իրենց ընդունած պարտավորությունը շնայած թիրակատարեցին, այդուհանդերձ 50 %-ով գերակատարեցին Անդրաշխժողկոմատի հանձնարարականը²³, Հավաքագրված կանանց աշխատուժը հիմնականում բաշխվեց ժողովրդական տնտեսության տարբեր ճյուղերում, մի փոքր մասն էլ տեղավորվեց սեփականացման ցանցում՝ տրակավորման նպատակով:

Անհրաժեշտ միջոցառումներ էին կիրառվում նաև բատրակներին արդյունաբերության մեջ և սովխոզներում ընդգրկելու ուղղությամբ: Այդ բնագավառում որոշակի քայլեր սկսվեցին 1931 թ.: Հանրապետության աշխժողկոմատը սլանավորում էր 1931 թ. արդյունաբերության մեջ աշխատանքի տեղավորել 1100, սովխոզներում՝ 1090 և ֆաբգործուսի ղրպրոցներում՝ 400 բատրակ: Այդ որոշումներն իրականացվեցին միայն 70 %-ով, արդյունաբերության մեջ՝ 95,9, սովխոզներում՝ 58,4, իսկ ֆաբգործուսներում միայն 39,5 %-ով²⁴:

Հայաստանի արհեստակցական միությունների խորհրդի VI սլենդումում (1932) որակյալ բանվորական ուժի պատրաստման բնագավառում կատարված աշխատանքի մասին աշխժողկոմատի հաշվետվության մեջ նշվում էր, որ 1929 թ. Հայաստանում գործում էր 5 ֆաբգործուս, որտեղ սովորում էին 260 աշակերտներ²⁵, 1930 թ. դրանց թիվը հասնում էր 7-ի, իսկ աշակերտների քանակը՝ 1289-ի, 1931 թ. գործում էր ֆաբգործուսի, շինուսի և սովխոզուսի 20 դպրոց, որտեղ սովորում էր 3432 հոգի, իսկ 1932 թ. հունվարի 1-ի տվյալներով այդ ուսումնական հաստատություններում սովորողների թիվը

23 Նույն տեղում, ֆ. 65, ց. 1, գ. 350, թ. 16—17:

24 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՆՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 65, ց. 2, գ. 813, թ. 190—191:

25 Նույն տեղում:

հասնում էր 3770-ի²⁶; 1932—1933 ուստարում գործում էին 27 ֆաբգործուաներ և պրոֆգպրոցներ²⁷; Միայն արդյունաբերության և տրանսպորտի գծով գործող ֆաբգործուաների թիվը 1933 թ. հասնում էր 13-ի²⁸:

Ֆաբգործուաները և մշուս տիպի գպրոցները 1929—1932 թթ. հանրապետության արդյունաբերությանը, տրանսպորտին և գյուղատնտեսությանը տվեցին զգալի թվով որակյալ աշխատողներ: Այսպես, 1930/31 ուստարում այդ գպրոցներն ալարտեցին և արտագրությանում աշխատանքի անցան 163, 1931/32 ուստարում 279, իսկ 1932/33 ուստարում 660 երկսև երիտասարդներ²⁹:

26 Ձևյաճ հիշատակված տվյալները հիմնականում հալասափ են, սակայն հարկ է նկատել, որ ինչպես արխիվային փաստաթղթերում, այնպես էլ հանրապետության վիճակագրական վարչության հրապարակած տվյալների միջև որոշ տարբերություններ կան: Արխիվային մի փաստաթղթում հիշատակվում է, որ 1929 թ. գոյություն ունեցող չորս ֆաբգործուաներում ընդունվել է 290 մարդ, 1930 թ. գործող գպրոցների թիվը հասնում էր 7-ի, այսինքն կադմակերպվել էին ես 3 ֆաբգործուաներ, իսկ աշակերտների թիվը կազմում էր 953 մարդ, 1931 թ. գործող 21 ֆաբգործուաներում ընդունվածների թիվը հասնում էր 2527-ի; իսկ ըստ սովորողների թիվը կազմում էր 3770 մարդ: Ինչպես տեսնում ենք, միայն վերջին թիվն է համապատասխանում աշխժողկոմատի վերև նշված 1932 թ. հո նվարի աշակերտների թվին: Բացի այդ, համընկնում է 1930 թ. գործող 2 ֆաբգործուաների բանակը (տե՛ս ՄԼԻ ՉՄԿԱ, ֆ. 48, ց. 3, գ. 323, թ. 104—105):

Վիճվարչության տվյալներով 1928/29 թթ. ֆաբգործուաների թիվը 21 էր, իսկ աշակերտների թիվը՝ 2168, 1932/33 ուստարում կար 30 ֆաբգործուս՝ 3425 սովորողներով: Այս տվյալները տարբերվում են ընդ արխիվային, ընդ 24(բ)Կ IX համագումարի տվյալներից, որտեղ ասված է. ֆաբգործուաների և պրոֆգպրոցների քանակը 1929/30 թթ. կզի է 21, 1930/31 թթ.՝ 18, 1931/32 թթ.՝ 22, իսկ 1932/33 թ.՝ 27 (տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР (1920—1940 гг.) Ст. сборник, стр. 113, Ա. Խանջյան, 24(բ)Կ Կենտկոմի հաշվետվությունը կուսակցության IX համագումարին (ստորհրդային Հայաստան», 1934, № 12):

27 Ա. Խանջյան, 24(բ)Կ Կենտկոմի հաշվետվությունը կուսակցության IX համագումարին (ստորհրդային Հայաստան», 1934, № 12):

28 ՄԼԻ ՉՄԿԱ, ֆ. 48, ց. 3, գ. 634, թ. 91—92:

29 Նույն տեղում:

Այսպիսով, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը, տեղական կուսակցական, արհմիութենական և կոմերիտական կազմակերպություններն պառզին հնգամյակի տարիներին ղգալի աշխատանք կատարեցին աշխատուժի աճող պահանջը բավարարելու ուղղությամբ: ՆՐԽ հանրապետության բանվորների և ծառայողների տարեկան միջին քանակը 1928 թ. կազմում էր 42473 մարդ, ապա 1932 թ. այն հասավ 93996-ի, կամ աճեց ավելի քան 2,2 անգամ³⁰:

Մեր երկրի ժողովրդական տնտեսության սոցիալիստական վերակառուցումն ու տեխնիկական վերադիմումը, առաջին հնգամյա պլանի կատարումն ու դերակատարումը հումաշարքար պահանջում էին ոչ միայն մեծաքանակ որակյալ բանվորական ուժ, այլև անհրաժեշտ քանակությամբ որակյալ, սոցիալիզմի գործին նվիրված ինժեներատեխնիկական ու տնտեսվարական կադրեր:

Բարձրորակ կադրերի պրոբլեմի հսկայական նշանակությունն ու կարևորությունն, ընդհանրապես, և բանվոր դասակարգի սեփական արտադրատեխնիկական մտավորականության ստեղծման կարևորությունն, առանձնապես, բազմիցս ընդգծվել է կուսակցության ու կառավարության որոշումներում և դիրեկտիվներում՝ ինչպես մինչև առաջին հնգամյակը, այնպես էլ հնգամյակի տարիներին: Եվ դա հասկանալի է: Սովետական Միությունը, այդ թվում և Սովետական Հայաստանը, սոցիալիստական ինդուստրացման էր ենթարկվում, տեխնիկական նոր բաղայի հիման վրա ստեղծվում էին արդյունաբերության բազմաթիվ նոր ճյուղեր: Սակայն այդ պրոբլեմը չէր կարելի լիակատար կերպով լուծված համարել, քանի դեռ լուծված չէր կադրերի պրոբլեմը: Ահա թե ինչու, կոմունիստական կուսակցության առջև խնդիր դրվեց՝ ընդհուպ ձեռնամուխ

30 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստանի 15 տարին թվերով», էջ 30: Նոր աղբյուրները հաղորդում են այլ տվյալներ, որոնք ղգալիորեն տարբերվում են օգտագործված վիճակագրական տվյալներից: Այսպես, միայն 1928 թ. համար բանվոր-ծառայողների թիվը ցույց է տրվում 61,5 հազար: Տե՛ս «Народное хозяйство Армянской ССР в 1977 г. Статистический ежегодник», Ереван, 1978, стр. 151 (խմբագիրներ):

լինել կադրերի պրոբլեմի լուծմանը, «Տիրապետել այդ սմբո-
ցին՝ ինչ գնով էլ լինի»³¹:

Սոցիալիզմի կառուցման գործին նվիրված բարձրորակ
ինժեներատեխնիկական կադրերի պատրաստման պահանջն
ավելի էր տեսնվում «Շախտիի գործի» (վնասարարների
գործի հայտնաբերումը Շախտիի ածխահանքերում) կապակ-
ցությամբ, որը ցույց տվեց, որ հին մասնագետների մի մասն
արդյունաբերության առանձին բնագավառներում ուղղակի
սաբոտաժ և վնասարարություն էր կատարում, փորձելով վի-
ժեցնել երկրի սոցիալիստական ինդուստրացումը, ժողովրդ-
դական տնտեսության տեխնիկական վերակառուցումը:

Ինժեներատեխնիկական կադրերի պատրաստման հարցն
առանձնապես սուր էր դրված Հայաստանում, որովհետև հան-
րապետության արդյունաբերությունը, ինչպես և ժողովրդա-
կան տնտեսության մյուս ճյուղերը, բարձրորակ մասնագի-
տական կադրերով առավել քիչ չափով էին ապահովված: Բա-
վական է նշել, որ հանրապետության արդյունաբերության կա-
րեոր ճյուղի՝ սղնձահանքային արդյունաբերության բնագա-
վառում հնդամյակի սկզբում 100 բանվորի հաշվով ինժեներ-
ների և տեխնիկների տեսակարար կշիռը 1,5 % -ից չէր անց-
նում:

Նթև Հայաստանի արդյունաբերության այդ առաջատար
և կարեոր ճյուղում զբաղված բանվորների և ինժեներատեխնի-
կական աշխատողների այդպիսի հարաբերակցություն գոյու-
թյուն ուներ, ապա պարզ է, որ նրա մյուս ճյուղերում, տրանս-
պորտի և շինարարության բնագավառներում վիճակն ավելի
վատ էր: Ակնհերև է, որ արդյունաբերության բուռն զարգաց-
ման, շինարարության ծավալման և ղյուղատնտեսության սո-
ցիալիստական վերակառուցման ընթացքում հանրապետու-
թյան, հատկապես արդյունաբերության տեխնիկական և ղե-
կավար որակյալ կադրերի պակասը պետք է ավելի զգալի
դառնար: Մինչդեռ, նոր մասնագիտական կադրերի պատրաստ-
ման տեմպերը չէին համապատասխանում այն պահանջներին,

31 «Խորհրդային Հայաստան», 1933, № 165:

որ առաջադրում էին ժողովրդական տնտեսության կարևոր ճյուղերը:

Ինչ խոսք, որ առաջին հնգամյակի հենց սկզբում երկիրը կանգնած էր մասնագետների պահանջի և նրանց աճի տեմպերի միջև առաջացած «մկրատի» առջև³²: Անհրաժեշտ էր վերացնել այդ «մկրատը»՝ լրջորեն ձեռնամուխ լինելով սովետական մասնագետների նորանոր ջոկատների պատրաստման կարևորագույն գործին:

ՍՄԿԿ Կենտկոմի 1929 թ. նոյեմբերյան պլենումը կուսակցական, տնտեսական և արհմիութենական կազմակերպություններից պահանջեց «իրենց աշխատանքի կենտրոնում դրենել այդ կարևորագույն խնդրի կատարումը, դրա շուրջը կազմակերպելով պրոլետարական լայն մասսաների ակտիվությունը»³³:

ՀՍՍՀ ժողովրդական տնտեսությունը բարձր և միջին որակի մասնագիտական կադրերով ապահովելու ուղղությամբ իրականացվող միջոցառումների հիմքում դրված էին ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 1928 թ. հուլիսյան և 1929 թ. նոյեմբերյան պլենումների, Միության Կենտգործկոմի և Ժողկոմխորհի 1930 թ. հունվարի 13-ի որոշումներն ու դիրեկտիվները:

Բարձր և միջին որակի նոր տեխնիկական մասնագետների պատրաստման բնագավառում Հայաստանում կատարվող աշխատանքներն առաջին հերթին արտացոլվել են կուսակցական և պետական վերադաս մարմինների ընդունած մի շարք որոշումներում և դիրեկտիվներում, որոնցով կադրերի պատրաստման գործում մտցվեց որոշակի կոնկրետություն ու նպատակասլացություն:

Այսպես, շինարարական և քիմիական ինստիտուտները միացվեցին, կազմելով պոլիտեխնիկական ինստիտուտ: 1931/32 ուստարում գյուղատնտեսական ինստիտուտի գոտտեխնիկական ֆակուլտետը միացվեց անասնաբուժական ինստիտուտին, դրանով անասնաբուժական-անասնաբուժական բարձորակ մասնագիտական կադրերի պատրաստումը կենտ-

32 ՏԼ՛ս «ՍՄԿԿ-ն բանաձևերում ու որոշումներում», II մաս, էջ 800:

33 Նույն տեղում, էջ 812:

րոնացվեց մի հաստատութեան մեջ, որը վերածվեց համամիութենական ինստիտուտի՝ ռուսական և հայկական բաժիններով: Գյուղատնտեսական ինստիտուտը մնաց որպէս հողագործութեան, բուսաբուծութեան, ստղաբուծութեան, բանջարաբուծութեան և տեխնիկական կուլտուրաների մասնագիտութեան ինստիտուտ: Վերակառուցվեց նաև կոմունիստական համալսարանը՝ վերածվելով գյուղատնտեսական կոմունիստական բարձրագույն դպրոցի՝ երկու հիմնական ֆակուլտետներով:

Մասնագիտական կադրերի պատրաստման բնագավառում կարևոր նշանակութեւն ունեցող փաստաթուղթ էր հանրապետութեան Կենտրոնական և Ժողկոմխորհի 1930 թ. հոկտեմբերի՝ «Ժողովրդական տնտեսութեան համար տեխնիկական կադրեր պատրաստելու մասին» որոշումը, որտեղ համահանորհին մշակված էին այդ պրոբլեմին նվիրված մի շարք գործնական միջոցառումներ: Այդ որոշմամբ պետականին հանձնարարված էր առաջին հնգամյակում ավելացնել արդյունաբերութեան և գյուղատնտեսութեան մեջ աշխատող ինժեներների, գյուղատնտեսների և տեխնիկների թիւը՝ «Ժողովրդական տնտեսութեան զարգացման ճյուղերի պահանջներին համաձայն»³⁴: Անհրաժեշտ էր համարվում ինդուստրիալ-տեխնիկական և գյուղատնտեսական կադրեր պատրաստելու «առաջին հերթին ապահովել գործարանային վայրերի, գյուղատնտեսութեան սոցիալիստական հատվածի և ագգլացիոն փոքրամասնութեանների պահանջները»³⁵:

Այդ որոշմամբ նախ ցուցում էր տրվում աշքի բնկնող բանվորներից պատրաստել արտադրութեան ղեկավարներ և օգնել նրանց՝ բարձրացնելու իրենց գիտելիքները³⁶:

Բարձրորակ տեխնիկական կադրերի պատրաստումը կատարվում էր վերևում հիշված, ինչպէս և մինչև այդ մշակված գիրքկտիւլների հիման վրա, հաշվի էր առնվում ժողովրդական տնտեսութեան առանձին ճյուղերի և ղեկատեսչութեանների կողմից առաջադրվող պահանջը:

³⁴ «Խորհրդային Հայաստան», 1930, № 293:

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ Նույն տեղում:

Հանրապետության տեխնիկական կադրերի ընդհանուր պահանջը պլանավորվում էր ըստ ժողովրդական տնտեսության հինգ բնագավառի՝ արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, առողջապահության, լուսավորության, նաև տնտեսության: Նախատեսվում էր հնգամյակում պատրաստել 6053 բարձր և 11,889 միջին որակի մասնագետներ: Սակայն հանրապետությունում գործող ուսումնական հաստատություններն ի վիճակի էին հնգամյակում պատրաստել բարձրագույն կրթությամբ 1312 մասնագետ, կամ բավարարել պահանջի 21,7 %-ը և միջնակարգ կրթությամբ՝ 9797 մասնագետ, կամ պահանջի 81,5 %-ը³⁷: Ինչ վերաբերում է հանրապետությունից դուրս՝ Միության տարբեր քաղաքներում պատրաստվող, դրսից հրավիրվող և տեղում հղած այլ աղբյուրների հաշվին լրացվող կադրերին, ապա դրանք պետք է գերատեսչությունների կողմից հայտնաբերվեին և մտցվեին տնտեսության առանձին բնագավառների համահավաք պլանի մեջ:

Առանձնապես հետաքրքիր է պարզել, թե որքան ինժեներատեխնիկական աշխատողներ էին անհրաժեշտ հնգամյակում ժողովրդական տնտեսության հրկու գլխավոր ճյուղերի՝ արդյունաբերության և գյուղատնտեսության պահանջները բավարարելու համար³⁸:

Արդյունաբերության և գյուղատնտեսության տեխնիկական կադրերի պահանջը առաջին հնգամյակում

կադրեր	Առկա 1928/29 տնտ. տա- րում	Պահանջը հնգամյա- կում	կատա- րումը	Պահանջի կատարման տոկոսը
Արդյունաբերու- թյուն				
ա) բարձր որակի	170	1111	248	22,3
բ) միջին որակի	310	2800	1756	62,7
Գյուղատնտեսու- թյուն				
ա) բարձր որակի	308	2053	245	11,9
բ) միջին որակի	214	1981	2564	130,0

37 Տե՛ս ՄԼԻ ՀՄԿԱ, ֆ. 48, ց. 3, գ. 284, թ. 61—62.

38 Նույն տեղում:

Աղյուսակի տվյալները ցույց են տալիս, որ հանրապետության ուսումնական հաստատությունների միջոցով սլափաստվող բարձր որակի կադրերն ապահովում էին հնգամյակի ընթացքում արդյունաբերության և գյուղատնտեսության առաջադրած պահանջի միայն փոքր մասը: Բավարար չէր կարելի համարել նաև արդյունաբերության համար պատրաստվող միջին որակի մասնագիտական կադրերի պահանջի լրացումը:

Ակներև է, որ տեխնիկական կադրերի պակասը լրացնելու նպատակով հանրապետության պետական և տնտեսական մարմինները պետք է դիմեին լրացուցիչ աղբյուրների: Այդ հարցն արտացոլվել է Հայաստանի Կենսագործկոմի և Ժողկոմխորհի հիշատակված որոշման մեջ, որով կառավարությունը Ժողտնտխորհին, լուսավորության և գյուղատնտեսության ժողկոմատներին հանձնարարում էր հին կադրերին նպատակահամար կարգով օգտագործելուն զուգընթաց պատրաստել և առաջ քաշել երիտասարդ մասնագետ ուժեր՝ մասնավորապես փորձված և աչքի ընկած բանվորներից: Այդ նպատակով անհրաժեշտ էր համարվում 1930/31 ուստարում բանվորական ֆակուլտետներ հիմնել Ալավերդում և Ղափանում, ինդուստրիալ բուհերում և տեխնիկումներում սովորողների 70 % -ն ընդգրկել բանվորներից: Բանվորական վարչերում՝ Լենինականում, Նրեանում, Ալավերդում և Ղափանում բացել արտադրական թեքումով 7-ամյա գործարանային դպրոցներ, առավելապես ընդունելով բանվորների և կոլտնտեսականների զավակներին, նրանց համար ստեղծելով նյութական անհրաժեշտ պայմաններ³⁹:

Որոշումը տնտեսական և պլանային օրգաններին պարտավորեցնում էր հնգամյակի յուրարանչուր տարվա համար սահմանել Միության տարբեր տեխնիկական բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում պատրաստվելիք մասնագիտական կադրերի քանակը⁴⁰:

39 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1930, № 298:

40 Նույն տեղում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ժողովրդական տնտեսությունը մասնագետներով ապահովելու վերաբերյալ կուսակցության և կառավարության որոշումների կենսագործման ուղղությամբ նկատելի նախաձեռնություն էին դրսևորում արդյունաբերական շատ ձեռնարկությունների ղեկավարներ և մի շարք գերատեսչություններ: Նրանք հանգես էին զալիս ոչ միայն նոր ուսումնական հաստատություններ կազմակերպելու, գործող բուհերը, տեխնիկումներն ու կադրեր պատրաստող մյուս դպրոցները սովորողներով ապահովելու ձեռնարկումներով, այլև իրենց արտադրության առաջավոր բանվորներին, ցածր և միջին տեխնիկական կադրերին Միության տարբեր բուհներն ուսման գործուղելու պահանջով, պայմանագրման (կոնտրակտացիա) միջոցով իրենց ձեռնարկությունները կադրերով ապահովելու գործնական միջոցառումներով:

Առաջին հնգամյակի տարիներին, ինչպես և հետագայում, Սովետական Հայաստանի համար մեծ քանակությամբ անհրաժեշտ կադրեր էին պատրաստվում ԽՍՀՄ-ում, այդ թվում Մոսկվայի, Լենինգրադի, ինչպես նաև Խարկովի, Ռբիլիսիի, Տաշքենդի, Բաքվի և այլ քաղաքների բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում: Ավարտելով բարձրագույն դպրոցները և ստանալով մասնագիտական անհրաժեշտ կրթություն, այդ կադրերը վերադառնում էին Հայաստան և ձեռնամուխ լինում հանրապետության սոցիալիստական շինարարության գործին:

Միայն կոմունիստական կուսակցության և սովետական պետության ազգային ճիշտ քաղաքականության կենսագործման շնորհիվ կարելի էր ապահովել ազգային տեխնիկական մտավորականության ստեղծումը: Դրա պերճախոս օրինակն է Սովետական Հայաստանում գունավոր մետալուրգիայի տեխնիկական կադրերի պատրաստումը: Այսպես, 1929 թ. «Հայպղինձ» տրեստը կոնստրուկտացիայի է ենթարկում Միության տարբեր բուհերում սովորող ավելի քան քսան ուսանողի: Նրանցից հինգը սովորում էին Լենինգրադի լեռնային ինստիտուտում, երկուսը՝ պոլիտեխնիկական ինստիտուտում,

շորսը՝ Մոսկվայի լեռնային ակադեմիայում, երկուսը՝ Եկատերինոգրարի (Կրասնոգրար) լեռնային ինստիտուտում, երեքը՝ Դոնեցի (Նովոչերկասկ) պոլիտեխնիկական ինստիտուտում և այլն⁴¹։ 1929/30 ուստարում տրեստի վարչությունը պայմանագիր է կնքում Երևանի պետական համալսարանի շինարարական ֆակուլտետի (դա մինչև համալսարանի վերակառուցումն էր) երկու ուսանողների համար, որոնք ավարտելուց հետո աշխատելու էին տրեստի օբյեկտներում։ Տրեստն իր միջոցներից թոշակով ապահովում էր Երևանի լեռնային տեխնիկումի 12 ուսանողների՝ մինչև նրանց ուսումնառությանը⁴²։

Զանգեզուրի պղնձահանքային կոմբինատի վարչությունը 1930 թ. դիմում է հանրապետության պետպլանին՝ 1931 թ. հունվարյան ընդունելությունների հաշվին կոմբինատին հինգ տեղ հատկացնել միութենական գունավոր մետալուրգիայի ինստիտուտի տարբեր բաժիններում և երկու տեղ՝ շինարարական մյուս բուհերում՝ իրենց բանվորներից ուսման ուղարկելու համար։ Նույնաման օրինակներ կարելի է հիշատակել Ալավերդու պղնձահանքային, Լենինականի տեքստիլ կոմբինատներից և այլ ձեռնարկություններից։

Սակայն կասկածից վեր է, որ Սովետական Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությանը մասնագիտական անհրաժեշտ կադրերի հիմնական մասը պետք է պատրաստվեր Անդրֆեդերացիայում և հատկապես հանրապետությունում։ Ելնելով դրանից, Հայաստանի կուսակցական և պետական մարմինները ձգտում էին հնգամյակի ընթացքում ընդլայնելու թե՛ բարձրագույն, թե՛ միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատությունների ցանցը, ավելացնել նրանցում սովորողների քանակը։ Եթե 1928/29 ուստարում հանրապետությունում գործում էին 3 բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ, ապա 1932/33 ուստարում՝ 9։ Պարզ է, որ ուսումնական հաստատությունների ավելացումը պայմանավորում էր ուսանողության քանակի աճը։ Եթե 1929 թ. գործող բուհերում ուսա-

41 ՏԵՍ ՆՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 157, ց. 1, դ. 180, 168 և այլն։

42 Նույն տեղում։

նում էր 1366 մարդ, ապա 1932 թ.⁴³ 3526⁴³։ Հանրապետության բուհերն ու բուհակները պատրաստում էին ճարտարապետներ, քիմիկոսներ, գյուղատնտեսներ, անասնաբույժներ, տնտեսագետներ, ֆիզիկոսներ, մաթեմատիկոսներ, բժիշկներ, մանկավարժներ և այլն։

Առանձնապես մեծ ծավալ էր ստացել միջին որակի տեխնիկական կադրեր պատրաստող ուսումնական հաստատությունների՝ տեխնիկումների և բանֆակների ցանցը։ Բավական է ասել, որ 1929 թ. եղած 13 տեխնիկումների փոխարեն 1932 թ. դործում էին 65 տեխնիկումներ, իսկ սովորողների թիվը՝ 1852-ից հասել էր 7555-ի, կամ աճել ավելի քան չորս անգամ⁴⁴։

Աճում էր նաև բանֆակների և նրանցում սովորողների թիվը։ Եթե հնգամյակի սկզբում կար ընդամենը 2 բանֆակ, ապա հնգամյակի վերջում դրանց թիվը հասնում էր 11-ի, իսկ ուսանողների թիվը 659-ի փոխարեն 2644 էր⁴⁵։

Հայաստանի թե՛ կուսակցական, թե՛ պետական վերադաս մարմիններն անհրաժեշտ ջանքեր էին դործադրում բանվոր երիտասարդներից, այդ թվում և աղջիկներից բարձրորակ մասնագիտական կադրեր պատրաստելու համար։ Առանձնակի նշանակություն էր տրվում բուհերում և միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում սովորողների սոցիալական կազմի կարգավորմանը։ Ձեռնարկված միջոցառումներն ունեցան դրական արդյունքներ։ Բավական է նշել, որ 1932/33 ուստարում տեխնիկումներում սովորողներից 2421-ը (33 %) աղջիկներ էին։ Նույն ուսումնական տարում սովորողներից 1959-ը (25,8 %) բանվորներ կամ բանվորական ընտանիքի անդամներ էին, 2567-ը (33,7 %) կուտնտեսականներ, 824-ը (10,8 %) շքավոր գյուղացիներ և 883-ը (11,5 %) միջակ գյուղացիներ։ Ուսանողության 5,2 %-ը կու-

43 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР», стр. 113.

44 Նույն տեղում։

45 Նույն տեղում։

սակցութեան անդամ-թեկնածուներ էին, իսկ 58 %-ը՝ կոմերիտականներ⁴⁶:

Հանրապետութեան ժողովրդական տնտեսութիւնը մասնագիտական կադրերով ապահովելու ուղղութեամբ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի և Հայաստանի կառավարութեան կենսագործած միջոցառումների շնորհիւ առաջին հնգամյակում մասնագիտական կադրերի թիւը զգալի չափով ավելացավ: 1933 թ. նոյեմբերի 1-ի դրութեամբ հանրապետութեան ժողովրդական տնտեսութեան մէջ աշխատում էին 1916 բարձրագոյն մասնագիտական կրթութեամբ և 1221 միջնակարգ մասնագիտական կրթութեամբ մասնագետներ⁴⁷: Անհրաժեշտ է նկատել, որ մասնագիտական կադրերի գերակշռող մասը բարձրագոյն և միջնակարգ ուսումնական հաստատութիւններն ավարտել էին առաջին հնգամյակի տարիներին: Այսպէս, 1928 թ. հետո բուհերը տվել էին 931 շրջանավարտ կամ բոլոր բարձրագոյն կրթութեամբ մասնագետների 48,6 %-ը, իսկ միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատութիւնները՝ 813 շրջանավարտ, որը կազմում էր միջին որակի բոլոր մասնագետների 66,5 %-ը: Եթէ մինչև առաջին հնգամյակը Հայաստանի ամբողջ ժողովրդական տնտեսութեան մէջ զբաղված էին 1393 բարձր և միջին որակի մասնագետներ, ապա 1933 թ. նոյեմբերին դրանց թիւը ավելացել էր 1744 մասնագետով, կամ 55,6 %-ով⁴⁸:

Վիճակագրական տվյալների համաձայն արդյունաբերութեան, շինարարութեան մէջ, սովխոզներում և մեքենատրտակտորային կայաններում 1933 թ. նոյեմբերի սկզբներին աշխատում էր բարձրագոյն մասնագիտական կրթութեամբ 385 և միջնակարգ կրթութեամբ՝ 516 մասնագետ⁴⁹: 1928 թ. հետո պատրաստվածների թիւն առաջին դեպքում հասնում էր 245-ի, իսկ երկրորդ դեպքում՝ 358-ի⁵⁰: Սակայն, ժողովրդական տնտ-

46 Տե՛ս ՄԼԻ ՀՄԿԱ, ֆ. 48, ց. 3, գ. 634, թ. 91—92:

47 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 163, ց. 15, գ. 27, թ. 9:

48 Նույն տեղում:

49 Նույն տեղում:

50 Նույն տեղում, թ. 4:

տեսության վերը նշված ճյուղերի արտադրության մեջ աշխատող վարչական ֆունկցիաներ չկատարող մասնագետները, վարպետները և տասնապետները միասին, համեմատաբար մեծ թիվ չէին կազմում. 1933 թ. նոյեմբերի 1-ի դրությամբ նրանց թիվը հասնում էր մոտ 400-ի⁵¹։ Արտադրության մեջ զբաղված բանվորների քանակի համեմատությամբ մասնագետների տեսակարար կշիռը միջին հաշվով դեռ չէր բավարարում ներկայացվող պահանջները, չնայած առանձին ձեռնարկություններում այն զգալիորեն բարձրացել էր։ Այդ առումով աչքի էր ընկնում Երևանի Ձերժինսկու անվան մեխանիկական գործարանը, Այստեղ բանվորների թվի նկատմամբ ինժեներների տեսակարար կշիռը 1930 թ. կազմում է 2, 1931 թ. 3 և 1932 թ. 4, իսկ տեխնիկների տեսակարար կշիռը նույն թվականներին կազմում էր համապատասխանաբար 2,3 և 5 տոկոս։

Առաջին հնգամյակի տարիներին մասնագիտական կադրերի կազմում զգալի չափով ավելացավ կոմունիստների և կոմերիտականների թիվը։ Բարձրագույն կրթություն ունեցող մասնագետների թվում կոմունիստներ էին 356-ը, այդ թվում 1928 թ. հետո ավարտածները՝ 201, իսկ տեխնիկներից՝ 231, այդ թվում 1928 թ. հետո ավարտածները՝ 159։ Մասնագետների թվում բանվորների կորիզը հետզհետե բարձրանում էր։ Վերևում հիշատակված արտադրության չորս ճյուղում ըզբաղված մասնագետների, վարպետների և տասնապետների կազմում աշխատող 333 բանվորներից 148-ը արտադրության մեջ աշխատանքը թողել էին 1928 թ. հետո⁵²։

Այսպիսով, չնայած առաջին հնգամյակի տարիներին հանրապետության ժողովրդական տնտեսության մեջ ինժեներատեխնիկական աշխատողների անձնակազմը լրացվում էր զգալի թվով երիտասարդ մասնագետ բանվորներով, սակայն արդյունաբերության, շինարարության և տնտեսության մյուս ճյուղերի արագ զարգացմանը զուգընթաց բանվոր դասակար-

51 Նույն տեղում, թ. 7։

52 ՏԿՍ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 163, ց. 15, դ. 27, թ. 4—10։

գի թվական մեծ աճի պայմաններում, էլ ավելի մեծ պահանջներ էին առաջադրվում նոր մասնագետների պատրաստման, նրանց քանակի և հատկապես որակի բարձրացման ուղղությամբ:

2. ԲԱՆՎՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱԶՆՈՒԹՅԱՆ ԾԱՎԱԼՈՒՄԸ

Առաջին հնգամյակի տարիներին Հայաստանի բանվոր դասակարգի շարքերում տեղի ունեցած քանակական և որակական փոփոխություններն ուղեկցվում էին նրա աշխատանքային գործունեության բուռն վերելքով, հասարակական-քաղաքական դերի է՛լ ավելի բարձրացումով: Ժողովրդական տնտեսության զարգացման առաջին հնգամյա պլանը, որը կոմունիստական կուսակցության ծրագիրն էր երկրի տնտեսական ու կուլտուրական հետամնացության վերացման և սոցիալիզմի կառուցման ճանապարհին, մոբիլիզացնում ու ոգեշնչում էր աշխատավորական լայն ղանգվածներին, առաջին հերթին բանվոր դասակարգին՝ պայքարելու նրա կատարումն ու դերակատարումն ասպհովելու համար: Հնգամյա ծրագրի կենսագործումը նշանակում էր լուրջ առաջընթաց կատարել աշխատավորների նյութական և կենցաղային պայմանները բարելավելու ասպարեզում: Այն նաև կարևորագույն լծակ էր սովետների հրկրի հզորությունն ամրապնդելու գործում: Քաջ գիտակցելով այդ բոլորը, բանվոր դասակարգը, սովետական բոլոր մարդիկ, կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությունամբ աշխատանքի ու պայքարի ստեղծագործական մեծ նախաձեռնություն դրսևորեցին:

Տնտեսական շինարարության տարբեր փուլերում սովետական բանվոր դասակարգի առջև ծառացած դժվարությունների հաղթահարման համար վճռական նշանակություն է ունեցել նրա մասսայական նախաձեռնության դրսևորումը: Առաջնորդվելով աշխատանքային մրցության մասին լենինյան գաղափարներով, բանվոր դասակարգը, սովետական ողջ ժողովուրդը, հաղթահարել են հրկրի տնտեսական-կուլտուրա-

կան առաջին թացն արգելակող խոշոր գոտները և հասել առաջադրված խնդիրներին կատարմանը:

Սոցիալիստական մրցության գաղափարը Վ. Ի. Լենինն առաջ էր քաշել դեռևս 1918 թ. հունվարին իր «Խնչպես կազմակերպել մրցությունը» հոդվածում: Վ. Ի. Լենինը նշում է, որ կապիտալիզմի ժամանակ մրցությունը նշանակում է «աշխատավորների իննսունինը հարյուրերորդականի ձեռնարկություն, եռանդի, համարձակ նախաձեռնության անլուրդադանային ճնշում», նշանակում է մրցության փոխարինում «ֆինանսական, խարդախությամբ, բռնակալությամբ, ստորաքարշությամբ՝ սոցիալական սանդուխքի վերևում»⁵³: Նա ընդգծում էր, որ կապիտալի տիրապետության տապալումից հետո է միայն հնարավորություն ստեղծվում իսկական մրցության կազմակերպման համար: «Սոցիալիզմը ոչ միայն շիմարում մրցությունը,— նշում էր Վ. Ի. Լենինը,— այլ, ընդհակառակը, առաջինն է հնարավորություն ստեղծում իրոք լայնորեն կիրառելու այն»⁵⁴, որ ձեռնարկություն, համարձակ նախաձեռնություն ցուցաբերելու լայն, իսկական մասսայական հնարավորության ստեղծումը միայն սոցիալիզմի սլայմաններում է հանդես գալիս⁵⁴: Վ. Ի. Լենինը գտնում էր, որ սոցիալիստական մրցությունը հզոր ազդակ է արտադրողական ուժերի վերելքի, աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման, աշխատանքի նկատմամբ նոր վերաբերմունքի դաստիարակման, մասսաների ստեղծագործական նախաձեռնության անընդհատ զարգացման ասպարեզում: Նա կուսակցությունը կոչ էր անում գործնականորեն զարգացնել և զրլխավորել մրցությունը, այն դարձնելով բանվոր դասակարգի, բոլոր աշխատավորների համընդհանուր շարժում: Վ. Ի. Լենինը հսկայական կարևորություն էր տալիս նաև կոմունիստական շաբաթօրյակներին, դրանք համարելով «Մեծ նախաձեռնություն»:

Կոմունիստական շաբաթօրյակները այն պատճառով ու-

53 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 26, էջ 493:

53ա Նույն տեղում:

54 Նույն տեղում, էջ 494:

նեն հսկայական պատմական նշանակություն, նշում էր Վ. Ի. Լենինը, որ նրանք ցույց են տալիս բանվորների դիտակցական և կամավոր նախաձեռնությունն «աշխատանքի արտադրողականության զարգացման մեջ, նոր աշխատանքային կարգապահության անցնելու, տնտեսության և կյանքի սոցիալիստական պայմաններ ստեղծելու մեջ»⁵⁵:

Հեկավարվելով հանճարիղ առաջնորդի ցուցումներով, կոմունիստական կուսակցությունը պայքար ծավալեց կոմունիստական աշխատանքի այդ ծիլերը զարգացնելու և խորացնելու գործում: Դրա շնորհիվ կոմունիստական շաբաթօրյակները մեծ տարածում ստացան, ընդգրկելով արդյունաբերության, հրկաթուղային տրանսպորտի և տնտեսության մյուս ճյուղերի ու կուլտուրական աշխատանքի բնագավառները: Բանվորները, բոլոր աշխատավորներն առանց վարձատրության մեծ աշխատանք էին կատարում քայքայված ժողովրդական տնտեսությունը վերականգնելու համար: Նրանք մաքրում և վերականգնում էին հրկաթուղային կայարանները, արդյունաբերական ձեռնարկությունները, արտադրական աշխատանքի համար ստեղծում անհրաժեշտ պայմաններ, կարգավորում էին քաղաքների կոմունալ ու սանիտարական դրությունը և այլն:

Հանրապետությունում կազմակերպված առաջին մասսայական շաբաթօրյակներից էր Ղարաբաղի (Կիրովական) քաղաքի էլեկտրակայանի կառուցման աշխատանքը, որին կոմունիստների և կոմերիտականների օրինակով ակտիվորեն մասնակցում էին քաղաքի շատ աշխատավորներ: Շաբաթօրյակների միջոցով Հաղպատ գյուղի կոմերիտական բջիջը մեծ օգնություն ցույց տվեց Մանհաի պղնձաձուլական դործարանին, Կոմունիստական շաբաթօրյակները հետզհետե տարածվեցին ոչ միայն քաղաքներում, այլև շրջանային կենտրոններում ու գյուղական վայրերում:

Նրկրում գնալով ավելի ու ավելի լայն թափ էր ստանում նաև սոցիալիստական մրցությունը: Այն առավիլ մասսայա-

55 Վ. Ի. Լենին, *Կրկեր*, հատ. 29, էջ 519:

կան բնույթ ընդունեց 1929 թ., երբ Սովետական Միությունը թեկնածուներ էր սոցիալիստական ծավալուն ինդուստրացման փուլը, առաջին հնգամյա պլանի կենսագործման ժամանակաշրջանը:

Միության առաջավոր ֆաբրիկաների, գործարանների և լեռնահանքային արդյունաբերության բանվորների օրինակով Հայաստանի արդյունաբերության բանվորները, երկաթուղայիններն ու շինարարները ևս մասսայական սոցիալիստական մրցություն ծավալեցին: Այն հետզհետե դարձավ քաղաքի և գյուղի աշխատավորների աշխատանքային նախաձեռնության բարձրացման կարևոր լծակը:

Ինչպես Միությունում, այնպես էլ Հայաստանում սոցիալիստական մրցության ծավալմանը ղգալի շափով նույաստեցին արտադրական խորհրդակցությունները, որոնք սկիզբ էին առել դեռևս 1923 թ. կենտրոնական բանվորների նախաձեռնությամբ և լայնորեն տարածվել հետագայում:

Արտադրական խորհրդակցությունների աշխատանքն աճելի բարձր մակարդակի հասցնելուն մեծապես նույաստեց «Պրավդա» թերթի նախաձեռնությամբ 1928 թ. վերջերին և 1929 թ. առաջին ամիսներին անցկացված համամիութենական ստուգատեսը: Այդ ստուգատեսի առաջնահերթ խնդիրն էր՝ տնտեսական աշխատանքների բնագավառում լայն քննադատություն ծավալելու միջոցով ուժեղացնել պայքարը բյուրոկրատիզմի և անտնտեսավարության երևույթների դեմ, ապահովել բանվորների ակտիվ մասնակցությունը արտադրության ռացիոնալացման գործին, վերացնել ձեռնարկություններում առկա թերությունները:

Արտադրական խորհրդակցությունների աշխատանքը տնտեսական շինարարության տվյալ փուլի խնդիրներին համապատասխան կազմակերպելու գործում մեծ էր արհմիությունների դերը: Սակայն մինչև ստուգատեսը մասնավորապես մեր հանրապետության արհմիություններն այդ բնագավառում իրենց աշխատանքի արդյունքներով բավարարվելու քիչ հիմքեր ունեին: 1929 թ. հունվարի 19-ին տեղի ունեցավ արհմիությունների Նրեանի ակտիվի նիստը: Այն իր ընդունած

բանաձևեում անդրադառնալով արտադրական խորհրդակցությանուններին, նշեց, որ լուրջ ուշադրություն պետք է դարձնել նրանց աշխուժացման վրա, քաջալերել բանվորների առաջարկությունները՝ արտադրության ռացիոնալացման, աշխատանքային կարգապահության և աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման վերաբերյալ:

Հայաստանի ձեռնարկություններում ստուգատեսի նախապատրաստումը հիմնականում սկսվեց 1929 թ. հունվարին: Ստուգվում էր արտադրական հանձնաժողովների և արտադրական խորհրդակցությունների 1927 և 1928 թթ. կատարած աշխատանքը: Հանրապետական մամուլը լայնորեն լուսաբանում էր ստուգատեսի ընթացքը:

1929 թ. փետրվարի 16-ին ՀԱՄՍ-ի նախագահությունը, քննելով ստուգատեսի նախապատրաստման և իրականացման ընթացքը, որոշեց Երևանի ձեռնարկություններում, բացառությամբ հրկաթուղային կայարանի և փայտամշակման գործարանի, ստուգատեսի ավարտման ժամկետը երկարաձգել, միևնույն ժամանակ արհմիության կազմակերպություններից պահանջելով ամենայն լրջությամբ վերաբերվել ստուգատեսի աշխատանքներին⁵⁶, նույն թվականի մարտի 2-ին ՀԱՄՍ-ի նախագահությունը և ՀԿ(Բ)Կ Երևանի քաղկոմը հրապարակեցին միացյալ դիմում՝ ուղղված քաղաքի բոլոր կուսակցականներին և բանվորներին: Այդ դիմումում նշելով ստուգատեսի տնտեսական և քաղաքական խոշոր նշանակությունը, խնդիր էր դրվում հնգամյակի երկրորդ տարում արտադրանքի ինքնարժեքն իջեցնել 7 % -ով, ամրապնդել աշխատանքային կարգապահությունը և անցնել յոթամյա աշխատանքային օրվա: Այս խնդիրները կարելի է լուծել միայն այն ժամանակ, ասվում էր դիմումի մեջ, երբ ողջ տնտեսական շինարարությունը ենթարկված լինի բանվորական լայն մասսաների հսկողությանը, կատարվի նրանց անմիջական մասնակցությամբ⁵⁷:

Կոչում նաև նշվում էր, որ ստուգատեսի նպատակն է վե-

56 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 65, ց. 6, գ. 18, ք. 127—128:

57 Նույն տեղում, ց. 6, գ. 61, ք. 179:

բացնել բյուրոկրատիզմի և քաշքշուկի հետեանքով ստեղծված այն խոչընդոտները, որոնք դժվարացնում են բանվորների ակտիվ մասնակցությունը արտադրության ռացիոնալացմանը, ինչպես նաև ակտիվացնել «այն բանվորներին, որոնք մինչև հիմա հեռու են եղել արտադրական խորհրդակցությունների աշխատանքներից»⁵⁸։

Դիմումը կարևոր նշանակություն ունեցավ ստուգատեսին գործնական և արդյունավետ բնույթ հաղորդելու գործում։ Գումարվում էին կուսակցական, արհմիության ակտիվի և տընտեսավարների փնջային խորհրդակցություններ, որտեղ քըննարկվում էին ստուգատեսի խնդիրները և հաստատվում նրա անցկացման պլանը։ Այդ խորհրդակցություններին հաջորդեցին ձեռնարկությունների բանվորների ընդհանուր ժողովները։

Ձեռնարկված միջոցառումները սերտորեն զուգակցվում էին կուսակցության և բանվոր դասակարգի առջև ծառացած տնտեսական շինարարության մարտական խնդիրների լուծման հետ։ Ստուգատեսը համեմատաբար նախապատրաստված անցավ Լենինականի տեքստիլ կոմբինատում և երկաթուղային հանգույցում, Ալավերդու Լենինյան հանքերում, Կ. Մարքսի անվան պղնձաձուլական գործարանում, Ձորագէսի շինարարության առաջին տեղամասում և այլ արտադրական օբյեկտներում։ ՀԿ(Բ)Կ Երևանի քաղաքային կոմիտեի և ՀԱՄԽ-ի կիրառած միջոցառումների շնորհիվ ստուգատեսի աշխատանքները աշխուժացան նաև Երևանի ձեռնարկություններում։ Զգալի չափով բարձրացավ բանվորների մասնակցությունը ինչպես ստուգատեսի նախապատրաստման, այնպես էլ նրա անցկացման աշխատանքներին։

Բանվորներն իրենց հիւյժմունքներով և հարցաթերթիկներին պատասխաններում գործնական առաջարկություններ էին առնում արտադրանքի որակը բարելավելու, ինքնարժեքն իջեցնելու, աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու, տեխնիկական արդյունավետ օգտագործելու, գործալիքների և

⁵⁸ Նույն տեղում։

բանվորական ուժի հոսունության դեմ պայքարելու մասին, քննադատում էին առանձին ձեռնարկությունների անտնտես-վար դեկավարներին: Ստուգատեսի ընթացքում արդյունաբե-րական ձեռնարկությունների և երկաթուղու բանվորները ներ-կայացրին ավելի քան 3760 ռադիոնալիզատորական առաջար-կություն, որի ավելի քան 60 % -ն անմիջականորեն վերաբե-րում էր արտադրության բարելավմանը⁵⁹: Զորագետի շինարա-րության բանվորներից ստուգատեսի հանձնաժողովի ստացած 300 առաջարկությունից 225-ը նպատակ ունի վերացնել շի-նարարության տարբեր բնագավառներում եղած թերություն-ները և բարձրացնել աշխատանքի արտադրողականությունը: Ալավերդու Լենինյան հանքերի բանվորների 105 առաջարկու-թյունները գլխավորապես նպատակ ունենին բարելավելու ար-տադրության աշխատանքը, Երևանի ձիթ-օճառ կոմբինատի բանվորների ավելի քան 790 առաջարկություններից մոտ 320-ը վերաբերում էին արտադրության ռադիոնալացման խնդիրներին, իսկ «Հայպոլիդրաֆ» տրեստի բանվորների 450 առաջարկությունները գլխավորապես շոշափում էին տեխնի-կայի արդյունավետ օգտագործման ու խնամքի, արտադրանքի ինքնարժեքի իջեցման, որակի բարելավման հարցերը: Հիմ-նականում նույն նպատակն էր հետապնդում «Հայանտառ-տրեստի», Լենինականի տեքստիլ կոմբինատի, Երևանի կայա-րանի, Լենինականի երկաթուղային հանգույցի և մի քանի այլ ձեռնարկությունների բանվորների առաջարկությունների զե-րակշռող մասը⁶⁰:

«Խորհրդային Հայաստան» թերթի 1929 թ. ապրիլի 2-ի առաջնորդողում, որը նվիրված էր ստուգատեսի նախնական արդյունքներին, նշվում էր. «Արտադրական խորհրդակցու-թյունների ստուգատեսն ունեցավ խոշոր դրական արդյունք-ներ... Ստուգատեսի ծավալման գործին լծվեցին բանվորա-կան ամենախոր շերտերը: Թե՛ մասնագետների, թե՛ տնտես-վարների և թե՛ արհմիությունների գծով գտնված է ընդհանուր

⁵⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰ Տվյալները վերցված են «Խորհրդային Հայաստան» թերթի 1929 թ. փետրվար-ապրիլ ամիսների համարներից:

լիզու և նրանց համագործակցությունը արտադրական խորհրդակցությունների աշխատանքներում ստանում է պրակտիկ բնույթ»⁶¹։

Այդ առաջնորդողում առանձնապես ընդգծվում էր, որ ինչքան էլ հսկայական լինի արտադրական խորհրդակցությունների առաջարկները կյանքում իրականացնելու վերաբերյալ օրենսդրական ձեռնարկումների անհրաժեշտությունը, այնուամենայնիվ «այդ մասսայական կազմակերպությունների արդյունավետ գործունեության նախապայմանն են» բանվորական լայն ղանգվածների «ակտիվացումն ու նրանց ինքնագործունեության աճումը»⁶²։

Ստուգատեսի կարեոր արդյունքներից էր այն, որ բանվորական լայն շերտերի նախաձեռնությունը նպատակաուղղվեց արդյունաբերության առջև ծառացած հիմնական խնդիրների՝ ինքնարժեքի իջեցման, աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման, արտադրության ռացիոնալացման և աշխատանքային կարգապահության ամրապնդման հարցերի լուծմանը։ «Մենք ունենք մի շարք փաստեր,— կարդում ենք հիշյալ առաջնորդողում,— որոնց քաղաքական և հասարակական նշանակությունը հսկայական է։ Նրանք մի անգամ էլ անպացուցում են, թե որքան ճիշտ է մեր կուսակցության հիմնական գիծը՝ իր բոլոր ձեռնարկներում հենվել մասսաների վրա, բարձրացնել նրանց ակտիվությունն ու ինքնագործունեությունը»⁶³։

Որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Նրևանի և լենինականի 31 ձեռնարկությունների և երկաթուղային 5 կուլեկտիվների արտադրական խորհրդակցությունների ստուգատեսի ընթացքի վերաբերյալ ամփոփիչ տվյալները⁶⁴։ Դրանք ցույց են տալիս, որ ստուգատեսը լուրջ բեկում մտցրեց թե՛ արտադրական հանձնաժողովների, թե՛ խորհրդակցությունների աշխատանքի ընթացքի և բուլանդակության մեջ։

61 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1929, № 75։

62 Նույն տեղում։

63 Նույն տեղում։

64 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 65, ց. 6, գ. 61, թ. 121։

նշված 31 արտադրական ձեռնարկություններում զբաղված 4617 աշխատողներից ստուգատեսի նիստերին մասնակցեցին 3270 մարդ (70,8 տոկոսը): Երևանում ստուգատեսի նիստերին մասնակցած բանվորների 28,5 %-ն իր ելույթներում առաջ քաշեց մի շարք կարևոր գործնական խնդիրներ: Երկաթուղային տրանսպորտի ստուգատեսի նիստերին մասնակցած բանվորների 42,5 %-ը ելույթ ունեցավ⁶⁵:

Ստուգատեսի ընթացքում ստացված ռացիոնալիզատորական առաջարկությունները 3,4 անգամ զերազանցեցին 1927/28 տնտեսական տարում արդյունաբերության աշխատողներից ստացված առաջարկությունների թիվը, և ավելի քան հինգ անգամ՝ միայն բանվորներից ստացված առաջարկությունների քանակը:

Յոթժամյա աշխատանքային օրվա անցնելու կապակցությամբ Երևանի կարբիդի գործարանի բանվորներն իրենց ապրիլի 1-ի միտինգում նամակով դիմեցին «Պրավդա» թերթի խմբագրությանը: Այնտեղ նշվում էր, որ միանում են «Կրասնի լիբրոժեց» և Կամենսկի թղթի գործարանների բանվորների կոչին՝ մասնակցելու ինքնարժեքը 7 %-ով իջեցնելու համամիութենական մրցությանը⁶⁶:

Արտադրական խորհրդակցությունների ստուգատեսը մեծ աշխուժություն առաջացրեց նաև «Արարատ» գործարանի կոլեկտիվում: Ընդունելով փայտամշակման գործարանի կոլեկտիվի մրցահրավերը, «Արարատի» բանվորները կոնկրետ պարտավորություններ ստանձնեցին իրենց ձեռնարկության աշխատանքներն ավելի բարելավելու ուղղությամբ: «Արարատի» արտադրական պլանների կատարմանը նկատելիորեն խոչընդոտում էին խցանների վատորակությունը և դրանց առաքման ձգձգումը: Այդ պատճառով բանվորները դիմեցին Օդեսայի համապատասխան գործարանին, խնդրելով բարելավել իրենց արտադրանքի որակը և ապահովել դրա ժամանակին առաքումը⁶⁷:

⁶⁵ Նույն տեղում:

⁶⁶ Նույն տեղում, գ. 18, թ. 127, 128:

⁶⁷ Նույն տեղում:

Ձեթ-օճառի կոմբինատի կոլեկտիվը բացի ստուգատեսը կազմակերպված անցկացնելուց, կարևոր միջոցառումներ իրականացրեց սոցիալիստական մրցությունը խորացնելու, բանվորներին և մասնագետներին դրա մեջ ընդգրկելու ուղղությամբ: Ստուգատեսի արդյունքների ամփոփման նպատակով կոմբինատի բանվորների գումարած ընդհանուր ժողովը ողջունի հեռագրեր ընդունեց՝ ուղղված ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմին և «Պրավդա» թերթի խմբագրությանը: Այդ հեռագրերում կոմբինատի բանվորները հավաստիացնում էին, որ արձագանքելով համամիութենական մրցությանը, իրենք սոցիալիստական լայն մրցություն ծավալելու միջոցով կկենսագործեն արտադրանքի ինքնարժեքը 7 տոկոսով իջեցնելու, աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու և աշխատանքային կարգապահությունն ամրապնդելու մասին ընդունված պարտավորությունները⁶⁸:

Արտադրական խորհրդակցությունների ստուգատեսի ընթացքում հանրապետությունում աննախընթաց թափ ստացած սոցիալիստական մրցությունն է՛լ ավելի մեծ ծավալ ընդունեց հետագայում: Հանրապետության գործարանների, նորակառույցների, երկաթուղային տրանսպորտի նորանոր կոլեկտիվներ էին ընդգրկվում մրցության մեջ և կնքելով փոխադարձ պայմանագրեր, վերցնում էին կոնկրետ պարտավորություններ՝ հնգամյա պլանի կատարումն ապահովելու համար:

Այսպիսով, արտադրական խորհրդակցությունների ստուգատեսը հնգամյակի խնդիրների կենսագործման ուղղությամբ բանվոր դասակարգի ստեղծագործական նախաձեռնությունն է՛լ ավելի բարձրացնելու կարևոր ձեռնարկումներից մեկը հղավ:

Միջգործարանային մրցության խորացման, ինչպես նաև հարվածայինների շարժման սկզբնավորման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի և Երևանի քաղկոմի նախաձեռնությամբ 1929 թ. ապրիլի 24-ին հրավիրված կոնֆերանսը, որին մասնակցում էին Երևանի մի շարք ձեռ-

68 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1929, № 83:

նարկությունների՝ կարբիդի, կաշվի, մեխանիկական գործարանի, ձեթ-օճառի կոմբինատի և ավտոձեռնարկությունների բանվորների ներկայացուցիչները: Կոնֆերանսն ընդունեց մրցության պայմանագիր, որը դրվեց հանրապետության բոլոր ձեռնարկությունների բանվորների մրցության հիմքում: Պայմանագրով մրցություն էր հայտարարվում Երևանի մասնաշվաժ գործարանների միջև՝ արտադրանքի ինքնարժեքը 7 % -ով իջեցնելու, արգֆինսկանները կատարելու, գործալքումներին վերջ տալու, խոտանը նվազագույնի հասցնելու, արտադրանքի որակը և աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու համար:

«Կնքելով այս քաղաքական պայմանագիրը,— ասվում է պայմանագրի վերջում,— մենք կոչ ենք անում Երևանի մյուս գործարանների և Լենինականի, Ղափանի ու Ալավերդու բանվորներին՝ կնքելու իրար հետ սրա նման պայմանագրեր»⁶⁹:

Պայմանագրի կատարման ժամկետ սահմանվեց Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության 12-րդ տարեդարձի օրը: Պայմանագրի կատարման առաջին ստուգումը լինելու էր մայիսի 20-ին, իսկ երկրորդը՝ հուլիսի 15-ին⁷⁰:

Կոնֆերանսը նաև ընդունեց դիմում՝ ուղղված Լենինականի տեքստիլ կոմբինատի կոլեկտիվին, որով առաջարկվում էր նման պայմանագիր կնքել Երևանի հիշյալ ձեռնարկությունների հետ: Լենինականի տեքստիլագործներն ընդունեցին այդ առաջարկությունը:

Ներգործարանային և միջգործարանային մրցությունն ծավալելուց բացի, հանրապետության արդյունաբերական ձեռնարկությունների, շինարարական և երկաթուղային կոլեկտիվները սոցմրցության պայմանագրեր էին փոխանակում հղբայրական Վրաստանի ու Ադրբեջանի համանման կոլեկտիվների հետ: «Հայբամբակյոմի» ձեռնարկությունների բանվորները, բացի Լենինականի մանածագործների հետ մրցելուց,

69 «Խորհրդային Հայաստան», 1929, № 97:

70 Նույն տեղում:

սլայմանագիր կնքեցին նաև Գյանջայի (Կիրովաբադ) ձեթ-
օճառ գործարանի կոլեկտիվի հետ: Երևանի ծխախոտի գոր-
ծարանի կոլեկտիվը մրցում էր Թբիլիսիի և Բաքվի ծխախո-
տագործների հետ, սլահածոների գործարանի կոլեկտիվը
մրցման սլայմանագիր էր կնքել Գորի և Մախաչկալա քաղաք-
ների սլահածոների գործարանների կոլեկտիվների, Զորագէսի
շինարարները՝ Ռիտնգէսի կառուցողների հետ:

Լենինականի երկաթուղային հանգույցի աշխատողները
լայն մրցություն էին ծավալել Բաքվի և Խաշուրի երկաթու-
ղայինների հետ և գերակատարում էին իրենց սլարտավորու-
թյունները: Հանգույցի աշխատողների ուշադրության կենտ-
րոնում էին աշխատանքի կազմակերպման և արտադրողակա-
նության բարձրացման հարցերը: Երկաթուղու Անդրկովկաս-
յան վարչությունը հանգույցին առաջադրանք էր տվել՝ միջին
հաշվով ամսական վերանորոգել 5 շոգեքարշ: Մինչև սոցմըր-
ցության ծավալումը վերանորոգվում էր 3—4 շոգեքարշ: Սո-
ցիալիստական մրցության ծավալման շնորհիվ սլայմանա-
գրով նախատեսված 6,25 շոգեքարշի վերանորոգման դիմաց
1929 թ հունիս-հոկտեմբերին յուրաքանչյուր ամիս միջին
հաշվով վերանորոգվում էր 6,5—7 շոգեքարշ⁷¹, Յուրաքանչ-
յուր շոգեքարշի վերանորոգման համար պլանավորված
1610 ո. փոխարեն հունիս-հոկտեմբերին ծախսվեց միջին
հաշվով 761 ո.⁷², Այս ամենի շնորհիվ երկաթուղայինները
միայն 1929 թ. հունիս-հոկտեմբերին պետությանը տվեցին
243,5 հազ. ուրբու խնայողություն:

Հանրապետությունում միջգործարանային մրցությունը
լրացվեց ներգործարանային մրցությամբ, որը ծավալվեց ար-
տադրամասերի, բրիգադների, օղակների և առանձին բան-
վորների միջև: Դա հանդիսացավ հարվածային աշխատանքի
մեջ ընդգրկված խմբերի, բրիգադների նախաձեռնության ան-
միջական հետևանքը, ձուլվելով միջգործարանային մրցու-
թյան հետ՝ նոր, ավելի հզոր թափ հաղորդեց նրան:

Հայկական ՍՍՀ արդյունաբերության և երկաթուղային

71 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1930, № 2:

72 Նույն տեղում:

տրանսպորտի ձեռնարկություններում առաջին հարվածային բրիգադներն առաջացան 1929 թ. երկրորդ կեսին: Դրանք կազմակերպվեցին «Հայբամբակում» գործարաններում, Շամլուղի հանքերում, Լենինականի երկաթուղային հանգույցում և մի քանի այլ ձեռնարկություններում: Հարվածայինները բանվոր դասակարգի առաջավոր ջոկատն էին սոցիալիստական մրցության մեջ: Նրանք կիրառում էին աշխատանքի նոր սկզբունքներ ու մեթոդներ, ձգտում էին բարձրացնել իրենց ախանձիկական զրադիսությունը, մտահոգված էին արտադրության ճիշտ կազմակերպմամբ և ռացիոնալացմամբ, ամեն կերպ աշխատում էին իրենց աշխատանքներին մասնակից դարձնել ինժեներատեխնիկական աշխատողներին, բոլոր բանվորներին:

Սոցիալիստական մրցության բարձր ձևը՝ հարվածայնությունը, սոցիալիստական շինարարության տվյալ փուլի ծրնունդն էր, գտնվում էր Հայաստանի կուսակցական, արհմիութենական ու կոմերիտական վերագամ մարմինների ուղարկության կենտրոնում: ՀԿ(բ)Կ և ՀԼԿՄ կենտկոմները և ՀԱՄԽ-ը աննախընթաց աշխատանք ծավալեցին, հարվածայինների շարժումը լայնորեն արմատավորելու, հարվածային բրիգադների աշխատանքին ճիշտ ուղղություն և ղեկավարություն ցույց տալու համար: Հանրապետական մամուլը սկսեց հաճախակի անդրադառնալ հարվածայինների շարժման հարցերին: Տեղերում հրավիրվում էին հարվածայինների հավաքներ, կոնֆերանսներ, որոնք քննում էին հարվածային բրիգադների աշխատանքի զրոյությունը և խնդիրները, մշակում կոնկրետ միջոցառումներ՝ այն բարելավելու համար: Այդ աշխատանքներն ավելի աշխուժացան հարվածայինների համամիութենական I համագումարի հրավիրման նախապատրաստության կապակցությամբ, որը բացվեց 1929 թ. դեկտեմբերի 5-ին: Նոյեմբերի 23-ին հրավիրված Երևանի արդյունաբերական ձեռնարկությունների հարվածային բրիգադների կոնֆերանսը որոշեց աշխուժացնել ու բարելավել հարվածային բրիգադների գործունեությունը՝ այն դարձնելով առավել նպատակա-

սլաց, ընդլայնել գրանց կազմը, կազմակերպել նոր բրիգադներ:

Այդպիսով, արդյունաբերության, տրանսպորտի և շինարարության բանվորների ծավալած սոցիալիստական մրցությունը և հարվածայինների շարժումը հետզհետե դառնում էին ամբողջ բանվոր դասակարգի, ինժեներատեխնիկական աշխատողների ինքնագործունեությունը, ստեղծագործական նախաձեռնությունը և ինքնաքննադատությունը արմատավորող կարևոր ազդակ, տնտեսական-արտադրական կոնկրետ խնդիրների բարեհաջող լուծման վճռական պայման:

1930 թ. հունվարի 15-ին գումարված ՀԱՄԽ-ի III պլենումին տված ղեկուցման մեջ ՀԱՄԽ-ի նախագահ Թ. Մանդալյանը ընդգծեց, որ Հայաստանի բանվոր դասակարգը չտեսնելով ծավալվող խնդիրները և հրահրել հնգամյակի առաջադրանքների կատարման գործում: Դա արտահայտվել է մասնավորապես սոցիալիստական մրցության ծավալման, արտադրական խորհրդերակցությունների աշխուժացման, աշխատանքային կարգապահության բարձրացման, գյուտարարության ծավալման և այլ բնագավառներում:

* * *

Հնգամյակի առաջին տարվա ծրագրային առաջադրանքների հաջող կատարումը նյութատեխնիկական հիմք էր ստեղծում հետագայում ավելի մեծ հաջողությունների հասնելու՝ հնգամյա պլանը ժամկետից շուտ կատարելու համար: Երկրի բանվոր դասակարգը պայքար էր ծավալել հնգամյակի նախագծումների ղերակատարումն ապահովելու նպատակով: Դա առաջին հերթին արտահայտվեց 1929 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին գումարված Մոսկվայի և Լենինգրադի հարվածայինների կոնֆերանսների և ապա հարվածայինների համամիութենական I համագումարի աշխատանքներում, որոնք անցան «Հնգամյակը շորս տարում» լուղունդով:

Մոսկվայի և Լենինգրադի առաջավոր բանվորների օրինակով սովետական ամբողջ բանվոր դասակարգը ընդունեց «Հնգամյակը շորս տարում» լուղունդը և պայքար ծավալեց այն

իրագործելու համար։ Ամբողջ գործարաններ ու հանքահորեր բանվորների նախաձեռնությամբ հայտարարվում էին հալածալին։ Հարվածալիներին շարժումը լայն ծավալ ընդունեց հատկապես Վ. Ի. Լենինի մահվան 6-րդ տարելիցի կապակցությամբ ՀԱՄԿ-ի քարտուղարության 1930 թ. հունվարի 20-ի՝ «Հարվածալիներին լենինյան հալած կազմակերպելու մասին» որոշման մասսայականացման շնորհիվ։

Հայաստանի արդյունաբերական ամենախոշոր ձեռնարկության՝ Լենինականի տեքստիլ կոմբինատի կոլեկտիվը, որի մոտ 80 % -ը երիտասարդներ էին, կոմերիտական կազմակերպության նախաձեռնությամբ դեռևս 1930 թ. հունվարի 15-ին կոմբինատը հայտարարել էր հարվածալին և անցել յոթամյա աշխատանքային օրվա։ Կոմբինատի բանվորների մեծամասնությունն աշխատում էր հարվածալին մեթոդներով։ Բարձր արտադրական ցուցանիշներով հատկապես աչքի էր ընկնում մանվածքային գործարանի կոլեկտիվը⁷³։

Լենինականի երկաթուղային հանգույցի կոլեկտիվը, որտեղ կար 1250 հարվածալին, 1930 թ. հունվարից անցել էր հարվածալին աշխատանքի և սլաքարում էր պլանային բարձր պարտավորությունների գերակատարման համար։ Արթիկտուֆի հարվածալին բանվորների առաջին կոնֆերանսը, որին մասնակցում էին մոտ 500 բանվորներ, ընդունեց որոշում, որտեղ ասված էր, թե ամբողջ կոլեկտիվն իրեն հայտարարելով հարվածալին, պարտավորվում է բարձրացնել աշխատանքային կարգապահությունը, արմատախիլ անել այն բոլոր երկվույթները, որոնք խանգարում են արտադրության վերելքին ու պլանների կատարմանը, բարձրացնել աշխատանքի արտադրողականությունը, ծրագրով նախատեսված 90,5 հազ. փոխարեն տալ 150 հազ. խորանարդ մետր տուֆ։ Տուֆագործների կոլեկտիվը կատարեց ստանձնած պարտավորությունը, հնգամյակի երկրորդ տարվա պլանը գերակատարելով 66 %-ով։

Նրեանի ծխախոտի գործարանում մինչև լենինյան հալածը գործում էր մեկ հարվածալին բրիգադ, իսկ լենինյան հա-

73 Տե՛ս «Նորհրդային Հայաստան», 1930, № 19։

վաթի օրերին բանվորները որոշեցին ամբողջ գործարանը հայտարարել հարվածային: Կարի ֆաբրիկայի 67 բանվորուհիներ հանդես եկան մամուլում՝ հարվածային բրիգադ կազմակերպելու պահանջով: Նրանք էլ հանդիսացան ֆաբրիկայի հարվածայինների շարժման առաջամարտիկները: Շուտով նրանց օրինակով սնունդհամի Երևանի ձեռնարկությունների 350 բանվորներ դարձան հարվածայիններ:

Այդպիսի շարժում ծավալվեց նաև հանրապետության մյուս ձեռնարկություններում: Եթե մինչև լենինյան հավաքը հանրապետությունում հարվածային էր միայն մեկ ձեռնարկություն, 4 արտադրամաս և 59 բրիգադ, որոնք ընդգրկում էին շուրջ 3650 հարվածայինների (2820-ը Լենինականում, 655-ը Նրևանի ձեռնարկություններում, իսկ մնացածը պղնձահանքային արտադրության մեջ), ապա լենինյան հավաք կազմակերպելու շնորհիվ հարվածային հայտարարվեցին 25 գործարան, 117 արտադրամաս և 104 բրիգադ, որոնք ընդգրկում էին ավելի քան 9 հազ. հարվածայինների⁷⁴, Սակայն այդ շարժման մեջ սկզբնական շրջանում ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Հայաստանում, նկատվում էին մի շարք թերություններ՝ հատկապես կեղծ հարվածայնության դեպքեր: Առանձին տնտեսվարներ, արհմիութենական կազմակերպություններ, երբեմն էլ կուսակցական բջիջներ, թերահավատությամբ էին նայում այդ շարժմանը, թույլ էին պրոպագանդում հարվածայինների դերը, անհրաժեշտ պայմաններ չէին ստեղծում առաջավոր շարժման ծավալման համար:

Հարվածայինների լենինյան հավաքի կազմակերպման ընթացքում դրսևորված թերությունները վերացնելու և այդ շարժումը ճիշտ հունի մեջ դնելու հարցով զբաղվեց ՀամԿ(բ)Կ կենտկոմը, ընդունելով համապատասխան որոշում⁷⁵:

Այդ որոշմամբ, կուսակցական կազմակերպություններից պահանջվում էր քաղաքական-մասնայական աշխատանքի ծավալման միջոցով հասնել այն բանին, որպեսզի յուրաքանչյուր հարվածային բրիգադ, ելնելով արդֆինպլանից, վերցնի

⁷⁴ Նույն տեղում:

⁷⁵ Տե՛ս «Սորհրդային Հայաստան», 1930, № 102:

կոնկրետ պարտավորություն, որոշակի ժամկետում պայքարի հանուն արտադրանքի քանակի ավելացման, նրա սրակի բարելավման, ինքնարժեքի իջեցման և աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման⁷⁶:

Կենտկոմը միաժամանակ պահանջում էր պարզեցնել լավագույն հարվածային արտադրական կոլեկտիվներին, բրիգադներին, բանվորներին և ինժեներատեխնիկական աշխատողներին, հայտնաբերել և հարվածային կոշումից զրկել այն ձեռնարկություններին, որոնք քողարկվում էին կեղծ հարվածայնության տակ և դրանով իսկ կասեցնում բանվորների նախաձեռնությունն ու նորի ղգացումը:

Հնգամյակի երկրորդ տարվա առաջադրանքների կատարման գործում հսկայական նշանակություն ունեցավ ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1930 թ. սեպտեմբերի 3-ի դիմումը՝ ուղղված կուսակցական, տնտեսական, արհմիութենական և կոմբինատական կազմակերպություններին: Այդ դիմումում Կենտկոմը պարզաբանում էր, որ առաջին հնգամյակի երկրորդ տարում սովետական ժողովրդի սուջև ծառացել են մի շարք տնտեսական բարդ և քաղաքական մեծագույն նշանակություն ունեցող խնդիրներ: Տնտեսական ծրագրերի կատարումը «հնարավոր է միայն այն դեպքում, — ասվում էր դիմումում, — եթե ամենաակտիվ կերպով և անհապաղ մոբիլիզացիայի ենթարկվեն բանվոր դասակարգի, կուսակցական, տնտեսական և արհմիութենական բոլոր կազմակերպությունների, առանց բացառության, տնտեսական օրգանների ամբողջ հրամանատարական կազմի բոլոր ուժերը»⁷⁷:

ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը և տեղական կուսակցական կազմակերպությունները մեծ աշխատանք ծավալեցին ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի այդ դիմումում, ինչպես նաև հարվածայինների շարժման մասին ընդունված որոշման մեջ առաջադրված խնդիրները կյանքի կոչելու համար:

Հանրապետության արդյունաբերական ձեռնարկություն-

76 Նույն տեղում:

77 «Սորհրգային Հայաստան», 1930, № 209:

ների, տրանսպորտային և շինարարական, հիմնարկների թողովներում և արտադրական խորհրդակցություններում դիմումի և որոշման քննարկումն անցնում էր բանվորների և ինժեներատեխնիկական աշխատողների ակտիվ մասնակցության պայմաններում: Արտադրական ծրագրերի կենսագործման, արտադրանքի որակի բարձրացման, արտադրության ներքին միջոցների լայն օգտագործման և ինքնարժեքի իջեցման հարցերը դրվում էին ուշադրության կենտրոնում:

Հիշատակության է արժանի կենինականի տեքստիլ կոմբինատի աշխատանքի դրական փորձը: Մինչև դիմումի քրննարկումը կոմբինատի գործարաններում և արտադրամասերում գործում էին 18 հասարակական օգնության խմբեր, իսկ դիմումից հետո դրանց թիվը ավելացավ 28-ով: Այդ խմբերն ընդգրկում էին ավելի քան 920 հարվածային բանվորներ: Եւ մնացող արտադրամասերին կոմբինատի առաջավոր տեղամասերի ցույց տված աջակցությունը նկատելի չափով նպաստում էր ամբողջ կոմբինատի արտադրական պլանի կատարմանը:

1930 թ. կոմբինատի հարվածայինների հավաքն ամփոփելով մեկ տարվա աշխատանքների արդյունքները, նշեց ձեռք բերված հաջողությունները, բացահայտեց իղած թերություններն ու բացերը և միջոցառումների մշակեց դրանք վերացնելու համար: Հավաքը խիստ դատաստարտեց սոցիալիստական շինարարության ճակատի դասավիճակներին և կոմբինատի հարվածայինների շարքից հանեց կեղծ հարվածայիններին: Կոմբինատի հարվածայինների հավաքը դիմում-զեկույց ընդունեց՝ ուղղված ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմին, որտեղ արտացոլվում էին կոմբինատի նվաճումները, հետագա անելիքներն ու պարտավորությունները⁷⁸:

Դիմում-զեկույցում մասնավորապես նշվում էր, որ հասարակական օգնության խմբերի անմիջական օգնությամբ բարձրացվել է բանվորների խանդավառությունը, որի շնորհիվ պլանների կատարման գործում լուրջ բեկում է առաջացել: Դա

78 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1930, № 239:

էլ հանդիսացել է «Կենտկոմի դիմումի լավագույն պատասխանը»⁷⁹։

Լենինականի տեքստիլ կոմբինատի օրինակը բացառություն չէր։ Հանրապետության բազմաթիվ ձեռնարկությունների պլանների կատարման ընթացքի մեջ նկատելի բեկում էր առաջանում շնորհիվ այն արտադրական խանդավառության, որ դրսևորում էր Հայաստանի բանվոր դասակարգը ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի սեպտեմբերի 3-ի դիմումի քննարկման ժամանակ և դրանից հետո։

ՀԱՄԽ-ի նախագահության 1930 թ. սեպտեմբերի 29-ի ընդլայնած նիստը հանրագումարի բերեց Կենտկոմի դիմումի քննարկման և մասսայականացման ուղղությամբ կատարված աշխատանքը և արտադրական-ֆինանսական պլանների կատարման սուղին արդյունքները։ Պլանների կատարման դործում ձեռք բերած բարձր ցուցանիշների համար Լենինականի տեքստիլ կոմբինատը, Շամլուղի պղնձահանքերը, Զորագէսի շինարարները, Նրեանի փայտամշակման, «Արարատ», կարբիդի, կաշվի գործարանները, «Հայպոլիդրաֆի» տպարանը արժանացան խրախուսանքի։

Բանվոր դասակարգի աշխատանքային խանդավառության հետագա ծավալումը դրսևորվեց արտադրության տարբեր բնագավառներում ձեռք բերված նվաճումների մեջ։ Բավական է նշել, որ հանրապետության Ժողտնտխորհի Լենականյության ձեռնարկությունները հնգամյակի երկրորդ տարվա արտադրական-ֆինանսական պլանը կատարեցին 104 %-ով։ Այգպիսով, հանրապետության աշխատավորները, բանվոր դասակարգի ղխավորությամբ, Հայաստանում սովետական կարգերի հաղթանակի տասնամյակը դիմավորեցին տնտեսական և կուլտուրական շինարարության բոլոր բնագավառներում ձեռք բերված լուրջ հաջողություններով։

1930 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսները հայտարարվեցին արտադրական ծրագրի կատարման հարվածային հռամսյակ։ «Արարատ» գործարանը հարվածային հռամսյակում մտավ համամիութենական մրցության մեջ։ Գործարա-

⁷⁹ Նույն տեղում։

նում կազմակերպվեց կենտրոնական շտաբ, 8 առանձին խմբերով, որոնք 90 բանվորներ էին ընդգրկում: Այդ խմբերը կանոնավոր կերպով ստուգում էին արտադրական պլանների կատարման ընթացքը և օգնում արտադրության վերելքի ապահովմանը:

«Արարատ» գործարանի կուսակցական և արհմիութենական կազմակերպությունների ղեկավարությամբ իրականացվող աշխատանքի այդ փորձը կարևոր նշանակություն ունեցավ բանվորական լայն խավերին արտադրության ղեկավարման մեջ ընդգրկելու և արտադրական պլանների կատարումն ապահովելու գործում:

Բանվոր դասակարգի լայն մասսաների քաղաքական դաստիարակության, նրանց կուլտուր-տեխնիկական մակարդակի բարձրացման և սոցիալիստական մրցության բարձր ձևերին անցնելու ուղղությամբ ակտիվ դեր էին կատարում նաև հանրապետության արհեստակցական միությունները, որոնք իրենց աշխատանքի հիմքում դնում էին «Ներսոսով դեպի արտադրություն» կուսակցության առաջադրած լուրջները:

Հայաստանի արհմիություններն իբրև բանվոր դասակարգի ամենից մասսայական կազմակերպություններ, ժողովրդական տնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման անհրաժեշտությունից բխող խնդիրները լուծելու համար մոբիլիզացնում էին քաղաքի և գյուղի աշխատավորների ակտիվությունը, բանվորներին սովորեցնում էին ղեկավարելու այն համընդհանուր պայքարը, որն ուղղված էր պետական և տնտեսական ապարատի տարբեր օղակներում բյուրոկրատիզմի տարրերը վերացնելուն:

Հանրապետության արդյունաբերական կենտրոններում տեղի ունեցած հարվածայինների կոնֆերանսներից հետո, 1931 թ. մայիսի 6-ին կենտրոնականում դրամավեց հարվածայինների հանրապետական I հավաք-համագումարը, որը լսեց և քննարկեց ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա. Խանջյանի ղեկուցումը հնդամյակի երրորդ՝ վճռական տարվա պլանների և հարվածայինների խնդիրների մասին: Հավեցին հարակից ղեկուցումներ սոցմրցության, հարվածայինների

շարժման երկրորդ տարեդարձի և նրա ստուգման արդյունքների մասին (գեկուցողներ Ս. Զաքարյան և Վ. Մխիթարյան)։

Հավաքը կարևոր նշանակություն ունեցավ ոչ միայն սոցմրցության և հարվածայինների շարժման արդյունքների ամփոփման գործում, այլև բացահայտեց այդ բնագավառում եղած թերությունները և կարևոր որոշումներ ընդունեց դրանք վերացնելու, բանվորական լայն շերտերին մոբիլիզացնելու՝ հնգամյակի երրորդ տարվա պլանների կատարումն ու դերակատարումն ապահովելու, հնգամյակը չորս տարում կենսագործելու ուղղությամբ։

Հարվածայինների հանրապետական հավաքն ընդունեց դիմում՝ ուղղված բոլոր բանվորներին, ինժեներատեխնիկական և վարչատնտեսական աշխատողներին, կոլտնտեսականներին և արհմիութենական կազմակերպություններին։ «Հնգամյակի երկրորդ տարին, — ասվում էր այդ դիմումում, — մենք բոլորեցինք պլանների կատարումով, որոշ ճյուղերում էլ դերակատարումով։ Պարզվեց, որ իրենց պլանները թերակատարում են այն ձեռնարկությունները, որտեղ բացակայում են իսկական սոցմրցումն ու հարվածայնությունը, արտադրության կոնկրետ ղեկավարությունը, ուր չեն օգտագործված բոլոր հրենարավոր միջոցները»։

Հանրապետության հարվածայինների I հավաքի ընդունած որոշումների և դիմումի մասսայականացման ու դրանց կենսագործման նպատակով ծավալված հետագա աշխատանքը կարևոր նշանակություն ունեցավ ինչպիս սոցմրցության ծավալման և հարվածայինների շարժման ընդլայնման, այնպես էլ պլանային առաջադրանքների կատարման գործում։

1931 թ. դեկտեմբերին հանրապետության 57 խոշոր ձեռնարկություններում կատարված հաշվառման տվյալներով սոցմրցության մեջ ընդգրկված էր նրանց 23.755 աշխատողների ավելի քան 70 %⁸⁰։ Այդ թվում բանվորների 73,9, ծառայողների 46,1 և վարչատեխնիկական անձնակազմի 57,1

⁸⁰ Տվյալները բերվում են արհմիությունների Հայաստանի VII համագումարին տրված ՀԱՄԽ-ի նախագահության հաշվետվությունից։ Տե՛ս «Մոտորհրդային Հայաստան», 1932, № 68։

տոկոսը: Հարվածային էր բանվորների 87,8 %-ը: Ամբողջ հանրապետության արդյունաբերության մեջ ղրաղված բանվորների 64,9 %-ը հարվածային էր⁸¹:

Սոցիալիստական մրցության մեջ էր ընդգրկված արդյունաբերության մեջ աշխատող կոմունիստների 86,7 %-ը, շինարարության մեջ աշխատող կոմունիստների 91,6, կոմունիստ երկաթուղայինների 95,5 %-ը: Սոցմրցման մեջ ընդգրկված էր սովխոզներում աշխատող կոմունիստների 92,8, ՄՏԿ-ներում աշխատող կոմունիստների՝ 96,5 %-ը: Նրանցից հարվածայիններ էին արդյունաբերության բնագավառում՝ 85,3, շինարարության մեջ՝ 84,6, երկաթուղում՝ 95,5, սովխոզներում՝ 74,3 և ՄՏԿ-ներում՝ 78,5 %-ը: Հիշատակված բնագավառներում աշխատող կոմերիտականներից սոցմրցության մեջ ընդգրկված էր 85,6 %-ը, հարվածայիններ էին 82,5 %-ը⁸²:

Հասկապես ուշադրավ էին հարվածային շարժման հաջողությունները բանվորուհիների շրջանում: 1931 թ. դեկտեմբերի տվյալներով հաշվառված 40 արդյունաբերական ձեռնարկությունների 17.590 բանվոր-ծառայողների (չհաշված կրտսեր սուլասարկող կազմը) 22,5 %-ը և 12.940 հարվածայինների մոտ 32,5 %-ը կանայք էին: Ավելի քան 3970 բանվորուհիներից հարվածայինի կոչման էին արժանացել 3170 հոգի (80 տոկոսը)⁸³:

Ինչպես նշվեց վերը, սոցիալիստական մրցության և հարվածայինների շարժման ծավալման նշանաբանն էր բարձրացնել աշխատանքի արտադրողականությունն ու արտադրանքի որակը և իջեցնել ինքնարժեքը: Սակայն, 1931 թ. առաջին հաւամյակում հանրապետության մի շարք ձեռնարկությունների պլանների կատարման գործում առաջացել էին ճնդվածքներ: Դա դժվարություն էր ստեղծում ոչ միայն հնգամյակի հորորդ՝ վճռական տարվա ծրագրի կատարման, այլև «Հնգամյակը չորս տարում» լոզունգի իրագործման հարցում: ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը գործնական միջոցառումներ ձեռնարկեց առկա խո-

81 Տե՛ս ՄԼԻ ՀՄԿԱ, ֆ. 1, ց. 17, գ. 152, թ. 10—11:

82 Նույն տեղում:

83 Նույն տեղում, ց. 19, գ. 240, թ. 6:

չընդոտներն ու թերությունները վերացնելու և սլանային առաջադրանքների կատարումն ապահովելու համար: Այսպես, օրինակ, նկատի ունենալով հանրապետության արդյունաբերական ձևոնարկությունների կողմից հնգամյակի հրկրորդ տարվա առաջին եռամսյակի արտադրական սլանների թերակատարումը, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն 1931 թ. ապրիլի 10-ին ընդունեց համապատասխան որոշում, որն օգնեց տեղական կուսակցական կազմակերպություններին, ողջ բանվոր դասակարգին՝ հաղթահարելու դժվարությունները և կատարելու սլանները: Հայաստանի բանվոր դասակարգի ջանքերի մոբիլիզացումը հնարավորություն ընձեռեց վերացնելու թերակատարումները և անհրաժեշտ նախադրյալներ ստեղծեց հնգամյա սլանը ժամկետից շուտ կատարելու համար: Երևանի փայտամշակման գործարանի բանվորները, քննարկելով Կենտկոմի որոշումը, հանդես եկան հայտարարությամբ, որտեղ նըշում էին, որ կձևոնարկեն բոլոր միջոցները՝ ապահովելու արտադրական սլանների կատարումը: Գործարանի կուկիտիվը վերանայեց հնգամյակի երրորդ տարվա սլանային առաջադրանքները և ընդունեց լրացուցիչ պարտավորություններ:

Իրենց աշխատանքի դրական փորձի ու հաջողությունների մասին մամուլում հանդես եկան Երևանի Ֆ. Զործինսկու անվան մեխանիկական գործարանի, Զորագէսի շինարարության և այլ ձևոնարկությունների բանվորներն ու ինժեներատեխնիկական աշխատողները:

Բազմաթիվ ձևոնարկություններ, արտադրամասեր, բրդագործեր անցնում էին տնտեսաշվարկի, հարվածայինների լայն շերտերը համախմբվում էին արտադրական ճեղքվածքները վերացնելու, հնգամյակի վճռական տարվա սկսական առաջադրանքներն անթերի կատարելու և հնգամյակի ավարտական տարին հաստատուն հաջողություններով թևակոխելու համար:

Հանրապետության բանվոր դասակարգի ստեղծագործական նախաձեռնությունն է՛լ ավելի բարձրացնելու և այն գրյալվորելու շնորհիվ Հայաստանի շատ արդյունաբերական ձևոնարկությունների գործունեության մեջ 1931 թ. հրկրորդ

կեսին զգալի բեկում կատարվեց: Բազմաթիվ գործարաններ ու ֆաբրիկաներ կատարեցին ու գերակատարեցին հնգամյակի երրորդ տարվա պլանային առաջադրանքները: Երևանի կարի ֆաբրիկայի կուլեկտիվը ձևավորվեց 1931 թ. պլանը գերակատարեց 27,1 %-ով⁸⁴, Լենինականի տրիկոտաժի ֆաբրիկան՝ 4, Երևանի կաշեգործները՝ 2,6, իսկ Լիպսի անվան արտելի մետաղագործները՝ 11 %-ով:

Հնդամյակի վճռական տարվա առաջադրանքների կատարման գործում լավ ցուցանիշների հասան նաև Անիպեմզայի և Երևանի ձկն-օճառ կոմբինատի կուլեկտիվները⁸⁵, Արթիկուտֆի բանվորները 1931 թ. արտադրանքը նախորդ տարվա համեմատությամբ ավելացրին 2,3 անգամ: Զգալի չափով ավելացավ պղնձի, բյաղլի, տրիկոտաժի և մի շարք այլ արտադրատեսակների արտադրությունը:

Հայաստանի բանվոր դասակարգը լուրջ նվաճումների հասավ նաև սոցիալիստական մրցության բարձր ձևերի արմատավորման գործում: Աճեցին ու ամրապնդվեցին տնտեսաշինարարի, հասարակական օգնության, հանդիպական պլանավորման, արտադրության ռաջիոնալացման բրիգադները, որոնք ընդգրկում էին հազարավոր առաջավոր բանվորներ: Հայաստանի արհմիությունների և տնտեսական մարմինների կողմից 1931 թ. վերջերին ուսումնասիրված 36 արդյունաբերական ձեռնարկությունից 9-ում գործում էին 78 փոխադարձ օգնության բրիգադներ, որոնց աշխատանքին ակտիվ կերպով մասնակցում էին մոտ 1800 բանվորներ: Թվով 9 ձեռնարկություններում կազմակերպվել էին 25 պլանային-օպերատիվ խմբեր, 6-ում գործում էին արտադրանքի որակի բարելավման 14 և տնտեսաշինարարի բազմաթիվ բրիգադներ: Դրանց թի-

84 Արտադրական պլանի ղերակատարման համար ՀՍՍՀ Կենտգործկոմի նախագահությունը ֆաբրիկան պարգևատրեց «ՀԽՍՀ աշխատանքի զրոշով»: ՏԷՍ «Խորհրդային Հայաստան», 1931, № 249:

85 Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման 11-րդ տարեդարձի առթիվ Անիպեմզայի, ձկն-օճառի և մի շարք այլ ձեռնարկությունների աշխատողներ պարգևատրվեցին «ՀԽՍՀ աշխատանքի զրոշով»: Նույն տեղում, № 279:

վը Լենինականի տեքստիլ կոմբինատում հասնում էր 79-ի, Ալավերդու կոմբինատում՝ 63-ի, Երևանի երկաթուղային կայարանում՝ 17-ի: Լենինականի երկաթուղային հանգույցում տնտհաշվարկի սկզբունքով աշխատում էին բաղմաթիվ շոգեմեքենաների անձնակազմեր, որոնք տալիս էին միջոցների և նյութերի զգալի խնայողություն, կատարում շոգեմեքենայի վաղքի պլանային առաջադրանքները:

Զնայած ձեռք բերված որոշակի հաջողություններին, հանրապետության արդյունաբերությունն ամբողջությամբ վերցրած թերակատարեց 1931 թ. պլանը: Մինչդեռ, հնգամյակի ավարտման տարում է՛լ ավելի լուրջ խնդիրներ էին առաջադրվում, որոնց լուծման համար պահանջվում էին հրակայական ջանքեր: 1932 թ. պլանի կատարման համար պահանջվում էր «կուսակցության ու բանվոր դասակարգի բոլոր ուժերի մոբիլիզացում և սոցիալիստական մրցության ու հարվածայնության որպես պլանի համար մղվող պայքարի ամենազլխափոր լծակների հետագա ծավալում»⁸⁶:

Ելնելով վերոհիշյալից, Հայաստանի բանվոր դասակարգը պայքար ծավալեց ոչ միայն 1931 թ. պլանի թերակատարմամբ առաջացած ճեղքվածքը փակելու, այլև հնգամյակի եզրափակիչ տարին հաջողությամբ ավարտելու համար: Բանվորական լայն զանգվածները մեծ ակտիվություն էին դրսևորում հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքի բոլոր ասպարեզներում: Նշանակալի շափով ակտիվացել էր նրանց մասնակցությունը կուսակցության բոլոր ձեռնարկումներին, պետական և կուլտուրական շինարարությանը, ռացիոնալիզատորական և գյուտարարական աշխատանքներին:

Անհրաժեշտ է նշել, թե ինչ միջոցառումներ էին կինսագործվում սոցիալիստական արդյունաբերության ու նոր շինարարության այդ շրջանի դժվարությունները հաղթահարելու և հնգամյակի կատարումը շորո տարում ապահովելու համար:

ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի և ՀՍՍՀ կառավարության որոշմամբ

86 «ՍՄԿՊ-ն բանաձևերում ու որոշումներում», III մաս, էջ 184:

1932 թ. կապիտալ ներդրումների 43,8 %-ը հատկացվեց արդյունաբերության և էներգետիկայի զարգացմանն ու շինարարությանը: Արդյունաբերության մեջ կատարված ներդրումների 65 %-ն օգտագործվեց ծանր արդյունաբերության մի շարք ճյուղերի, առանձնապես պղնձահանքային արդյունաբերության զարգացումը խթանելու համար: Այդ նպատակով տեխնիկական վերասարքավորման ենթարկվեցին հանքահանումը, հանքաքարի մշակման գործողություններն ու ձուլումը, նոր հանքապաշարների հայտնաբերելու համար հետախուզական մեծ աշխատանքների ծավալվեցին: Զեռնարկվեց նոր պղնձաձուլական գործարանի կառուցումը Ալավերդում: Անհրաժեշտ միջոցառումներ կենսագործվեցին նաև արդյունաբերության մյուս ճյուղերի վերելքը խթանելու համար:

Հանրապետության շատ գործարանների, տրանսպորտի և շինարարության ինժեներները և մյուս ինժեներատեխնիկական աշխատողները նոր պարտավորություններ էին վերցնում, կիրառում էին սոցմրցության նոր ձևեր, պայքարում ներարդյունաբերական հնարավորությունները լրիվ օգտագործելու, պլանների կատարումն ապահովելու համար: Մի շարք առաջավոր գործարանների կոլեկտիվներ մամուլի միջոցով մասսայականացնում էին իրենց աշխատանքի դրական փորձը և վերցնելով նոր պարտավորություններ՝ կոչ էին անում հետևել իրենց օրինակին:

Լենինականի տեքստիլ կոմբինատի առաջավորները պատասխանելով քաղաքի արտադրության առաջավորների կոչին, պարտավորություն ստանձնեցին մինչև Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության 15-րդ տարեդարձը, վրձնական բեկումն ստեղծելու միջոցով IV եռամսյակում ապահովել 653 տ մանվածքի և 4.032 հազ. մետր քաթանի արտադրությունը: Նրանք որոշեցին նաև առանձնացնել 10 հազ. ուլբի՝ արտադրության լավագույն առաջավորներին պարգևատրելու համար⁸⁷:

1932 թ. ընթացքում հայրենանվեր նախաձեռնությամբ

87 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1932, № 220:

հանդես եկան նաև Քանաքեռգէսի, Ղարաքիլիսայի քիմիական կոմբինատի աշխատողները, Ձորագէսի և այլ նորակառույցների շինարարները: Քանաքեռգէսի հարվածային շինարարները 1932 թ. հոկտեմբերի 10-ին գումարած կոնֆերանսում ամփոփելով իրենց աշխատանքի արդյունքները, դիմեցին հանրապետության մի քանի շրջանների (Կոտայք, Ախտա, Նոր Բայազետ) կուսակցական, սովետական և կոլտնտեսային կազմակերպություններին՝ իրենց օգնելու բանվորական ուժով, որի խիստ պակասն արգելակում էր Քանաքեռգէսի աշխատանքը և բացասաբար անդրադառնում պլանների կատարման վրա:

Առաջին հնգամյակում Հայաստանի բանվոր դասակարգի, բոլոր աշխատավորների ստեղծագործական աշխատանքի ու հերոսական պայքարի պտուղները հանդիսացան 25-ից ավելի նորակառույց արդյունաբերական ձեռնարկությունների, հիդրոկայանների, ջրանցքների ավարտումն ու գործարկումը:

Ձորագետի վրա ծնունդ առավ հանրապետության խոշոր հիդրոկայանների առաջնիկը՝ Ձորագէտը, որի հզորությունը հասնում էր 22 հազ. կիլովատի: Այդ հիդրոկայանի կառուցմանը մասնակցում էին մեր երկրի բազմազգ ժողովուրդների ներկայացուցիչները, ՌՍՖՍՀ-ի, Ուկրաինական ՍՍՀ-ի, Անդրկովկասի և մյուս հանրապետությունների բազմաթիվ գործարանների կոլեկտիվներ:

Հիդրոկայանի կառուցողները, շինարարության պետ, տաղանդավոր ինժեներ Հ. Ա. Տեր-Աստվածատուրյանի հմուտ ղեկավարությամբ 1932 թ. նոյեմբերի 15-ին շահագործման հանձնեցին նրա առաջին հերթը և այդ կապակցությամբ ընդունեցին դիմում՝ հասցեագրված Անդրկովկասի և Հայաստանի բանվորներին, ինժեներատեխնիկական աշխատողներին, կոլտնտեսականներին ու աշխատավոր մենատնտեսներին: Այդ փաստաթղթում աղղարարվում էր այն հերոսական գործի արդյունքների մասին, որոնք ձեռք էին բերվել նրա կառուցողների աննկուն աշխատանքով⁸⁸:

88 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1932, № 266:

Ձորագէսում ձեռք բերված հաջողությունների մեջ, ինչ-պես նշում էին նրա շինարարները, կարևոր դեր էր խաղացել Դնեպրոգէսի հերոսների ոգեշնչող օրինակը: Նրանք իրենց հրախտագիտությունն էին հայտնում Լենինգրադի Կիրովի անվան մետաղաձուլական, խարկովի էլեկտրամեքենաշինական, Մոսկվայի էլեկտրագործարանի, Բաքվի Շմիդտի անվան, Ռբիլիսիի 26-ի անվան, Երևանի և Լենինականի մեքենայա-կան գործարանների բանվորներին և հրկաթուղու աշխատող-ներին, որոնք անհրաժեշտ սարքավորումներով մեծապես օգ-նել էին իրենց⁸⁹:

Հիդրոէլեկտրակայանի կառուցողները հրախտագիտության ջերմ ողջույններ հղեցին Նաև Ստեփանավանի, Ղարաքիլիսայի (Կիրովական), Ալավերդու, Լենինականի և մյուս շրջանների աշ-խատավորներին, որոնց ջերմ խրախուսանքի մթնոլորտում և գործնական օժանդակության պայմաններում էր գործարկվել Հիդրոէլեկտրակայանի առաջին տուրբինը: Նրանք հավաստիացնում էին, որ առաջին հաղթանակից հետո նոր եռանդով գործի կը-լծվեն, սոցմրցության ու հարվածայնության մեջ կընդգրկեն ամբողջ կոլեկտիվին, գրոհի կդիմեն՝ Ձորագէսի մյուս հերթե-րը ևս կարճ ժամկետում գործարկելու համար:

Հսկաստանի բանվոր դասակարգի առաջավոր ջոկատնե-րից մեկի՝ Ձորագէսի կառուցողների անխոնջ աշխատանքը բարձր դնահատվեց պետական և կուսակցական ղեկավար մարմինների կողմից: Նրանցից առավել աչքի ընկածներն ար-ժանացան կառավարական պարգևների:

Հսկայական էր Ձորագէսի դերը ժողովրդական տնտեսու-թյան տեխնիկական վերակառուցումն ու նրա էներգադինա-մությունը բարձրացնելու գործում: Նրա հենքի վրա Ալավեր-դում աճելու էին պղնձի հանույթն ու ձուլումը, մեքենայացվելու էին արտադրական գործողութայններն ու տրանսպորտը: Հիդ-րոէլեկտրակայանի էլեկտրաէներգիայի ղլխավոր սպառողներից մեկը հանգիստնալու էր Ղարաքիլիսայի հսկա քիմիական կոմբի-նատը: Նրա էներգիայով էին սնվելու մերձակա շրջանների

⁸⁹ Նույն տեղում:

ՄՏԿ-ներն ու կոլտնտեսությունները: Ձորագէսի շինարարությունը կարևոր դպրոց հանդիսացավ թե՛ նախագծողների և թե՛ կառուցողների զգալի թվով կադրեր դաստիարակելու գործում:

Ձորագէսի շատ կառուցողներ շինարարություն եկան որպէս սեփական բանվորներ, ապա դարձան որակյալ մասնագետներ, սոցիալիստական շինարարութեան ակտիվ ու զիտակից մասնակիցներ: Նրանցից էր Խ. Անտոնյանը: Նա Ձորագէսի շինարարությունում իր աշխատանքային գործունեությունն սկսեց որպէս հողափոր, անհարտեց որպէս տրակչալ բետոնագործ, միաժամանակ ձեռք բերելով դրագիտություն: Ձորագէսի շինարարության ընթացքում բանվոր Վ. Գալստյանը դարձավ գրագետ և սովորեց որմնադիրի մասնագիտությունը: Ձորագէսի շինարարների նման օրինակները բազմաթիվ են: Այդ կադրերի միջոցով իրագործվելու էին նոր, պապասխանատու նախագծումներ, ձեռնարկվելու էին Քանաքեռգէսի և հանրապետության էներգետիկ հանգույցի մյուս հիդրոէկայանների կառուցման աշխատանքները:

Հիդրոէկայանի կառուցող շատ բրիգադներ իրենց ամբողջ կազմով հետզհետե փոխադրվեցին Քանաքեռի, Գյումրիի հիդրոէկայանների շինարարություն և իրենց աշխատանքային հարուստ փորձն ի սպաս դրեցին այդ կառույցները հաջողությամբ ավարտելու գործին:

Հայաստանի կարևոր նորակառույցներից էր նաև Ղոնրի (Արտաշատի) ջրանցքը, որի շինարարական աշխատանքները սկսվեցին 1931 թ. օգոստոսին: Բերրի խոպան հողերի հսկայական տարածություններ ոռոգվելու էին երկու հիմնական ջրանցքով: Դրանցից առաջինն ուներ մոտ 100 կմ երկարություն և ոռոգելու էր Ղոնրի հարավ-արևելյան հողերը՝ 39,5 հազար հա տարածությամբ, իսկ երկրորդը՝ 16 կմ երկարություն, որը ոռոգելու էր հյուսիս-արևմտյան հողերը՝ 11,5 հազ. հա տարածությամբ: Առաջին ջրանցքով ոռոգվող հողերից 6 հազ. հա գտնվում էր Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության սահմաններում:

Ղոնրի ջրանցքը, որի ժողովրդատնտեսական նշանակու-

Բյուռը շատ մեծ էր, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի սրտշմամբ հայտարարվեց դերհարվածային շինարարություն: Այդ շինարարության լիազոր բնտրվեց ՀՍՍՀ Ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ Ն. Պ. Կուրսելը: Նա մեծ դեր կատարեց այդ ջրանցքի շինարարությունը բանվորական ուժով, շինանյութերով, տեխնիկայով և արանսպորտով ապահովելու գործում: Ղռերի ջրանցքի կառուցումն արագ ավարտելու անհրաժեշտությունից ելնելով ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը և հանրապետության կառավարությունը մեծ աշխատանք կատարեցին: Զրանցքի կառուցմանն աջակցեցին նաև Երևանի կուսակցական, կոմերիտական և արհմիութենական կազմակերպությունները, իրենց ուշադրության կենտրոնում պահելով այդ կառույցը բանվորական ուժով և շինանյութերով ապահովելու հարցերը:

Զրանցքի առաջին հերթի շինարարությունը տեղեց 9,5 ամիս, սակայն կառուցման աշխատանքների 50 %-ից ավելին բաժին բնկավ 1932 թ. մայիս-հունիս ամիսներին: Ամբողջ շինարարության ժամանակամիջոցում կատարվեցին մոտ 940 հազ. խորանարդ մետր հողային ու ժայռային աշխատանք, 8770 խորանարդ մետր քարային և 6660 խորանարդ մետր բետոնային աշխատանքներ⁹⁰:

Ինչպես նշել է «խորհրդային Հայաստանը», այդ կառույցում աշխատող բանվորները և ինժեներատեխնիկական աշխատողները ցուցաբերեցին հաստատակամություն, կարգապահություն և եռանդ⁹¹:

Ղռերի ջրանցքի կառուցման առաջին հերթի ավարտման կապակցությամբ նրա շինարարներին ողջունեցին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը, Վրաստանի Ժողկոմխորհը, կուսակցության Երևանի քաղաքային կոմիտեն և մի շարք այլ կազմակերպություններ: Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա. Խանջյանն իր ողջույնի մեջ ասում էր, թե Կենտկոմը հաստատ համոզված է, որ ջրանցքը կառուցող հարվածայինները կանգ չեն առնի արդեն զրավված դիրքերի վրա և աշխատանք

⁹⁰ ՏԵՍ «խորհրդային Հայաստան», 1932, № 136:

⁹¹ Նույն տեղում:

քի է՛լ ավելի բարձր տեմպերով ու որակով, ժամկետին կավարտեն ջրանցքի մյուս հերթերի շինարարությունը⁹²։

«Ձեր կատարած հերոսական աշխատանքը,— գրում էր ՀԿ(Բ)Կ Ներքաղկոմի քարտուղար Պ. Պետրոսյանը,— մի նոր փայլուն էջ բացեց սոցիալիստական հոյակապ շինարարության պատմության հսկայածավալ գրքում»⁹³։ Վրաստանի Ժողկոմ-խորհը այդ կառույցը համարում էր Հայաստանի աշխատավորների խոշոր հաղթանակը գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման գործում։

ՀՍՍՀ Կենտգործկոմի նախագահությունը 1932 թ. հունիսի 26-ի տրոշումով ջրանցքի շինարարության աչքի ընկած մի խումբ ինժեներների ու բանվորների պարգևատրեց ՀՍՍՀ «Աշխատանքային կարմիր դրոշի» շքանշանով։ Շատ բանվորներ ու ինժեներատեխնիկական աշխատողներ արժանացան գերհարվածայինի կոչման և դրամական պարգևի ։

Ղռերի ջրանցքի շինարարության առաջին հերթի ավարտմամբ Հայաստանի բանվոր դասակարգը աստիճանաբար կենսագործում էր Անդրկովկասի կոմունիստներին Վ. Ի. Լենինի տված պատգամը. «Իսկույն աշխատել բարելավել գյուղացիների գրությունը և սկսել էլեկտրիֆիկացիայի, ոռոգման խոշոր աշխատանքներ։ Ոռոգումն ամենից ավելի է պետք և ամենից ավելի կվերաստեղծի նրկիրը, կվերածնի նրան, կթաղի անցյալը, կամրապնդի անցումը դեպի սոցիալիզմ»⁹⁴։

Հայաստանի բանվոր դասակարգը, ինժեներատեխնիկական աշխատողները, սոցիալիստական շինարարության բոլոր առաջավորները, համակված էին մի ընդհանուր նպատակով՝ հնգամյակը կատարել ժամկետից շուտ և արագացնել սոցիալիզմի հիմքերի կառուցումը։ Բանվոր դասակարգի այդ նպատակի զրսևորման պերճախոս օրինակ կարող է ծառայել Ալավերդու բանվորների ու մասնագետների նամակը՝ ուղղված ՍՍՀՄ ծանր արդյունաբերության ժողկոմ Գ. Կ. Օրջոնիկիձեին։ Հայտնի է, որ առաջին հնգամյակում Ալավերդում կառուցվում

92 Նույն տեղում, 1932, № 148։

93 Նույն տեղում։

94 Վ. Ի. Լենին, Նրկեր, հատ. 32, էջ 404։

էր երկրամասի միակ խոշոր պղնձաձուլական գործարանը⁹⁵, որի ավարտման ժամկետ էր սահմանված 1932 թ. վերջը: Սակայն Ալավերդու բանվորները պարտավորություն էին ստանձնել գործարանի շինարարությունն ավարտել սեպտեմբերին: Մինչդեռ, կարևոր շինանյութերի (երկաթի) և սարքավորումների պատվերների ստացումը ձգձգվելու հետևանքով այդ պարտավորության կատարումը ձախողման վտանգի առաջ էր կանգնած: Ալավերդու պղնձագործները Գ. Կ. Օրջոնիկիձեի օգնությունն էին խնդրում՝ իրենց անհրաժեշտ սարքավորումների առաքումը ժամանակին ասպհովելու գործում:

Այդ նամակում ասվում էր, որ պղնձաձուլական գործարանի բաղաչի վրա դարգանալու են արդյունաբերության մի շարք ճյուղեր: Արդեն ավարտվում էր պղնձարջասպի գործարանի կառուցումը և շուտով սկսվելու էր ծծմբաթթվի գործարանի շինարարությունը, որը մշակելու էր պղնձաձուլական գործարանի դաղերը: Նամակում պղնձագործները ընդգծում էին, որ բոլոր հնարավորությունները կան մեկ հումասյակ շուտ ավարտելու գործարանի շինարարությունը, որ գործարանի առաջին մասնաշենքը արդեն կառուցվել է «շնորհիվ այն հումանդուն ջանքերի, որ գործադրեցին շինարարության վրա բանվորները, տեխնիկական անձնակազմն ու ծառայողները: Կուսակցական, արհմիութենական և կոմերիտական կազմակերպություններն ամբողջ ամառվա ընթացքում իրենց հանգրստի օրերին և երեկոյան ազատ ժամերին աշխատեցին նոր գործարանի շինարարության վրա»⁹⁶:

Ինչպես նշված է նամակում, աշխատանքային մեծ խանդավառությամբ հողային աշխատանքներում նրանց օգնում էին նաև ուսանողությունը, ֆաբգործուի աշակերտները, տըրանսպորտի աշխատողները և կոլտնտեսականները: «Մենք կատարեցինք մի քանի պարտավորություններ, — կարդում ենք նամակում, — բայց համառորեն ձգձգվող շինանյութերի պակաս-

95 Գործարանի առաջին հերթի նախագծային կարողությունը կազմելու էր 15 հազար տոննա ձուլվածքի արտադրություն, իսկ ընդարձակվելուց հետո այն հասնելու էր 25 հազար տոննայի:

96 «Խորհրդային Հայաստան», 1932, № 129:

սուբյուռնն ու սարքավորման անավարտությունը սպառնում են նոր գործարանի ժամանակին գործարկմանը⁹⁷։

Ալավերդու բանվորները պղնձաձուլական գործարանի ժամանակին գործարկումը համարում էին իրենց պատվի գործը։ Ուստի նրանք խնդրում էին Գ. Կ. Օրջոնիկիձին՝ աշակցելու իրենց, խոստանալով անհրաժեշտ օգնություն ստանալու դեպքում մինչև 1932 թ. սեպտեմբերի 1-ը գործարանի առաջին հերթը շահագործման հանձնել⁹⁸։

Ալավերդու բանվորների և ինժեներատեխնիկական աշխատողների այդ հայրենանվեր աշխատանքը բացառություն չէր։

Ղարաքիլիսայի քիմիական կոմբինատի շինարարները և գործող արտադրամասերի բանվորներն ու ինժեներատեխնիկական աշխատողները հայտարարում էին, որ 1933 թ. մայիսին լրիվ գործարկման կհանձնեն կոմբինատը։

Սովետական հայրենասիրության փայլուն օրինակ տվեցին նաև Նրեանի ավտոմատ գործող հիդրոկայանի շինարարները։ Այդ հիդրոկայանի գործարկումը, որը տեղի ունեցավ 1932 թ. նոյեմբերի 5-ին, սոցիալիստական շինարարության բնագավառում մի նոր, խոշոր հաղթանակ էր, որին հասան Հայաստանի բանվորները։ Դա լավագույն նվեր էր Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության փառապանծ 15-ամյակին, կարեւոր նվաճում Սովետական Հայաստանի ինդուստրացման և էլեկտրիֆիկացման ասպարեզում։ Հիդրոկայանի հարվածային կառուցողների անունից հարվածային բանվոր Հ. Գրիգորյանն ընդգծում էր, որ խորապես գիտակցելով հիդրոկայանի խոշոր նշանակությունը Հայաստանի արդյունաբերության համար, բանվորները մեծ եռանդով լծվեցին հիդրոկայանի կառուցման գործին և այժմ իրավունք ունեն պարծենալու, որ կարողացան պատվով ավարտել այդ կառույցը⁹⁹։ «Նրեանի երկրորդ հիդրոկայանի լույսը,— ասում էր

⁹⁷ Նույն տեղում։

⁹⁸ Նույն տեղում։

⁹⁹ Տե՛ս «Նորհրգային Հայաստան», 1932, № 259։

նա, — որ ձեռք է բերվել հարվածային բանվորների ջանքերով, կկուրացնի մեր թշնամիներին»¹⁰⁰:

Հիդրոկայանի շինարարները որոշեցին փոխադրվել Քանաքեռգէսի շինարարություն և ստեղծագործ աշխատանքով նոր, փառավոր էջ դրել հրկիրը էլեկտրիֆիկացիայի հնթարկելու համար մղվող պայքարի տարեգրքում: Նրանք իրենց խոստումը կատարում էին մեծագույն եռանդով ու հաստատակամությամբ:

* * *

Հայաստանի կուսակցական և արհմիութենական կազմակերպությունները շարունակում էին զգալի մասսայական-բացատրական և գործնական աշխատանք կատարել արտադրության ռացիոնալացմանն ու գյուտարարությանը զարկ տալու համար: Նրանց նախաձեռնությամբ հանրապետության շատ ձեռնարկություններում ստեղծվեցին գյուտարարական խմբակներ, աջակցող հանձնաժողովներ ու բյուրոներ, որոնց խնդիրն էր ընդլայնել բանվորների մասնակցությունը գյուտարարական աշխատանքներին: Այդ բոլորի շնորհիվ արտադրության շատ առաջավոր հարվածային բանվորներ ավելի ու ավելի մեծ ձեռնբեղություն և շահագրգռվածություն էին ցուցաբերում աշխատանքի ռացիոնալացման և արտադրության տեխնիկայի ու գործիքների կատարելագործման ուղղությամբ:

Պետք է առանձնապես նշել գյուտարարության գործի դրվածքի բարելավման նպատակ հետապնդող այն ստուգատեսի դերը, որ 1930 թ. փետրվարի 1—25-ը կազմակերպեցին արհմիությունների անդրկովկասյան խորհուրդը և գյուտարարության երկրամասային կոմիտեն: Ստուգատեսի առաջնահերթ խնդիրն էր բանվոր գյուտարարների ուշադրությունը մոբիլիզացնել այն հիմնական խնդիրների վրա, որոնք առաջ էին քաշվում կուսակցության կողմից՝ հնգամյա պլանի կատարման համար: Անհրաժեշտ էր առավելագույն չափով հայտնաբերել գյուտարարական մտքի հեղինակներին, բան-

¹⁰⁰ Նույն տեղում:

վոր ռացիոնալիզատորներին, նրանց ներգրավել սոցիալիստական մրցության առաջավորների շարքը, մասսայականացնել տեղերում այդ բնագավառում կուտակված փորձը: Խնդիր էր դրվում ստուգելու և աշխուժացնելու գյուտարարութեանն աջակցող հանձնաժողովների և խմբակների աշխատանքը, գյուտարարական առաջարկություններն արտադրության մեջ ներդնելու ընթացքը, նպաստել ինժեներատեխնիկական աշխատողների աջակցությանը բանվոր գյուտարարներին և այլն:

Ստուգատեսի նպատակն էր նաև գյուտարարության բընագավառում եղած նվաճումների ու թիրուխյունների հայտնաբերմանը ղուգընթաց նրանց աշխատանքը սերտորեն բըխեցնել տվյալ ձևոնարկության ռացիոնալիզատորական ծրագրերի կատարման խնդիրներից, շաղկապել դրանց հետ¹⁰¹: Ակնհերև է, որ նշված միջոցառումները պետք է ուղեկցվին կադմակերպական մասսայական լայն աշխատանքով, Հանրապետության կուսակցական և արհմիութենական կադմակերպությունները լուրջ աշխատանք ծավալեցին այդ ուղղությանմբ, որը խթանեց գյուտարարության զարգացմանը և նըպաստեց հնգամյա պլանի կատարմանը:

Սկզբնական շրջանում, երբեմն այնպես էր լինում, որ բանվորների գյուտերը կիրառվում էին, նպաստում ձևոնարկության հաջողությանը, բայց որոշ դեպքերում գյուտարար ոչ միայն որևէ բարոյական քաջալերանք և անհրաժեշտ օգնություն չէր ստանում, այլև նրան տրված պարգև-վարձատրությունը չէր ծածկում նույնիսկ գյուտի նախնական աշխատանքի վրա կատարված ծախսը: Այդ հանգամանքը բացասաբար էր անդրադառնում բանվորների գյուտարարական, ռացիոնալիզատորական նախաձեռնության զարգացման վրա: Ակնհերև է, որ այդ թիրուխյունների վերացումը կբարձրացներ բանվորների ձևոներեցությունը, է՛լ ավելի մեծ թվով որակյալ բանվորներ կընդգրկվին գյուտարարական շարժման մեջ: Այդ կարգի թիրուխյունների վերացմանն ուղղված աշխատանք-

101 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1930, № 26:

քը դրական արդյունք տվեց, որի շնորհիվ բանվոր գյուտարարների և ռաջիոնալիզատորների շարքերը ստվարացան, ավելացավ մեծ կարևորություն ներկայացնող գյուտերի և ռաջիոնալիզատորական առաջարկությունների քանակը:

Արհմիությունների հանրապետական VII համագումարին (1932 թ. մարտ) ՀԱՄԽ-ի տված հաշվետվության տվյալներով, հանրապետության ձեռնարկություններում կազմակերպված գյուտարարական խմբակների թիվը հասնում էր 45-ի, շուրջ 680 գյուտաբարով: Մինչև համագումարը գյուտարարների և ռաջիոնալիզատորների արած առաջարկների թիվը հասնում էր 850-ի, որից քննվել էր 704-ը, ընդունվել՝ 597-ը, ներդրվել՝ 440-ը: Գյուտարարական առաջարկների կիրառումից ստացված տնտեսումը կազմում էր ավելի քան 68 հազ. ռուբլի: Շինարարության բնագավառում արտադրություն մշտած 162 առաջարկից ստացված խնայողությունը կազմում էր 15 հազ. ռուբլի, մետաքսի գործարանում ներդրված երկու առաջարկից տնտեսվել էր 12 հազ. ռուբլի, կաշվի գործարանի բանվորների երկու գյուտից ստացված տնտեսումը հասնում էր 10,6 հազ. ռուբլու¹⁰²:

«Հայաստառտրեստի» ձեռնարկություններում բանվորների նախաձեռնությամբ կարևոր կատարելագործումներ ու բարեփոխություններ մտցվեցին արտադրության մեջ, որոնք զգալի չափով նպաստեցին աշխատանքի արտադրողականության բարձրացմանը: Բանվոր Վ. Սարոյանի առաջարկությամբ և անմիջական մասնակցությամբ փաշտ ծակող մեքենայի աշխատանքն ավտոմատացվեց, որի շնորհիվ նրա արտադրողականությունը բարձրացավ ավելի քան 200 %-ով, իջեցվեց արտադրանքի ինքնարժեքը: Գյուտի հեղինակի նախաձեռնությունն արժանացավ տրեստի գյուտարարական բյուրոյի խորախուսանքին և պարգևատրության: Իրենց սպասարկած մեքենաների կոնստրուկցիայի մեջ որոշ օգտակար տեխնիկական բարեփոխումներ կատարեցին նաև բանվոր Գ. Բաղդասարյանը, վարպետ Ա. Աղաբաբյանը և ուրիշներ:

102 Նույն տեղում, 1932, № 69:

Աչքի ընկնող գյուտարարական և ռացիոնալիզատորական աշխատանք էին կատարում նաև փոստ-հեռագրական ժողկոմատի, կարբիդի, մեխանիկական, «Արարատ» և մյուս ձեռնարկությունների բանվորները, վարպետները և տեխնիկները, որի շնորհիվ կատարվում էր պետական միջոցների մեծ տունտեսում, արտադրությունը ղգալիորեն բարելավվում էր, աշխատանքի արտադրողականությունը՝ բարձրանում, պետական պլանները կատարվում և գերապատարվում էին:

Հանրապետության 21 արդյունաբերական ձեռնարկություններում ՀԱՄԽ-ի կատարած հաշվառման տվյալներով, 1931 թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ արտադրության առաջավորներին տրված պարգևատրման գումարը 12,4 հազ. ռուբլուց անցնում էր: Նույն թվականի հոկտեմբեր-դեկտեմբերին 1300 լավագույն հարվածայիններ պարգևատրվել էին 20 հազ. ռուբլի գումարով: Միայն դյուտերի և ռացիոնալիզատորական առաջարկությունների հեղինակներին տրված պարգևատրումը կազմում էր ավելի քան 15,5 հազ. ռուբլի¹⁰³:

Վերը մատնանշված փաստերը ցույց են տալիս, որ կուսակցական և արհմիութենական կազմակերպությունների ցուցաբերած հոգատարության շնորհիվ առաջին հնգամյակի վերջին երեք տարիներին ղգալիորեն հաղթահարվել էին գյուտարարության զարգացման խոչընդոտները: Հանրապետության ձեռնարկություններում և տրանսպորտում կազմակերպվել էին ղգալի թվով սկզբնական գյուտարարական բջիջներ, որոնք ընդգրկում էին հարյուրավոր առաջավոր բանվորներ: Այդ տարիներին արտադրության մեջ ներդրվեցին մեծ թվով գյուտարարական և ռացիոնալիզատորական առաջարկություններ, որոնք դրական նշանակություն ունեցան արդյունաբերության տեխնիկական կատարելագործելու և արտադրական աշխատանքը բարելավելու գործում, որի շնորհիվ տնտեսվեցին պետական ղգալի միջոցներ:

Այսպիսով, առաջին հնգամյակի տարիներին աննախընթաց թափ ստացավ բանվոր դասակարգի արտադրական նա-

¹⁰³ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1932, № 69:

խաձեռնությունը: Սոցիալիստական մրցությունը և հարվածայնությունը դարձան հնդամյա պլանի կատարման կարևոր լծակ:

3. ԲԱՆՎՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԴԵՐԻ ԲԱՐՁՐԱՅՈՒՄԸ

Սովետական ժողովրդի, բանվոր դասակարգի և սովետական պիստության գլխավոր տնտեսական խնդիրը, սոցիալիզմի կառուցման վճռական գրավականը երկրի ինդուստրացման կոմունիստական կուսակցության լենինյան ծրագրի իրականացումն էր: Սոցիալիստական ինդուստրացումը համարելով իր տնտեսական քաղաքականության գլխավոր կուրսը, կոմունիստական կուսակցությունը ձեռնամուխ էր եղել դրա իրականացմանը: Սակայն կուսակցության այդ կուրսի դեմ հանդես եկան ոչ միայն բացահայտ ռեստավրատորական ուժերը, այլև զանազան տեսակի աջ և «ձախ» ռեզիստանսական տարրերը¹⁰⁴: Նրանք, ըստ էության, փորձում էին ռեզիստանսի ենթարկել լենինիզմի արմատական դրույթները՝ մեր հրկրում խոշոր մեքենայական ինդուստրիայի ստեղծման ուղիներին վերաբերյալ և դրանով իսկ հանդես գալիս կուսակցության ինդուստրացման կուրսի դեմ: Սակայն բանվոր դասակարգը պաշտպանեց կուսակցության լենինյան կուրսը, վճռական հարված տալով նրա բոլոր թշնամիներին: Հայաստանի կուսակցական կազմակերպությունները և բանվոր դասակարգը միահամուռ պաշտպանեցին կուսակցության գլխավոր գիծը, վճռաբար դատապարտելով տրոցկիստական-դինովևական օպոզիցիային: «Ամենից բնորոշը այն է, — կարդում ենք «Խորհրդային Հայաստանի» առաջնորդողում, — որ Երևանի կազմակերպության բանվորական բջիջներում էր առավել վրդովմունք հրեան գալիս, ուր շարքային բանվորները վառ փաստերով հերքում էին այն գրպարտությունները, որ օպոզիցիան անում էր կուսակցության հասցիին»¹⁰⁵:

¹⁰⁴ Տե՛ս «ՍՄԿԿ Կենտկոմի թեզիսները Վ. Ի. Լենինի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ», Երևան, 1970, էջ 23:

¹⁰⁵ «Խորհրդային Հայաստան», 1927, № 217.

Կուսակցության լենինյան գծի պաշտպանությամբ հանդես եկան հանրապետության բոլոր գավառային կուսակցական կազմակերպությունները: Ամեն տեղ ընդունվում էին տրոցկիստական-ղինովկական, օպոզիցիան դատապարտող որոշումներ և բանաձևեր՝ հավանություն տալով երկրի ինդուստրացման ու սոցիալիզմի կառուցման մասին Համկ(բ)Կ Կենտկոմի, նրա պլենումների և մյուս վերադաս կազմակերպությունների ընդունած որոշումներին:

Նույն բախտին արժանացավ նաև աչ օպորտունիստների բլոկը, որը ռեկզիայի էր ենթարկում կուսակցության գլխավոր պիծը՝ բուրժուական գաղափարախոսության ոգով, հանդես էր գալիս ինդուստրացման արագ տեմպերի, գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման և կուլակության՝ որպես դասակարգի վերացնելու դեմ¹⁰⁶:

Կուսակցությունը մեծ աշխատանք էր կատարում արտադրության մեջ ղբաղված բանվորներով իր շարքերը լրացնելու, ինչպես նաև արդյունաբերական ձեռնարկությունների կուսակցական կազմակերպություններն ամրապնդելու ուղղությամբ: Միևնույն ժամանակ կուսակցությունը իր շարքերը մաքրում էր անհարադատ տարրերից:

Կուսակցության լենինյան գծի համար մղվող պայքարում բանվոր դասակարգի դրսևորած քաղաքական ակտիվության աննախընթաց բարձրացման մասին էր վկայում կուսակցության շարքերն ընդունվելու հաղարավոր առաջավոր բանվորների ցանկությունը: Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության 10-րդ տարեդարձի առթիվ հրապարակված Համկ(բ)Կ Կենտկոմի կողք՝ կուսակցության շարքերը լավագույն բանվորներով համալրելու մասին, լայն արձագանք գտավ հանրապետության բանվոր դասակարգի շրջանում: Ավելի քան հազար դիմում ստացվեց առաջավոր բանվորներից և բանվորուհիներից: Նրանցից մոտ 700-ն ընդունվեցին կու-

106 ՏԵ՛ս «ՍՄԿԿ Կենտկոմի թեղիսները Վ. Ի. Լենինի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ», էջ 23:

սակցութեան շարքերը, նկատելիորեն բարելավելով ՀԿ(բ)Կ սոցիալական կազմը¹⁰⁷։

Ուշագրավ է, որ կուսակցութեան շարքերի աճը գլխավորապէս կատարւում էր գործարանային բանվորների հաշվին։ Եթէ 1927 թ. հունվարին ՀԿ(բ)Կ շարքերում նրանք կազմում էին կուսակցական բանվորների 19,6 %-ը, ապա 1928 թ. հոկտեմբերի 1-ին՝ 27,2 %-ը։ Այդ ժամանակամիջոցում նկատելիորեն աճեց նաև բանվորական կուսակցական բջիջների թիվը։ Եթէ 1927 թ. հուլիսին դրանք կազմում էին հանրապետութեան կուսակցական բջիջների 18,3 %-ը, ապա 1928 թ.՝ 25,2 %-ը¹⁰⁸։

Հնգամյա պլանը կենսագործելու համար ծավալված սլաքարում իրենց լավագույն կողմերով դրսևորած, քաղաքականապէս հասուն հարյուրավոր բանվորներ շարունակում էին համարել կուսակցութեան շարքերը։ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման տասնամյա հոբելյանի նախօրեին արտագրութեան մեջ աչքի ընկած շատ առաջավոր բանվորներ դիմում էին կոմունիստական կուսակցութեան շարքերն ընդունվելու համար։ Եթէ 1929 թ. հունվարին ՀԿ(բ)Կ կազմի 40,4¹⁰⁹ %-ն էր բանվոր, ապա 1931 թ. վերջերին՝ 57,5 %-ը։

1931 թ. հոկտեմբերի տվյալներով Հայաստանում կուսակցութեան անդամների և անդամութեան թեկնածուների կազմում գործարանային բանվորներ էին 56,9, տրանսպորտի աշխատողներ՝ 21,1, բատրակներ՝ 6,3 և այլ բանվորներ՝ 15,7 %-ը¹¹⁰։

1933 թ. հանրապետութեան արդյունաբերութեան մեջ զբաղված 14.676 կոմունիստների գերակշռող մեծամասնութիւնն անմիջապէս արտագրութեան մեջ էր աշխատում¹¹¹։

107 Տե՛ս «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութեան պատմութեան ուրվագծեր», Երևան, 1963, էջ 374—375։

108 Նույն տեղում, էջ 403։

109 Տե՛ս «ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի հաշվետվութեան նյութեր VI համագումարին», Երևան, 1929, էջ 15։

110 «Խորհրդային Հայաստան», 1932, № 10։

111 Տե՛ս «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութեան պատմութեան ուրվագծեր», էջ 445։

1936 թ. նոյեմբեր—1938 թ. հունիս ժամանակաշրջանում կուսակցության շարքերն ընդունվեցին 3789 բանվոր ստախանովականներ, առաջավոր կոլտնտեսականների և կուսակցության գործին նվիրված մտավորականներ: ՀԿ(բ)Կ XI—XIII համագումարների միջև ընկած ժամանակամիջոցում (1938 թ. հունիս—1940 թ. մարտ) կուսակցության շարքերը լրացրեցին 14.245 աշխատավորներ: 1940 թ. մարտի տվյալներով ՀԿ(բ)Կ շարքերում հաշվվում էր 23.389 անդամ և 10.340 անդամության թեկնածու¹¹²: Բացի այդ, ավելի քան 4000 բանվորներ և աշխատավորներ ընդգրկվել էին կուսակցությանը համակրողների խմբակներում, նրանց գերակշռող մասը արդյունաբերության, տրանսպորտի, շինարարության և գյուղատնտեսության բանվորներ էին, կոլտնտեսային գյուղի առաջավորներ: Այդ խմբակներում նրանք կոփվում էին դադափարապետ, կատարում էին տարբեր հանձնարարություններ, դրսևորում կուսակցության շարքերն ընդունվելու համար անհրաժեշտ արժանիքներ:

Բանվորների, բոլոր աշխատավորների հասարակական-քաղաքական դերի ավելի ու ավելի ակտիվ դրսևորումը սլաշմանավորված էր երկրի տնտեսական վերելքով: Բանվորների ակտիվությունն իր հերթին խթանում էր տնտեսության հետագա առաջընթացին: Հետեապես, բանվոր դասակարգի և աշխատավորական զանգվածների սլաշբարձր՝ հանուն մեր երկրում սոցիալիզմի կառուցման և նրա հետագա զարգացման, ունեւ ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական հսկայական նշանակություն:

Առաջին հնգամյա սլանի կենսագործմամբ Սովետական Միությունը ագրարային, հետամնաց մանր գյուղացիական երկրից վերածվեց ինդուստրիալ երկրի, ստեղծվեց սեփական ինդուստրիալ բազա՝ արդյունաբերությունը, տրանսպորտը և գյուղատնտեսությունը վերակառուցելու համար: Երկրի ինդուստրացման հաջողությունները և կոլտնտեսային շինարարության նվաճումներն ամրապնդեցին բանվոր դասակարգի և կոլտնտեսային գյուղացիության դաշինքը: Համատարած կո-

¹¹² Նույն տեղում, էջ 508:

լեկտիվացման հիման վրա կուլակության՝ որպես դասակարգի վերացումով «ով՝ ում» Ռեդիրը լուծվեց հօգուտ սոցիալիզմի¹¹³։

Երկրորդ հնգամյակի հաջող ավարտումը նշանավորվեց էլ ավելի խոշոր սոցիալ-տնտեսական և պատմաքաղաքական հաղթանակներով։ Մեր երկրում հաղթանակեց սոցիալիզմը։ Դա սոցիալիստական հասարակարգի կառուցումն էր հիմնականում։ Վերացվեցին շահագործող դասակարգերը և մարդու կողմից մարդու շահագործում ծնող պատճառները։ Ավարտվեց գյուղատնտեսության կուլեկտիվացումը և ամրապնդվեց կոլտնտեսային կարգը։ Էապես փոխվել էր սովետական հասարակության դասակարգային կառուցվածքը։ Սովետական հասարակությունը ներկայացնում էին բանվոր դասակարգը, կոլտնտեսային գյուղացիությունը և մտավորականությունը։

Բանվոր դասակարգը, կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ, այդ տնտեսական և քաղաքական հսկայական նշանակություն ունեցող նվաճումները ձեռք էր բերել շրենդհիվ այն աննկուն պայքարի, որը նա մղել էր իր դասակարգային թշնամիների, սոցիալիզմի հակառակորդների դեմ, ճնշելով նրանց դիմադրության բոլոր փորձերը։

* * *

Դեռևս պետական և տնտեսական շինարարության առաջին տարիներին Վ. Ի. Լենինը կուսակցության և բանվոր դասակարգի առաջ կարևոր խնդիր դրեց՝ պետապարատը հասցընել «սոսավելագույն տնտեսման», այնտեղից վճռաբար վտարել «շռայլությունների բոլոր հետքերը»¹¹⁴, վերացնել անցյալից մնացած բյուրոկրատիզմը։ Ընդ որում, նա սովորեցնում էր, որ այդ ուղղությամբ իրականացվող միջոցառումները հաջողություն կունենան միայն այն դեպքում, եթե պայքարի մեջ ներգրավվեն բանվորները և գյուղի աշխատավորները, «եթե մենք ուզում ենք պայքարել բյուրոկրատիզմի դեմ, — ասում

¹¹³ Տե՛ս «ՍՄԿԴ-ն բանաձևերում ու որոշումներում», III մաս, էջ 227։

¹¹⁴ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 33, էջ 598։

էր Վ. Ի. Լենինը, — ապա մենք պետք է այդ գործին ներգրավենք ներքնախավերին... Իսկ ուրիշ ի՞նչ ձևով կարելի է վերջ տալ բյուրոկրատիզմին, եթե ոչ բանվորներին ու գյուղացիներին ներգրավելով»¹¹⁵:

Լենինյան այդ ավանդները գործի վերածելու ուղղությամբ կոմունիստական կուսակցությանը մեծ աշխատանք ծավալեց: Կուսակցության մի շարք համագումարներ և Կենտկոմի պլենումներ բազմիցս անդրադարձան պետապարատի վերակառուցման, նրա աշխատանքի դիտական կազմակերպման ու ռացիոնալացման հիման վրա բյուրոկրատիզմի հաղթահարման, այդ գործում կոմունիստների և բանվորների նախաձեռնության բարձրացման խնդիրներին: Մշակվում և կենսագործվում էին շատ կարևոր միջոցառումներ: Այդ կարգի ձեռնարկումներից էր ՌԿ(Բ)Կ XII համագումարի (1923) որոշումը՝ կուսակցական և պետական վերահսկողության օրգանները վերակազմելու մասին:

1923 թ. աշնանը ՍՍՀՄ Կենտգործկոմը և Ժողկոմխորհը համատեղ որոշում ընդունեցին միութենական հանրապետությունների բանդյուդտեսչության (ԲԳՏ) Ժողկոմատները ևս վերակառուցելու մասին, իսկ ՌԿ(Բ)Կ XIII համագումարը ցուցում տվեց «վերահսկիչ հանձնաժողովների և բանդյուդտեսչության աշխատանքների միավորումը տարածել տեղական բոլոր օրգանների վրա»¹¹⁶: Դրանով ավարտվեց կուսակցական և պետական վերահսկիչ մարմինների վերակառուցումը: Կուսակցության XV համագումարը (1927), ամփոփելով ԿՎՀ-ԲԳՏ մարմինների կատարած աշխատանքը, նշեց, որ նրանք «ամբողջ կուսակցության ուղադրությունը սրել և հռանգուն պայքար են մղել բյուրոկրատիզմի դեմ, պետապարատի բարելավման և էժանացման համար այդ գործի մեջ ներգրավելով բանվորական և գյուղացիական լայն մասսաներին»¹¹⁷:

Ինչպես կենտրոնական, այնպես էլ հանրապետական ու տեղական վերահսկիչ մարմիններն իրենց աշխատանքները

¹¹⁵ Վ. Ի. Լենին, Երկիր, հատ. 31, էջ 535:

¹¹⁶ «ՍՄԿՊ-ն բանաձևերում ու որոշումներում», II մաս, էջ 34:

¹¹⁷ Նույն տեղում, էջ 558:

սերտորեն շաղկապում էին բանվորական և գյուղացիական մասսայական կազմակերպությունների հետ: Հենվելով արհմիությունների, արտադրական խորհրդակցությունների ու վերահսկիչ հանձնաժողովների, սովետների սեկցիաների, կոմերիտական կազմակերպությունների, կանանց պատգամավորական ժողովների վրա, նրանց միջոցով և օգնությամբ ԲԳՏ մարմինները լուրջ հաջողությունների հասան կուսակցության ծրագրային խնդիրները կենսագործելու ասպարեզում: Բանգյուղտնաշության օրգաններին լայն աջակցություն էին ցույց տալիս մամուլը և բանգյուղվճարակիցները:

Հայաստանի ԿՎՀ-ԲԳՏ աշխատանքները տարբեր ժամանակներում զլխավորում էին կուսակցությանն անսահմանորեն նվիրված նախկին բանվորներ Սիդրակ Սարգսյանը, Մինաս Սարգսյանը, Աղասի Գալսյանը և ուրիշներ:

Բանվորական լայն շերտերի մասնակցությունը ԲԳՏ աշխատանքներին հետզհետե կատարելագործվում և գործնական բնույթ էր ստանում: Նրա կամավոր օգնականների շարքերն աճեցին հատկապես 1929 թ. վերջերին և 1930 թ. սկզբներին, երբ ծնունդ առավ սովետական հիմնարկների վրա բանվորական շեֆությունը: Հայաստանում դրա նախաձեռնողներն էին Երևանի մեխանիկական, «Արարատ» և կարբիդի գործարանների բանվորական կոլեկտիվները: Նրանք վերցրին հողժողովումատի, ֆինժողովումատի և Երևանի քաղսովետի գործկոմի շեֆությունը:

Հիշատակված արդյունաբերական լրեր առաջավոր ձևափոխությունների բանվորների ներկայացուցիչները մամուլում հանդես եկան կուսակցության դիրեկտիվները կենսագործելու նշանաբանով, պայքարում էին կարևոր ճակատամասում կարգ ու կանոն հաստատելու համար:

Կատարված աշխատանքի նախնական արդյունքներով գոտևոյնդված, նրանք որոշել էին շահամանափակվել պետապարատի ղեկավարման գործին օգնելով: Նրանք խնդիր դրեցին շեֆությունը դարձնել այդ ապարատի ամբողջական վերակառուցման համար մղվող պայքարի ու աշխատանքի մեթոդ¹¹⁸:

118 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1929, № 289:

Կոմունիստական կուսակցությունը բարձր գնահատեց արդյունաբերական ձեռնարկությունների կողմից պետական ասպարատի շեֆությունը վերցնելու գործում բանվոր դասակարգի դրսևորած նախաձեռնությունը:

ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը և ԿՎՀ-ն 1930 թ. մարտի 15-ին որոշում ընդունեցին, որով կուսակցական կազմակերպություններին ցուցում տրվեց՝ ուժեղացնել բանվորական շեֆության աշխատանքները: «Շեֆությունը որպես մասսայական պրոլետարական շարժում, — կարդում ենք ՀամԿ(բ)Կ XVI համագումարի ընդունած որոշման մեջ, — որն ուղղված է սովետական ասպարատի աշխատանքի բարելավման նպատակին պետք է բացառիկ աջակցություն և օգնություն գտնի բոլոր կազմակերպությունների կողմից»¹¹⁹:

Ներքևից, բանվորական վերահսկողության նոր, մասսայական ձևը սովետական ասպարատի նկատմամբ գործաբանների շեֆությունը համադրմամբ համարեց բյուրոկրատիզմի դեմ մղվող պայքարի բնագավառի խոշորագույն նրվաճումներից մեկը¹²⁰:

Բանվորական շեֆությանը դարև տալու մասին կուսակցության դիրեկտիվները կատարվեցին: Սովետական ասպարատի նկատմամբ բանվոր դասակարգի շեֆությունը մեծ թափ և ծավալ ստացավ: Այդ ուղղությամբ մեծ գործ կատարեց նաև լենինյան կոմերիտիությունը: Արձագանքելով կուսակցության ցուցումներին, կոմերիտիությունը կազմակերպեց և ղեկավորեց «Թեթև հեծելազորայինների» շարժումը, որը հսկայական դեր կատարեց ժողովրդական բարիքը հափըշտակողների, գործալիքների, պետական ասպարատի բյուրոկրատական խեղաթյուրումների արտահայտությունների դեմ մղվող պայքարում: Բավական է ասել, որ հանրապետության միայն արտադրական ձեռնարկություններում կազմակերպվեցին մոտ 200 «Թեթև հեծելազորի» խմբեր, որոնք ընդգրկում էին հազարավոր բանվոր երիտասարդներ¹²¹:

¹¹⁹ «ՍՄԿՊ-ն բանաձևերում ու որոշումներում», III մաս, էջ 35:

¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 34—35:

¹²¹ Տե՛ս Հ. Ա. Ավետիսյան, Հայաստանի կոմերիտիությունը սո-

Բանվորներն ակտիվ աշխատանք էին կատարում նաև իշխանության և արհմիութենական ընտրովի մարմիններում, որոնց կազմում նրանց տեսակարար կշիռը հետզհետե բարձրանում էր: Այդ փաստը բացատրվում էր ոչ միայն բանվոր դասակարգի քանակական աճով, այլև երկրի քաղաքական-հասարակական կյանքում նրա առաջատար դերի ավելի ու ավելի ակտիվ դրսևորումով: Հանրապետության բանվորաշատ երկու վայրերի՝ Երևանի և Լենինականի քաղաքային սովետների կազմում 1931 թ. ընտրությունների ժամանակ ընտրված բանվորների թիվը, 1926 թ. համեմատությամբ, բարձրացավ 43,2 %-ով, իսկ տեսակարար կշիռն ավելացավ երկու անգամ: Այդ քաղաքների սովետների կազմում 1926 թ. ընտրված ղեկուսատաների թվում բանվորներ էին 26,3, 1927 թ.՝ 46,5, 1929 թ.՝ 48,4, իսկ 1931 թ.՝ 53,8 %-ը:

1931 թ. Երևանի քաղաքային սովետի գործկոմի նախագահության կազմի 23,5 %-ը անմիջապես արտադրության մեջ աշխատող բանվորների էին, իսկ 29,4 %-ը՝ վարչատնտեսական հիմնարկներում և հասարակական կազմակերպություններում աշխատող առաջ քաշված բանվորներ¹²²:

Հայաստանի սովետների VII համագումարի (1931 թ. փետրվար) պատգամավորների թվում 139-ը (20,8 %) բանվորներ էին: Համագումարում ընտրված Կենտգործկոմի անդամներից և փոխանդամներից բանվորներ էին 27-ը¹²³: Նրանք իրենց արտադրական, հասարակական-քաղաքական ակտիվ գործունեությամբ բանվորական լայն շրջանների կողմից ճանաչված առաջամարտիկներ էին:

Բանվոր դասակարգի առաջավոր խավերն ակտիվորեն մասնակցում էին արհմիությունների ձևավորումներին, նրանց արտադրական, կուլտուր-կենցաղային ու իրավադիմադրական միջոցառումների կենսագործմանը: Բանվորական

ցիպիստական ինդուստրացման համար մղված պայքարում, Երևան, 1959, էջ 57:

122 Տե՛ս ՄԼԻ ՀՄԿԱ, ֆ. 1, ց. 17, դ. 165, թ. 53:

123 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 112, ց. 3, դ. 26, թ. 42—47:

լայն խավերի հիմնական մասը արհմիության անդամներ էին, 1933 թ. հոկտեմբերի 1-ի տվյալներով արհմիության անդամներ էին արդյունաբերական բանվորների 81,7 %-ը, կառուցողների 65,6 և տրանսպորտի ու կապի աշխատողների 92,6 %-ը¹²⁴։ Իսկ 1935 թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ արդյունաբերության, շինարարության, տրանսպորտի և կապի բնագավառներում զբաղված աշխատավորները, չնչին բացառությամբ, ընդգրկված էին արհմիության շարքերում¹²⁵։

Ինչպես արդեն նշվել է, բանվորների ղեկավար կադրերի պատրաստումը մշտապես եղել է կուսակցական և արհմիութենական ղեկավար մարմինների ուղադրության կենտրոնում։ Սոցիալիստական շինարարության բոլոր փուլերում հարյուրավոր առաջավոր բանվորներ, առաջ քաշվելով, աշխատում էին թև՝ արտադրության ոլորտում, թև՝ կուսակցական, կոմերիտական, հասարակական կազմակերպություններում, թև՝ վարչատնտեսական հիմնարկներում։

Առաջ քաշված բանվորները, որոնք արդյունաբերության մեջ և տրանսպորտում աճած, քաղաքական-մասսայական աշխատանքում իրենց լավագույն կողմերով դրսևորած, սոցիալիզմի կառուցման գործի ակտիվ մասնակիցներ էին, լավ էին աշխատում նաև աշխատանքի նոր բնագավառներում։ Այսպես, լեռնահանքային արդյունաբերության կոլեկտիվներում կոփվեցին հանքափորներ Մ. Պապյանը, Մ. Բաթմանյանը, Ա. Աղառյանը, Ա. Սեյրանյանը, պղնձագործներ Կ. Պլիևը, Ա. Գասպարյանը, Ս. Մանթաշյանը և շատ ուրիշներ։

Զգալի թվով կադրեր աճեցին նորակառույցներում։ Ներառեց թվում էին թունկադործ Հ. Գրիգորյանը, բետոնագործներ՝ Բ. Հովսեփյանը, Բ. Թադևոսյանը, Հ. Քոթանջյանը։ Շատ կադրեր առաջ քաշվեցին երկաթուղային տրանսպորտից, ինչպես շոգեմեքենավարներ Ա. Ալեքսանյանը և Թ. Պողոսյանը, գծային բանվորներ Լ. Բարսեղյանը, Ա. Ասատրյանը, Ծ. Սար-

124 ՏՆՍ «Выполнение народно-хозяйственного плана Армянской ССР за 1933 г.», Эривань, 1934, стр. 200.

125 ՏՆՍ «Խորհրդային Հայաստանի 15 տարին թվերով», Երևան, 1935, էջ 37։

դըսյանը, Բ. Խաչատրյանը: Լենինականի երկաթուղային հանգույցում աճեցին և դաստիարակվեցին Գ. Գաբրիելյանը, Հ. Պետրոսյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Ս. Պետրոսյանը և ուրիշներ:

Հայաստանի պոլիգրաֆիական ձեռնարկություններից առաջ քաշվեցին շատ երիտասարդ բանվորներ, այդ թվում Օ. Հովհաննիսյանը, Ս. Գաբրիելյանը, Ա. Մոկացյանը, Զ. Մարուխյանը, Ե. Մելքոնյանը, Զ. Ղուկասյանը, Մ. Մարտիրոսյանը, Ս. Լաթոյանը և ուրիշներ: Հանրապետության արդյունաբերական մյուս ձեռնարկություններում աճեցին և առաջ քաշվեցին Ա. Մելիքյանը, Ե. Սերոսյանը, Հ. Մոկացյանը, Խ. Սևկոյանը, Ե. Հարությունյանը, Ա. Խառատյանը, Հ. Մուրադյանը և Վ. Ի. Լենինի կուսակցության գործին նըվիրված հարյուրավոր երիտասարդ այլ բանվորներ:

* * *

Մեր երկրի տնտեսական և հասարակական կյանքում բանվոր դասակարգի ակտիվ դերը դրսևորվեց նաև գյուղի աշխատավորների հետ նյա սերտ դաշինքի ստեղծման ու ամրապնդման մեջ: Վ. Ի. Լենինը նոր տնտեսական բաղադրականության էությունը համարում էր պրոլետարիատի և գյուղացիության դաշինքի ամրապնդումը: «Այդ դաշինքում է Սովետական իշխանության ամբողջ գլխավոր ուժը և հենարանը,— ասում էր Վ. Ի. Լենինը,— այդ դաշինքում է այն բանի գրավականը, որ սոցիալիստական վերափոխության գործը, կապիտալի վրա հաղթանակ տանելու գործը, ամեն մի շահագործման վերացման գործը մենք հաղթական վախճանի կհասցենք»¹²⁶:

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման, ապա՝ վերակառուցման ժամանակաշրջանում կոմունիստական կուսակցության և բանվոր դասակարգի խնդիրն էր՝ տնտեսական լայն զոգում իրականացնել սոցիալիստական արդյունաբերության էկոնոմիկայի և գյուղի էկոնոմիկայի միջև, գյու-

126 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 29, էջ 294:

ղացուն ապացուցել, որ «մենք կարողանում ենք նրան օգնել, որ կոմունիստներն այժմ, ավերված, աղքատացած, սովատանջ մանր գյուղացու ծանր դրության ժամին խսկապես օգնում են նրան»¹²⁷, աջակցում, որպեսզի բարձրանա նրա տնտեսությունը, նրա կուլտուրան, որպեսզի վերականգնվեն ու զարգանան գյուղի արտադրողական ուժերը, բարելավվեն աշխատավորների նյութական պայմանները:

Քաղաքի բանվորների և գյուղի աշխատավորների միջև շփում, ընկերություն հաստատելը մեր պարտականությունն է, սովորեցնում էր Վ. Ի. Լենինը, մեկն այն հիմնական խնդիրներից, որ պետք է իրականացնի իշխանության գլուխ կանգնած բանվոր դասակարգը: Գյուղին օգնելու նպատակով Վ. Ի. Լենինը խորհուրդ էր տալիս ֆաբրիկա-գործարանային բանվորներից հիմնել մի շարք միավորումներ, որոնք «սխտեմատիկ նպատակ դնեն օգնել գյուղին՝ նրա կուլտուրական զարգացման ասպարեզում»¹²⁸:

Այդ նպատակով ՌԿ(Բ)Կ XIII համագումարը (1924) մշակեց միջոցառումների ծրագիր: Ցուցում տրվեց կուլտ-շիֆություն կազմակերպելիս հիմնական բազա դարձնել ֆաբրիկաները և գործարանները, աշխատանքի մեջ ներգրավելով բանվորական ղանգվածներին: Կուլտ-շիֆության հիմքում դրվում էին գյուղին ցույց տրվելիք կազմակերպական-տնտեսական օգնության, գյուղում քաղցուս կենտրոնների՝ խրդիթ-ընթերցարանների ստեղծման ու ամրապնդման հարցերը, ամբողջ կուլտ-լուսավորական աշխատանքը գյուղի տնտեսական կարիքները հոգալուն նպատակամղելու անհրաժեշտությունը¹²⁹:

Լենինյան ցուցումների իրականացման անհրաժեշտությունից բխող կուսակցության նշված դիրեկտիվների կատարման համար մրցության լայն շարժում սկսվեց Միություն արդյունաբերական խոշոր կենտրոններում:

¹²⁷ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 33, էջ 317:

¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 553:

¹²⁹ Տե՛ս «ՍՄԿՊ-ն բանաձևերում ու որոշումներում», II մաս, էջ 86—87:

Այդ նախաձեռնությունը շուտով լայն արձագանք գտավ ազգային հանրապետություններում, այդ թվում նաև Հայաստանում: Դիմելու Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության II համագումարը (1923 թ. մարտ) ուշադրություն էր նվիրել շեֆական աշխատանքին: Քաղաքի կապը գյուղի հետ ամրապնդելու նպատակով համագումարը կուսակցական, բանվորական և սովետական կազմակերպություններին հանձնարարեց վերցնել առանձին գյուղերի շեֆությունը և անհրաժեշտ աշխատանք ծավալել տնտեսական, կուլտուրական և քաղաքամշակութային բնագավառներում¹³⁰:

Շեֆական աշխատանքները բարելավելու նպատակով գործնական միջոցառումներ էին իրականացնում գավառային կուսակցական և արհմիութենական կազմակերպությունները: 1924 թ. ապրիլին Երևանի 15 կուսակցական բջիջներ արդեն ունեին 28 հնթաշեֆ գյուղ: Հիշատակության արժանի է «Լերարատ» և միխանիկական գործարանների, Երևանի ավտոձեռնարկության և ղինվորական մասերի աշխատանքը հնթաշեֆ գյուղերում: Զգալի էր նաև Լենինականի ձեռնարկությունների, երկաթուղային հանգույցի և պետական հիմնարկների աշխատողների ու ղինվորական մասերի կատարած շեֆական աշխատանքը:

Շեֆական աշխատանքներն առավել մեծ թափ ստացան 1926 թ. սկզբներից, երբ ՌՍՖՍՀ օրինակով Հայաստանի շեֆական կազմակերպությունները վերակառուցվեցին, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմում և գավառային կոմիտեներում կազմակերպվեցին շեֆական հանձնաժողովներ, իսկ տեղերում՝ առավելապես արդյունաբերական ձեռնարկություններում, շեֆ ընկերություններ:

Ամբողջ Միության, այդ թվում նաև Սովետական Հայաստանի արդյունաբերության վերականգնումը, երկրի ինդուստրացման լինինյան կուրսի հիման վրա հսկայական ծավալ ընդունած արդյունաբերական նոր ձեռնարկությունների կառուցումն ու դրանց գործարկումը ղգալիորեն ամրապնդեցին

¹³⁰ Տե՛ս «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր», էջ 343:

քաղաքի և գյուղի միջև գոյություն ունեցող տնտեսական զուգումը, ամրապնդվեց բանվոր դասակարգի կապը գյուղացիության հիմնական զանգվածների հետ, աճեց գյուղի մատակարարումը արդյունաբերական ապրանքներով: Ավելի մեծացավ գյուղատնտեսական կոոպերացիայի նշանակությունն ու դերը գյուղի արտադրողական ուժերի զարգացման գործում¹³¹: Սակայն, չնայած այդ բոլորին, սոցիալիստական արդյունաբերության զարգացման տեմպերի համեմատությամբ, գյուղատնտեսության մակարդակը գեոևս մնում էր չափազանց ցածր, որը պայմանավորված էր նրա մանրատվածությամբ:

Կասկածից վեր է, որ սոցիալիստական շինարարությունը անհնար էր երկար ժամանակ խարսխել երկու հակադիո՝ արագ տեմպերով զարգացող սոցիալիստական խոշոր արդյունաբերության և մանրատված, հետամնաց գյուղացիական տնտեսությունների վրա: Վերջիններիս վերափոխումը, այն միավորելու, խոշորացնելու առումով, դարձել էր անհրաժեշտություն առաջին հնգամյակի հինգ սկզբից, երբ առավել բացահայտորեն էր դրսևորվում նշված հակասությունը, որի հաղթահարման համար արդեն ստեղծվում էր անհրաժեշտ տեխնիկական բազա, գոյություն ուներ գյուղատնտեսական կոոպերացիայի բազմաճյուղ, լայն ցանց, կազմակերպվել էին բազմաթիվ սովխոզներ և կոլեկտիվ տնտեսություններ:

Սովետական բանվոր դասակարգը, որ մեծագույն ջանքերով առաջ էր տանում նոր հասարակարգի ստեղծումը, ոչ միայն կառուցում էր սոցիալիստական արդյունաբերություն, այլև ակտիվորեն մասնակցում էր գյուղի սոցիալիստական վերակառուցման գործին, այն համարելով իր դասակարգային պարտականություններից մեկը: Բանվոր դասակարգը գյուղում ավելի վճռական դեր կատարեց 1929—1930 թթ. սկսած, երբ երկրի առաջավոր շրջաններում կոլտնտեսային շարժումը մասսայական բնույթ ստացավ, երբ սովետական գյուղը թեակոխեց սոցիալիստական վերափոխման նոր փուլը:

131 ՏՆԿ «ՍՄԿՊ-ն բանաձևերում ու որոշումներում», II մաս, էջ 596:

Հայաստանի բանվոր դասակարգը, հասարակական կազմակերպությունները մեծ աշխատանք ծավալեցին հանրապետության շրջաններում և գյուղերում: Կուսակցական կազմակերպությունների գլխավորությամբ Երևանի, Լենինականի, Ալավերդու, Ղափանի և Երկաթուղային բանվորների լայն նախաձեռնությամբ գյուղին օգնելու աննախընթաց շարժում սկսվեց, Կազմակերպվեցին և գյուղ մեկնեցին մոտ 170 բանվորական բրիգադներ, որոնց անդամ էին մոտ 970 բանվոր ու ծառայող¹³²: Բավական է հիշատակել, որ միայն Ալավերդու պղնձահանքային կոմբինատից 1930 թ. առաջին ամիսներին տարբեր ժամկետներով գյուղ մեկնեցին մոտ 40 բրիգադներ՝ տարբեր մասնագիտության մոտ 235 բանվորների մասնակցությամբ¹³³: Հանրապետությանը աջակցեցին նաև Ադրբեջանի և Վրաստանի բանվորները, որոնք աչքի ընկնող աշխատանք կատարեցին Հայաստանի գյուղերում, օգնեցին զարնանացանի և կոլտնտեսային շարժման ծավալման ու կազմակերպման աշխատանքներին:

Գյուղ մեկնող բանվորները մասսայական բացատրական և գործնական աշխատանքով գյուղացիներին համոզում էին, որ գյուղատնտեսության զարգացման, նրա արտադրության արդյունավետության բարձրացման միակ ուղին հանրային, մեքենայացված, խոշոր տնտեսության ուղին է: Իրականացվում էր լենինյան ցուցումն այն մասին, որ պետք է քաղաքային բանվորներին դարձնել կոմունիստական գաղափարները գյուղական պրոլետարիատի միջավայրում տարածողներ¹³⁴: Դա իր փայլուն հաստատումն էր գտնում նաև գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման գործին բանվորների ունեցած մասնակցության մեջ:

Կոլտնտեսային շարժման գործում բանվոր դասակարգի ղեկավար դերն ավելի ամրապնդելու նպատակով ՀամԿ(բ)Կ

¹³² Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. VII, Երևան, 1967, էջ 302:

¹³³ Տե՛ս Վ. Մելիքսեյան, Հ. Կառապետյան, Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության, II սրահ, Երևան, 1958, էջ 101:

¹³⁴ Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 33, էջ 552:

Կենտկոմի 1929 թ. նոյեմբերյան պլենումը որոշեց գյուղ ուղարկել կազմակերպական-քաղաքական աշխատանքի փորձունցող 25 հազ. բանվորներ: Այդ որոշումը լայն արձագանք գտավ նաև Հայաստանի բանվորների շրջանում: Շատ առաջավոր բանվորներ պատրաստակամությամբ հայտնեցին աշխատելու գյուղում: Արհմիությունները և բանվորական կուլեկտիվները գյուղում աշխատելու ցանկություն հայտնածներին ընտրեցին 66 առաջավոր բանվորների, որոնցից 12-ը Բաքվի պրոլետարիատի պատվիրակներն էին: Այդ քսանհինգ հազարականների 68 %-ը կոմունիստական կուսակցության անդամներ և անդամության թեկնածուներ էին, 20 %-ը՝ անկուսակցական բանվորներ և 12 %-ը՝ կոմերիտականներ¹³⁵:

Կուլտնտեսականները բանվոր դասակարգի պատվիրակներից 36-ին ընտրեցին իրենց տնտեսության վարչության նախագահներ, 5-ին՝ նախագահի տեղակալներ, իսկ մնացած 25-ը վարում էին կուլտնտեսության վարչության անդամի և այլ կարևոր պարտականություններ: Քսանհինգ հազարականներից շատերն աչքի ընկան իրենց լավագույն աշխատանքով, տնտեսությունը ղեկավարելու լուրջ ունակություններով, Առաջավոր կուլտնտեսության նախագահներից հիշատակենք Աշտարակի Ստ. Շահումյանի անվան կուլտնտեսության վարչության նախագահ, Երևանի կենտրոնական արհեստագործական դպրոցի գլխավոր մեխանիկ, բազմամյա խառատ, վարպետ Սերգեյ Վարդանյանին, Բյուրական գյուղի կուլտնտեսության նախագահ, ձիթ-օճառ գործարանի բանվոր խաչատուր Պարոնյանին, Ալավերդու շրջանի Մաթեր գյուղի կուլտնտեսության նախագահ Դավիթ Պողոսյանին, Անի կայարանի բանվոր, Արթիկ գյուղի կուլտնտեսության նախագահ Նորին, Մարանջյանին: Մեծ ջանասիրությամբ էին աշխատում Մ. Թորոսյանը, Ա. Դանիելյանը, Հ. Հարությունյանը, Ա. Մադոյանը, Մ. Դարբինյանը և ուրիշներ: Նրանք գյուղ էին տարել իրենց գործարանների ու ֆաբրիկաների աշխատանքային փորձը՝ աշխատանքի վարձատրության գործարքային ձևը,

¹³⁵ См. С. А. Алаханвердян, Роль рабочего класса в победе колхозного строя в Армении, Ереван, 1969, стр. 93.

բարձր աշխատանքային կարգապահույթունը, սոցմրցություն-
ներ, բրիգադային սիստեմը և այլն:

Ինչպիսի բանվորական բրիգադների, այնպես էլ քսան-
հինգհազարականների թիկունքում կանգնած էին նրանց կո-
լեկտիվները: Վերջիններս սերտ կապ էին պահպանում իրենց
պատվիրակների հետ, նրանց ցույց էին տալիս անհրաժեշտ
աջակցութուն: Նրանք սոցիալիստական լայն մրցություն
ծավալեցին կոլտնտեսությունների արտադրության տեխնի-
կական զինվածությունը բարելավելու, կոլտնտեսականների
և աշխատավոր մեծատնտեսների կոլտուրական մակարդակի
բարձրացմանը նպաստելու համար: Մրցության նախաձեռ-
նողները հանդիսացան Լենինականի երկաթուղային հանգույ-
ցի բանվորները: Նրանց մրցահրավերին գործով պատասխա-
նեցին հանրապետության ֆաբրիկագործարանային և երկա-
թուղու բանվորական կոլեկտիվները, արհմիությունները, կոմ-
երիսմիությունը: Բանվորները և երիտասարդությունը կազ-
մակերպում էին շաբաթօրյակներ, հանգանակություններ և
ստացված գումարը հատկացնում կոլեկտիվացման ֆոնդին,
ձեռք էին բերում գյուղատնտեսական մեքենաներ ու գործիք-
ներ և տրամադրում կոլտնտեսություններին:

Այսպես, Ալավերդու պղնձահանքային կոմբինատի բան-
վորների առանձնացրած միջոցներով գնվեց և ենթաշէֆ Ու-
զունլար գյուղի կոլտնտեսությանը տրամադրվեց մեկ տրակ-
տոր: Սնունդ-համի ձեռնարկությունների աշխատողները,
արհմիության հանրապետական կոմիտեի նախաձեռնու-
թյամբ, որին զլխավորում էր առաջ քաշված բանվոր Հակոբ
Դեմիրճյանը, դեռևս 1928/29 տնտեսական տարվանից շնոր-
հակալ աշխատանք էին սկսել գյուղի սոցիալիստական վե-
րակառուցմանը օգնելու նպատակով զրամական ֆոնդ ստեղ-
ծելու ուղղությամբ: Միության անդամների հավաքած միջոց-
ներով գնվեց և կոլտնտեսություններին տրամադրվեց 5
տրակտոր:

Հայաստանի լինինյան կոմերիտմիության կազմակեր-
պությունները և բանվոր երիտասարդությունը, ինչպիսի միշտ,
այս անգամ ևս աչքի ընկան իրենց խանդավառ նախաձեռ-

նությամբ: Երիտասարդության կուտակած միջոցներով և նը-
վիրատվություններով կազմվեց տրակտորային 2 շարասյուն
և տրամադրվեց էջմիածնի ու Արտաշատի բամբակագործա-
կան շրջաններին: Լենինականի, Ղափանի, Սիսիանի և մյուս
շրջանների երիտասարդության ստեղծած ֆոնդով գնվեցին և
կոլտնտեսություններին հանձնվեցին զգալի բանակությամբ
գյուղատնտեսական մեքենաներ ու գործիքներ: Կոմերիտմիու-
թյան Երևանի քաղաքային կոմիտեն կազմակերպեց և գյուղ
ուղարկեց վերանորոգման 3 շրջիկ արհեստանոց, 10 երիտա-
սարդական բրիգադ՝ բաղկացած 50 բանվոր երիտասարդ-
ներից¹³⁶:

Բանվոր դասակարգի պատվիրակները, իրենց շուրջը
համախմբելով կոլտնտեսային ակտիվին, մեծ ներդրում կա-
տարեցին կոլտնտեսությունները կազմակերպչորեն ու տըն-
տեսապես ամրապնդելու գործում:

1933 թ. հունիսի սկզբներին Երևանի արդյունաբերական
ձեռնարկությունների կոլեկտիվները քննարկեցին և համա-
նություն տվեցին քաղաքի 5 հազար հարվածային բանվորնե-
րի կոչին՝ ուղղված հարվածային կոլտնտեսականների հան-
րապետական I համագումարին: Երևանի բանվորությունը,
կարգում ենք կոչում, «խոր պատասխանատվություն է զգում
կուսակցության առաջ... գյուղին օգնություն ցույց տալու
գործում»¹³⁷: Երկրորդ հնդամյակի առաջին տարվա դարնա-
նացանին օգնելու գործում Երևանի բանվորները մեծ աշխա-
տանք կատարեցին, գյուղ ուղարկելով 300 բրիգադ: Գյուղ
մշտական աշխատանքի մեկնեցին 25, իսկ ժամանակավոր՝
400 մարդ: Բացի այդ, գյուղատնտեսական մեքենաների վի-
րանորոգման բնագավառում աշխատում էին 75, կուլտուր-
լուսավորականում՝ 65, հաշվայինում՝ 35 բրիգադներ: Երե-
վանի հարվածայինները գրում էին, որ աշխատանքը կշարու-
նակեն «ավելի ուժեղ թափով ցանքի մշակման և բերրահա-
վաքի շրջանում»¹³⁸:

¹³⁶ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. VII, էջ 304:

¹³⁷ «Խորհրդային Հայաստան», 1933, № 135:

¹³⁸ Նույն տեղում:

Հարվածային կոլտնտեսականների համագումարը դիմում ընդունեց՝ ուղղված հանրապետության կոլտնտեսականներին, նշելով. «Ամենից առաջ թույլ տվեք մեր և ձեր անունից բաց ճակատով հայտարարել մեր կուսակցությանը, մեր իշխանությանը, մեր հզոր ու դաշնակից բանվոր դասակարգին և ողջ երկրին, որ մենք՝ Հայաստանի կոլտնտեսականներս, ավարտեցինք դարնանացանը և հաղթանակ տարանք սոցիալիստական դաշտերում»¹³⁹:

Բանվոր դասակարգի և գյուղացիության դաշինքն ավելի բեղմնավոր և գործնական բովանդակություն ստացավ հետագայում: Բավական է ասել, որ 1940 թ. հուլիսին Հայաստանի գյուղացիական տնտեսությունների 98,3 %-ն ընդգրկվել էր 1029 կոլտնտեսություններում: Ցանքատարածության գծով կուլեկտիվացումը կազմում էր 99,9 %¹⁴⁰:

Այսպիսով, բանվոր դասակարգի լայն զանգվածների աջակցությունը գյուղին, նրա պատվիրակների, մանավանդ քսանհինգհազարականների շարժումը մեր երկրի գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցման պատմության մեջ մտավ որպես նրա վառ էջերից մեկը:

Դյուղի սոցիալիստական վերակառուցման ավարտումը, գյուղին առաջավոր տեխնիկայի կանոնավոր մատակարարումը, ՄՏԿ-ների և տովխոզների կազմակերպումը, քաղբաժինների ստեղծումը էլ ավելի ամրապնդեցին բանվոր դասակարգի և գյուղացիության դաշինքը:

4. ՍՏԵՂԵԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՐՆԵՐԸ:

ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՔԻ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ

Բանվոր դասակարգի հերոսական աշխատանքի շնորհիվ իրականացվեց I հնդամյակի հիմնական խնդիրը. կառուցվեց սոցիալիստական էկոնոմիկայի հիմքը, ջախջախվեց վերջին շահագործող դասակարգը՝ կուլակությունը, «գյուղացիական հիմնական մասսաները՝ կոլտնտեսականները, դարձան Սովե-

¹³⁹ «Խորհրդային Հայաստան», 1933, № 139:

¹⁴⁰ Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР (1920—1940 гг.)», стр. 42.

տական իշխանություն ամուր հինարանը դյուղում: ՍՍՀՄ-ը վերջնականապես ամրացավ սոցիալիստական ուղու վրա:»¹⁴¹:

Այն պատմական հաջողությունները, որ ձեռք բերվեցին ամբողջ Միությանում, այդ թվում և Հայաստանում, պայմանավորված էին բանվոր դասակարգի և աշխատավորական լայն զանգվածների բարոյաբաղաբական միասնությամբ, աշխատանքային հսկայական խանդավառությամբ, աշխատանքի սոցիալիստական կարգապահության ամրապնդմամբ: Ինչպես վերևում նշվեց, հանրապետության ամբողջ ժողովրդական տնտեսության կապիտալ ներդրումների չափը սահմանվել էր 276,8 մլն ռուբլի¹⁴²: Սակայն հնգամյակում կատարված փաստացի ներդրումները կազմեցին 312,3 մլն ռուբլի¹⁴³: Կապիտալ ներդրումների սլանը գերակատարվեց նաև արդյունաբերության և էներգետիկայի բնագավառում: Հնգամյակում սլանավորվել էր արդյունաբերական շինարարության մեջ ներդնել 62,5 մլն ռուբլի, իսկ էներգետիկայի զարգացման նպատակին հատկացնել 25,0 մլն ռուբլի¹⁴⁴: Փաստացի ներդրումների ծավալը արդյունաբերության բնագավառում կազմեց 95.765 հազ. ռուբլի, էներգետիկայի բնագավառում՝ 38.860 հազ. ռուբլի: Այդ երկու բնագավառները միասին կազմեցին 134.625 հազ. ռուբլի¹⁴⁵, կամ 14,5 %-ով ավելի, քան նախատեսված էր հնգամյա սլանով, որը կազմում էր ամբողջ ժողովրդական տնտեսության ներդրումների մոտ 43 %-ը: Ըստ արդյունաբերության ճյուղերի, ներդրումները բաժանվում էին «Ա.» խմբի գծով՝ 99,14 մլն ռուբլի, «Բ.» խմբի գծով՝ 35,47 մլն ռուբլի¹⁴⁶: Այդ տվյալները ցույց են տալիս, որ արդյունաբերության մեջ ներդրված միջոցների ավելի

141 «ՍՄԿՊ-ն բանաձևերում ու որոշումներում», III մաս, էջ 252:

142 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 451, թ. 6:

143 «Социалистическое строительство Армянской ССР (1920—1940 гг.)», стр. 19.

144 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 451, թ. 6:

145 Տե՛ս «ՀՍՀ կառավարության հաշվետվության նյութեր խորհուրդների VII համագումարի առթիվ», էջ 15—17:

146 Տե՛ս Օ. Է. Туманян, Экономическое развитие Армении, часть II, стр. 92.

քան 70 %-ը հատկացվել է ծանր արդյունաբերությանը, որը կազմում էր ամբողջ հանրապետության ներդրումների ավելի քան 31,7 %-ը: Դրանով էր պայմանավորվում ծանր արդյունաբերության զարգացման մեծ թափն առաջին հնգամյակում:

Հայաստանի բանվոր դասակարգը, Ռուսաստանի և եղբայրական մյուս հանրապետությունների բանվորական առաջավոր կոլեկտիվների աշխատանքային փորձի լավագույն օրինակներով ոգեշնչված, ավարտեց և շահագործման հանձնեց բազմաթիվ ձեռնարկություններ, էլեկտրակայաններ, երկաթուղիներ: Բավական է թվարկել դրանց ոչ լրիվ ցանկը, որպեսզի ակնառու դառնա, թե ինչպիսի կարևոր ժողովրդատնտեսական նշանակություն ունեցող արդյունաբերական օբյեկտների կառուցեց բանվոր դասակարգը, թե ինչքան մեծ ու բեղմնավոր էին աշխատավորների գործադրած ջանքերը, և հիասքանչ՝ արդյունքները: Հնգամյակի տարիներին գործող ձեռնարկությունների շարքն անցան, բացի Չորագէսից, Երեվանի երկրորդ ավտոմատ հիդրոկայանը, Լենինականի հիդրոկայանի երկրորդ հերթը, Դիլիջանի և Ստեփանավանի հիդրոկայանները, Երևանի մեխանիկական, պահածոների, կարի, ֆերմենտացիոն, մարմարի մշակման, Նոր Սեբաստիայի մետաքսի գործարաններն ու ֆաբրիկաները: Հնգամյակում ավարտված և շահագործման հանձնված ձեռնարկություններից էին նաև Լենինականի տրիկոտաժի նոր, կարի, Իջևանի փայտամշակման, Դավալուի (Արարատ) կրի և գաջի գործարանները, Ղափան—Մինջևան, Լենինական—Արթիկ, Անի կայարան—Անիպիմզա երկաթուղագծերը, Երևանի տրամվայը, Չորագէս—Ալավերդի և Չորագէս—Ղարաբախի սա էլեկտրահաղորդագծերը և այլն:

Առաջին հնգամյակում սկսվեցին տնտեսական խոշոր նշանակություն ունեցող Երևանի սինթետիկ կաուչուկի, Լենինականի մսի և Ղարաբախի սպիտակ (կիրովական) բիմիական կոմբինատների, Երևանի օճառի, ծխախոտի, փայտամշակման, Արարատի ցեմենտի, Ղափանի ֆերմենտացիոն, Ալավերդու բիմիական գործարանների, Քանաքեռի, Շաքիի և

Մեղրու հիդրոկայանների և մի շարք այլ ձևոնարկությունների կառուցման աշխատանքները, որոնց հիմնական մասը շահագործման հանձնվեց երկրորդ հնգամյակի առաջին տարիներին: Այդ հսկայական շինարարական ծրագրի կատարման ուղղությամբ կուսակցության և կառավարության դիրեկտիվները իրագործելու համար բանվորները և ինժեներատեխնիկական աշխատողները ցուցաբերեցին մեծ ձեռնարկություն, դժվարությունները հաղթահարելու հետևողական հաստատակամություն:

Առաջին հնգամյակում Հայաստանի արդյունաբերության մեջ կապիտալ միջոցները մեծ խթան հանդիսացան ոչ միայն հանրապետության արտադրողական ուժերի զարգացման համար, այլև կարևորագույն փոփոխությունների հիմք ծառայեցին ամբողջ էկոնոմիկայի զարգացման գործում: Այդ ներդրումներով սլավաճանավորվեցին այն աչքի ընկնող տեղաշարժերը, որոնք կատարվեցին ամբողջ ժողովրդական տնտեսության և առանձին վերցրած արդյունաբերության տարբեր հատվածների կառուցվածքում:

Սոցիալիստական ինդուստրացումն արմատապես փոխեց արդյունաբերության և գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի տեսակարար կշռի հարաբերակցությունը: Արդյունաբերության բաժինը 1927/28 տնտեսական տարվա 21,5 %-ից հնգամյակի վերջում բարձրացավ 58,0 %-ի¹⁴⁷: Այդպիսով, անցյալում հետամնաց ագրարային Հայաստանը առաջին հնգամյակում արդեն ինդուստրիալ-ագրարային հանրապետություն էր: Ընդ որում, երկրի գյուղատնտեսությունը զգալի չափով փոխադրվել էր զարգացման սոցիալիստական ուղու վրա: Կոլեկտիվ տնտեսությունները, որոնց թիվը հնգամյակի վերջում հասնում էր 892-ի, ընդգրկել էին

147 Տե՛ս «ՀԱՍՀ կառավարության հաշվետվության նյութեր խորհուրդների VIII համագումարին», էջ 19, 2. Ե. Թումանյանը վերը հիշատակված աշխատության մեջ արդյունաբերության տեսակարար կշիռը 1928 թ. տալիս է 27,9, իսկ 1932 թ. 62,4 % (տե՛ս էջ 99): Մենք հակված ենք իրականության մոտ համարելու կառավարության հաշվետվության նյութերում բերված տվյալները:

գյուղացիական տնտեսությունների 37,9, իսկ ցանքատարածության՝ 39,2 %-ը: Նկատելի չափով բարձրացել էր գյուղատնտեսության տեխնիկական զինվածության մակարդակը. 1932 թ. արդեն կազմակերպվել էին 7 ՄՏԿ-ներ, որոնք սպասարկում էին կոլտնտեսությունների ցանքատարածության 36,4 %-ը: Կոլտնտեսությունների և սովխոզների դաշտերում աշխատում էին 540 տրակտոր և բազմաթիվ այլ բարդ մեքենաներ: Հնգամյակում գյուղատնտեսության մեջ ներդրվեց 96,6 մլն ռուբլի, որը հսկայական նշանակություն ունեցավ գյուղատնտեսության զարգացման համար: Անտարակույս, այդ բոլորը նպաստավոր դեր կատարեցին գյուղի սոցիալ-տնտեսական դեմքը փոխելու ասպարեկում: Սոցիալիստական սեկտորը գյուղի էկոնոմիկայի մեջ արդեն վճռական ուժ էր:

Գյուղատնտեսության մեջ կատարված այդ կարևոր փոփոխություններով սոցիալիստական արդյունաբերությունն իր համախառն արտադրանքի շափով ոչ միայն գերազանցեց գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքին, այլև խթանեց գյուղատնտեսության հետագա զարգացմանը, գյուղի սոցիալ-տնտեսական տեղաշարժերի առաջընթացին:

Հայաստանի արդյունաբերության հնգամյա պլանը կատարվեց չորս տարի երեք ամսում, իսկ առանձին գործարաններ այն ավարտեցին ավելի շուտ¹⁴⁸: Հնգամյակում բազմաթիվ նոր ձեռնարկությունների կառուցումն ու գործարկումը մեծապես նպաստեցին արդյունաբերական արտադրանքի ավելացմանը: Եթե 1928 թ. հանրապետության ամբողջ արդյունաբերության համախառն արտադրանքը 1926/27 թ. անփոփոխ գներով 23,2 մլն ռուբլուց չէր անցնում, ապա 1932 թ.

¹⁴⁸ «Արարատ» տրեստի աշխատողները հնգամյա պլանն ավարտեցին երեք տարի ութ ամսում: «Արարատ» գործարանը պլանով նախատեսված 24.932 հազար ռուբլու գիմաց երկրին տվեց 30.291 հազ. ռուբլու արտադրանք: Երևանի սահաժողների գործարանը 1932 թ. պլանը կատարեց նոյեմբերի 3-ին: Նույն մամկնտին ավարտեց իր պլանային առաջադրանքները նաև ծխախոտի գործարանը (տե՛ս «Նորհրդային Հայաստան», 1932, № 141 261):

այն կազմում է 111,0 մլն ռուբլի¹⁴⁹, Այդ թվում խոշոր արդյունաբերության արտադրանքը 19,4 մլն ռուբլուց հասավ 85,6 մլն ռուբլու, իսկ մանր արդյունաբերության արտադրանքը 8,8 մլն ռուբլուց՝ 25,4 մլն ռուբլու¹⁵⁰։ Ինչպես տեսնում ենք, խոշոր արդյունաբերության զարգացման տեմպերը 1928 թ. համեմատությամբ հնգամյակի վերջում աճել էին 4,4 անգամ, իսկ 1913 թ. համեմատությամբ՝ 5,5 անգամ¹⁵¹։

Առաջին հնգամյակում՝ արդյունաբերության զարգացման մյուս կարևոր արդյունքը նրա հիմնական ֆոնդերի աճն էր։ Հայաստանի խոշոր արդյունաբերության արտադրական հիմնական միջոցների աճը հնգամյակի սկզբի 19,0 մլն ռուբլուց հնգամյակի վերջում հասավ 58,8 մլն ռուբլու, կամ ավելացավ ավելի քան երեք անգամ¹⁵²։ Զգալի փոփոխություններ կատարվեցին նաև արտադրության միջոցներով բանվորների զինվածությունը բարձրացնելու բնագավառում։ Խոշոր արդյունաբերության մեջ մեկ բանվորի էներգազինվածությունը 1928 թ. 3102 ռուբլու դիմաց հնգամյակի վերջում կազմեց 3955 ռուբլի։ Դա մեծապես պայմանավորված էր նրանով, որ այդ տարիներին ավարտվեցին և շահագործման հանձնվեցին 9 էլեկտրակայան, այդ թվում երեքը շրջանային, Հանրապետության էլեկտրակայանների թիվը հասավ 29-ի, իսկ նրանց հզորությունը 5 հազ. կվտ հասավ 21,3 հազ. կամ աճեց 4,3 անգամ։ Էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը հնգամյակում 20,6 մլն կվտ/ժ հասավ 53,6 մլն կամ 1927/28 տնտեսական տարվա մակարդակը գերազանցեց 2,5 անգամ¹⁵³։

Առաջին հնգամյակում նկատելի առաջադիմություն տե-

149 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР (1920—1940 гг.)», стр. 23:

150 Նույն տեղում, էջ 23:

151 Նույն տեղում:

152 Նույն տեղում, էջ 31:

153 Նույն տեղում, էջ 24:

ղի ունեցաւ ցնեղային ֆաբրիկագործարանային արտադրութեան մեջ գործավարձն արմատաւորելու ուղղութեամբ¹⁵⁴;

Գործավարձն ալիւլի լայն արմատաւորում էր գտել խոշոր արդյունաբերութեան բնագավառում, առանձնապէս ծանր արդյունաբերութեան մեջ, այդ թվում՝ պղնձահանքային, շինանյութերի, կարբիդի և այլ ձեռնարկութեաններում:

Բանվոր դասակարգի առջև ծառացած կարեւորագոյն խնդիրներից մեկն էլ աշխատանքի արտադրողականութեան բարձրացումն էր: Հնդամյակի ընթացքում կենսագործված միջոցառումներն այդ բնագավառում հանդեցրին զգալի հաջողութուններ: Հանրապետութեան ծանր արդյունաբերութեան ձեռնարկութեաններում բանվորի միջին տարեկան արտադրանքը 1927/28 տնտեսական տարում կազմում էր 1885 ռուբլի, իսկ 1932 թ.՝ 4024 ռուբլի, կամ աճեց 213,5 %-ով: Թեթև արդյունաբերութեան ձեռնարկութեաններում այն համապատասխանաբար 3061 ռուբլուց հասաւ 5245 ռուբլու, իսկ սննդարդյունաբերութեան բնագավառում՝ 5660 ռուբլուց՝ 10.300 ռուբլու¹⁵⁵:

Պետք է նկատել, որ աշխատանքի արտադրողականութեան բարձրացումը ուղեկցւում էր շատ ձեռնարկութեանների յոթժամյա աշխատանքային օրվա անցնելով: Եթէ մինչև 1928 թ. աշխատանքային յոթժամյա օրը կիրառւում էր միայն 3 ձեռնարկութեանում, որտեղ աշխատում էին բնգամենը 404 բանվոր, ապա 1932 թ. յոթժամյա աշխատանքային օրվա էին անցել 55 ձեռնարկութեան, որոնցում ղրաղված էին 11.766 բանվոր:

Այդ տեղաշարժերը սերտորեն կապված էին հին ձեռնարկութեանների վերակառուցման, նորերի գործարկման, աշխատանքի էներգազինվածութեան բարձրացման, կադրերի որակավորման, սոցմարքութեան և նրա բարձր ձեւերի կիրառման, գործավարձի արմատաւորման և այլ միջոցառումների կենսագործման հետ:

154 Տե՛ս «ՀՍՍՀ կառավարութեան հաշվետւութեան նյութեր խորհուրդների VIII համագումարի առթիւ», էջ 25:

155 Նույն տեղում, էջ 23:

Առաջին հնգամյակի կարևոր արդյունքներից մեկն էլ աշխատավորների կենսամակարդակի բարձրացումն էր: Արդյունաբերության բուռն վերելքին և շինարարության լայն ծավալմանը զուգընթաց, նշանակալի փոփոխություններ կատարվեցին աշխատավորների նյութական, կենցաղային, կուլտուրական պայմանների բաժնեկալման ասպարեզում: Ինչպես նշվեց, հնգամյակի տարիներին ձեռք բերվեց պատմական խոշորագույն նշանակություն ունեցող հաղթանակ՝ մեր երկրում վերացվեց գործազրկությունը: Սովետական Միության արդյունաբերության ղարգացման և հսկայական շինարարության շնորհիվ ոչ միայն աշխատանքի մեջ ներգրավվեց գործազուրկ աշխատուժը, այլև բանվորական նոր ուժի մեծ պահանջ առաջացավ: Անհրաժեշտություն դգացվեց արտագրության մեջ ընդգրկել ոչ միայն գյուղի ավատ աշխատուժը, այլև բանվորների և ծառայողների ընտանիքների շաշխատող անդամներին¹⁵⁶:

Ուշագրավ է, որ այդ երեւոյթը միայն արդյունաբերության բնագավառով չէր սահմանափակվում: Նույնն էր կատարվում նաև ժողովրդական տնտեսության մյուս բնագավառներում (շինարարություն, տրանսպորտ, լուսավորություն և այլն), որոնք նույնպես աշխատուժի, մանավանդ որակյալ կադրերի մեծ պահանջ էին առաջադրում: Բնականաբար բանվորների և ծառայողների ընտանիքների անդամների մի զգալի մասը ներգրավվում է նաև աշխատանքի հիշյալ բնագավառները: Դա ևս բարձրացրեց աշխատավորների կաւմուտը, նպաստեց նրանց նյութական բարեկեցության աճին:

Աշխատուժի մեծ փոփոխություններ կատարվեցին հատկապես ժողովրդական տնտեսության զլխավոր բնագավառներում՝ արդյունաբերության, շինարարության մեջ և տրանսպորտում: Յենդային արդյունաբերության անձնակազմը 1932 թ. 2,3 անգամ ավելի էր, քան 1928 թ. և 2,5 անգամ ավելի, քան 1913 թ.: Մեծ էին տեղաշարժերը նաև շինարարության և տրանսպորտի բնագավառներում:

¹⁵⁶ ՏԼՍ «խորհրդային Հայաստան», 1932, № 7:

Հնդամյակի ընթացքում հիշատակված ճյուղերի բանվորների և ծառայողների քանակական շարժման տարեկան միջին դինամիկան երևում է հաջորդ էջի աղյուսակում¹⁵⁷:

Աղյուսակից երևում է, որ հնդամյակի տարիներին (1928—1932) հանրապետության արդյունաբերության աշխատողների թիվն աճել է 93,8 %-ով: Այդ ժամանակամիջոցում ցենդային արդյունաբերության բանվորների քանակն աճել էր 133, 4 %-ով: Աշխատուժի առավել աչքի ընկնող աճ է նկատվում հատկապես շինարարության բնագավառում, որտեղ զբաղված բանվորների և ծառայողների քանակն այդ ընթացքում աճել էր 216,2 %-ով:

Նկատելիորեն աճեց նաև տրանսպորտում զբաղված աշխատուժը, որը նույնպես պայմանավորված էր ժողովրդական տնտեսության հսկայական վերելքով: Ինչ վերաբերում է ցենզ շունեցող արդյունաբերական ձեռնարկությունների աճնակազմի պակասելուն (23,7 %), ապա այն պետք է բացատրել նրանով, որ արդյունաբերության այդ ձեռնարկությունները գլխավորապես տնայնաարհեստագործական արհեստանոցներ էին, որոնք հետագայում կոոպերացվելով խոշորացան և անցան ցենդային արդյունաբերության շարքը, իսկ նրանցում զբաղված բանվորական ուժը մտավ ցենզային արդյունաբերության բանվորների թվի մեջ:

Հանրապետության ժողովրդական տնտեսության հիշատակված երեք գլխավոր բնագավառների բանվորների և ծառայողների տարեկան միջին քանակային շարժումը քննելուց բացի, անհրաժեշտ ենք համարում պարզել նաև արդյունաբերության անձնակազմի հարաբերական պատկերը ըստ աշխատանքային կատեգորիաների: Այդ նպատակով 1932 թ. հուլիսի 1-ի տվյալները համեմատենք 1928 թ. նույն ժամանակի տվյալների հետ: Հանրապետության ցենդային ֆարրիկագործարանային ամբողջ արդյունաբերության մեջ զբաղված բանվորներին քանակը, աշակերտների հետ միասին, 1928 թ. հուլիսի 1-ին հասնում էր 5264-ի, կամ կազմում էր

¹⁵⁷ *Տե՛ս* «Выполнение народно-хозяйственного плана Армянской ССР за 1933 г.», Эривань, 1934, стр. 190.

Արդյունաբերության բանվոր-ծառայողների քանակական աճը
առաջին հնգամյակում, ըստ ճյուղերի

	Բացարձակ թվերով					1932 թ. սովորով 1928 թ. նկատմամբ
	1928	1929	1930	1931	1932	
Արդյունաբերություն	9593	11195	14309	18034	18595	193,8
Ցենդային արդյունաբերություն	6313	7725	10446	14874	15769	249,8
Այդ թվում՝ բանվորներ	5537	6807	9205	12750	12925	233,4
Անցնող արդյունաբերություն	328)	322)	3600	2907	2504	76,3
Ջկնային	—	250	263	253	322	—
Շինարարություն	6088	9592	17000	17396	19253	316,2
Այդ թվում՝ բանվորներ	—	8546	15147	15441	16034	—
Տրանսպորտ	4680	5229	6006	6449	6787	145,0
Այդ թվում՝ երկաթուղային	4360	4440	5060	5290	5310	121,8

արդյունաբերության մեջ աշխատող անձնակազմի 86,5 %-ը, ծառայողների բանակը՝ 539-ի, կամ 8,9 %-ը, կրտսեր սպասարկող կազմը՝ 279-ի, կամ ամբողջ անձնակազմի 4,6 %-ը¹⁵⁸,

Առաջին հնգամյակի տարիներին աշխատանքի բոլոր կատեգորիաների գծով աշխատուժի թվաքանակի աչքի ընկնող փոփոխություններ էին տեղի ունենում, հետևաբար փոփոխվում էր նաև նրանց տեսակարար կշիռը: Այսպես, 1932 թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ հանրապետության ցենզային արդյունաբերության մեջ աշխատում էին 13.400 բանվոր և աշակերտ. որը կազմում էր ամբողջ անձնակազմի 81,4 %-ը: Ծառայողների թիվը հասնում էր 2399-ի, որը կազմում էր 14,6 %-ը, իսկ 669 մարդ կրտսեր սպասարկողների էին, որը կազմում էր ամբողջ անձնակազմի 4,0 %-ը¹⁵⁹,

Վերոհիշյալ տվյալներից նկատում ենք, որ արդյունաբերության անձնակազմի մեջ ծառայողների տեսակարար կշիռը զգալիորեն բարձրանում էր, որն առաջին հայացքից նորմալ չէր կարելի համարել: Սակայն, ըստ իր բովանդակության, այն հիմնականում նորմալ երևույթ էր: Հայտնի է, որ վիճակագրության մեջ ընդունված կարգի համաձայն ինժեներատեխնիկական անձնակազմը և ծառայողները բանվորների, աշակերտների ու կրտսեր սպասարկողների հետ միասին գրանցվում էին «արդյունաբերաարտադրական անձնակազմ» կատեգորիայի տակ: Մինչդեռ ակնհայտ է, որ առաջին հնգամյակում արդյունաբերական ձեռնարկությունների տեխնիկական վերակառուցումը և նոր կառուցվող ֆաբրիկաների ու գործարանների առաջավոր տեխնիկական սարքավորումը թելադրում էին արտադրության մեջ բարձրացնելու ինժեներատեխնիկական անձնակազմի քանակը: Հետևաբար ծառայողների տեսակարար կշռի աճը պետք է բացատրել գլխավորապես արտադրության մեջ, գործարանային լաբո-

158 Տե՛ս «Հայաստանի ՍեՀ աշխատանքը և արդյունաբերությունը 1926/27—1928/29 թթ.», Երևան, 1930, էջ 2—5:

159 Տե՛ս «Выполнение народно-хозяйственного плана СССР Армении за 1933 г.», стр. 192.

րատորիաներում և վարչութչուններում մասնագիտական կադրերի ավելացումով:

Վերևում քննարկեցինք առաջին հնգամյակի տարիներին Հայաստանի ժողովրդական տնտեսութչյան երեք բնագավառներում տեղի ունեցած բանվորական ուժի քանակական շարժումը, ինչպես նաև արդչունաբերութչյան անձնակազմի աշխատանքային կատեգորիաների միջև կատարված փոփոխութչունների հարցը: Սակայն անհրաժեշտ է շոշափել բանվորական ուժի հարցը նաև ըստ սեռի և հասակի:

Հայկական ՍՍՀ վիճակագրական վարչութչյան տվյալները ցույց են տալիս, որ առաջին հնգամյակում զգալիորեն աճում էր ժողովրդական տնտեսութչյան մեջ զբաղված կանանց, երկսեռ դեռահասների և երիտասարդների քանակը: Եթե 1928 թ. կանայք կազմում էին բանվորների և ծառայողների անձնակազմի 14,5 %-ը, ապա 1932 թ.՝ 23,4 %-ը: Բացարձակ տվյալներով 1928 թ. կանանց աշխատուժի 24,0 %-ը զբաղված էր արդչունաբերութչյան մեջ, 1,1 %-ը՝ շինարարութչյան մեջ, 4,4 %-ը՝ տրանսպորտի և կապի ասպարեկում: մյուսները՝ ժողովրդական տնտեսութչյան այլ բնագավառներում¹⁶⁰:

Առաջին հնգամյակի վերջում ժողովրդական տնտեսութչյան մեջ զբաղված կանանց 24,7 %-ն աշխատում էր արդչունաբերութչյան բնագավառում, 3,7 %-ը՝ շինարարութչյունում և 3,1 %-ը՝ տրանսպորտում ու կապի ձեռնարկութչուններում: Հիշատակութչյան արժանի է նաև երկսեռ երիտասարդութչյան թվաքանակի աճը ժողովրդական տնտեսութչյան շատ բնագավառներում, արդչունաբերութչյան մեջ առանձնապես: Հընգամյակի ընթացքում հանրապետութչյան ցենզային ֆաբրիկագործարանային արտադրութչյան ձեռնարկութչուններում բանվորուհիների և երիտասարդութչյան ընդգրկումը ցույց է տալիս ստորև բերվող աղչուսակը (աղչուսակի տվյալները վերաբերում են յուրաքանչյուր տարվա հունվարի 1-ին)¹⁶¹:

160 նույն տեղում, էջ 191:

161 նույն տեղում, էջ 193:

կանանց, Լրկսեռ դեռահասների ու երիտասարդների քանակական
աճը ցենզային արդյունարերության մեջ առաջին հնգամյակում

Տարի	Ընդամենը բանվորներ, աշակերտնե- րի հետ միասին	Այդ թվում			Տոկոսն ամբողջի նկատմամբ	
		կին	Լրկսեռ դեռա- հասներ	Լրկսեռ երիտա- սարդներ	կին	18—20 տա- րեկան Լրկ- սեռ երիտա- սարդներ
1909	6451	1267	317	2192	19,6	34,0
1930	8245	1814	257	2817	22,0	34,2
1931	10732	3101	598	4674	28,9	43,6
1932	13938	4359	975	5056	31,3	36,3

Այսպիսով, բանվորուհիների տեսակարար կշիռը բան-
վորների կազմում չորս տարվա ընթացքում բարձրացել է
11,7 %-ով: Այդ աճը, հարկավ, կարևոր էր այն առումով,
որ պատկերում է, թե ինչպես էր իրականացվում կուսակցու-
թյան և կառավարության ցուցումը հանրապետությունում՝
կանանց աշխատուժը արտադրության մեջ ներգրավելու ուղ-
ղությամբ: Նկատելի աճ էր տեղի ունեցել նաև արտադրու-
թյան մեջ Լրկսեռ երիտասարդության ընդգրկման բնագա-
վառում, Բացի այդ, չի կարելի չնկատել, որ Հայաստանի ար-
դյունաբերական բանվորների ավելի քան մեկ երրորդը 18—
20 տարեկան Լրկսեռ երիտասարդությունն էր կազմում: Դա
ցույց է տալիս Հայաստանի բանվոր դասակարգի շարքերը
նոր և նշանակալից չափով զրազեռ երիտասարդներով համա-
լրկու փաստը:

Այժմ քննենք ըստ անձնակազմի քանակի հանրապետու-
թյան արդյունաբերական ձեռնարկությունների խմբավորման
հարցը, քանի որ դա որոշակի հետաքրքրություն է ներկա-
յացնում ինչպես արդյունաբերության զարգացման, այնպես
էլ բանվոր դասակարգի համախմբման տեսակետից: Այդ նը-
պատակով բերենք մի աղյուսակ, որը ցույց է տալիս առա-
ջին հնգամյակի նախօրեին (1928) և հնգամյակի վերջում
(1932) ցենզային արդյունաբերական ձեռնարկությունների

խմբավորման դրույթունն ըստ անձնակազմի թվի (տվյալները վերաբերում են յուրաքանչյուր տարվա հուլիսի 1-ին)¹⁶²:

Արդյունաբերական ձեռնարկությունների խոշորացման
պատկերը առաջին հնգամյակում

Աշխատողներ	1928 թ.			1932 թ.			Բանվորների թվի աճման տոկոսը 1932 թ., 1928 թ. նկատմամբ
	ձեռնարկությունների թիվը	նրանց անձնակազմը		ձեռնարկությունների թիվը	նրանց անձնակազմը		
		բացարձակ թվով	տոկոսով		բացարձակ թվով	տոկոսով	
Մինչև 50	12	344	5,7	20	644	3,9	187,2
51—100	11	910	13,3	5	344	2,1	42,5
101—200	7	921	15,1	10	1537	9,3	166,9
201—500	2	819	13,5	8	2336	14,2	285,3
501—1000	1	817	13,4	4	3148	19,1	385,3
1001-ից բարձր	2	2371	39,0	6	5459	51,4	356,8
Ընդամենը	35	6082	100,0	53	16468	100	270,8

Հնգամյակի ընթացքում հանրապետությունում ստեղծվեցին արդյունաբերական մի շարք ձեռնարկություններ, որոնք ընկզբիցում էին 100-ից մինչև 1000 աշխատողներ: Այդպիսիների քանակը 1928 թ. 10-ի փոխարեն 1932 թ. հասնում էր 22-ի, կամ աճել էր 120 %-ով, իսկ 1000-ից ավելի աշխատող ունեցող ձեռնարկությունների թիվը ավելացել էր 3 անգամ: Պակասել էին այն ձեռնարկությունները, որոնց աշխատողների քանակը 100-ից չէր անցնում: Դրանք հնգամյակի ընթացքում վերակառուցվելով անցել էին խոշորների շարքը:

Միանգամայն սպարզ է, որ Սովետական Հայաստանի բանվոր դասակարգի կազմում կատարված քանակական փոփոխությունները պայմանավորված էին հանրապետության արդյունաբերության բուռն զարգացմամբ: Դրանում կարելի է համոզվել, քննելով խոշոր արդյունաբերության տարբեր

¹⁶² Նույն տեղում, էջ 192:

Ճյուղերում աշխատող բանվորների միջին տարեկան աճը հնգամյակի տարիներին: Շինանյութերի արդյունաբերության մեջ զբաղված բանվորների միջին թիվը 1927/28 տնտեսական տարում 120-ից շէր անցնում, իսկ առաջին հնգամյակի վերջում կազմում էր 1566: Լայն զարգացում էր ստացել տեքստիլ արդյունաբերությունը, որտեղ զբաղված բանվորների քանակը 1629-ից հասել էր 4880-ի: Մետաղագործական արդյունաբերության բանվորների քանակը 112-ից հասել էլ 676-ի, սննդհամի ձեռնարկություններում՝ 467-ից 2137-ի, կաշվեկոշիկի արտադրության մեջ՝ 105-ից 812-ի, կարի արդյունաբերության մեջ աշխատում էին 918 բանվորներ: Նույնպիսի աճ էր նկատվում նաև արդյունաբերության մյուս ճյուղերում¹⁶³:

Այդպիսի զարգացման հետևանքով առաջին հնգամյակի տարիներին հանրապետության ցենզային արդյունաբերության, տրանսպորտի և շինարարության մեջ զբաղված բանվորների քանակը 1928 թ. համեմատությամբ, հնգամյակի վերջում աճել էր 2,3 անգամ: Պաշտոնական տվյալները հաստատում են, որ Հայաստանի բանվոր դասակարգը, ջրի հիմնական մասը զբաղված էր ցենզային արդյունաբերության մեջ, ձեավորվում և դառնում էր ամուր ու կազմակերպված ուժ, վերջնականապես կապվում արտադրության հետ:

Հնգամյակի ընթացքում արմատական փոփոխություններ կատարվեցին աշխատանքի հասարակական բաժանման բերնազավառում: Մեծ թվով նոր աշխատուժ ներգրավվեց պետական և կոոպերատիվ ձեռնարկություններում: Բանվորական ուժի աչքի ընկնող աճ տեղի ունեցավ հատկապես խոշոր արդյունաբերության ձեռնարկություններում: Բավական է նշել, որ եթե 1927/28 տնտեսական տարում ամբողջ արդյունաբերության մեջ զբաղված բանվորների թիվը կազմում էր 6124 մարդ, ապա 1932 թ.՝ 14864 մարդ¹⁶⁴ կամ ավելացել էր մոտ 2,5 անգամ:

¹⁶³ Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР», стр. 29.

¹⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Բանվորների և ծառայողների նյութական, կենցաղային և կուլտուրական բարեկեցության մակարդակի բարձրացման կարևորագույն աղբյուրը աշխատավարձի աճն էր։ Հնգամյակի տարիներին հանրապետության բանվորների և ծառայողների միջին տարեկան աշխատավարձը աճեց 217 % -ով, այդ թվում արդյունաբերական բանվորներինը՝ 209, շինարարությանն ու աշխատողներինը՝ 256,4¹⁶⁵, երկաթուղային տրանսպորտի աշխատողներինը՝ 166 % -ով և այլն։

Հանրապետության բանվորների և ծառայողների ամբողջ աշխատավարձի տարեկան ֆոնդը, որը 1928 թ. կազմում էր 30150,5 հազ. ռուբլի, հնգամյակի վերջում հասավ 144,814,9 հազ. ռուբլու (480 % աճ)¹⁶⁶։

Արդյունաբերության աշխատողների աշխատավարձի ֆոնդը նույն ժամանակամիջոցում ավելացավ ավելի քան 4, շինարարներինը՝ ավելի քան 8,5, երկաթուղայիններինը՝ մոտ 2 անգամ և այլն¹⁶⁷։

Ժողովրդական տնտեսության մեջ զբաղված բանվորների և ծառայողների նյութական-կենցաղային և կուլտուրական պահանջները բավարարելու նպատակով խոշոր միջոցներ էին հատկացվում սոցիալական ապահովագրության, առողջապահության, լուսավորության, բնակարանային-կոմունալ, շինարարության և այլ բնագավառներում։ Սոցիալական ապահովագրության նպատակներին հատկացված գումարը հնգամյակի տարիներին կազմեց 15.314 հազար ռուբլի, կամ 1928 թ. համեմատությամբ ավելացավ մոտ 4,6 անգամ¹⁶⁸։

Ջգալի միջոցներ ներդրվեցին արտագրության մեջ տեխնիկական անվտանգության պահպանության նպատակով։

Սովետական ժողովրդի կարևորագույն հաջողությունների թվում էր կուլտուրական հեղափոխության լինիչյան ծրագրի

165 Տե՛ս «ՀՍԽՀ կառավարության հաշվետվության նյութեր խորհուրդների VIII համագումարի առթիվ», էջ 128։

166 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР (1920—1940 гг.)», стр. 13.

167 Նույն տեղում։

168 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստանի 15 տարին թվերով», էջ 43։

իրականացման ուղղությամբ կատարված առաջընթացը, Երկրի սոցիալիստական ինդուստրացումը և գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման գործում ձեռք բերված հաղթանակներն անհրաժեշտ նյութական և սոցիալ-քաղաքական նախադրյալներ ստեղծեցին սոցիալիստական կոլտժուրայի զարգացման համար, ապահովելով նրա հետագա վերելքը:

Հնգամյակի տարիներին անհրաժեշտ կապիտալ ներդրումներ կատարվեցին առողջապահությանը զարգացնելու, քաղաքների և բանվորական ավանների կոմունալ սպասարկումը բարելավելու, բնակարանային շինարարությունը ծավալելու և առևտրի ցանցը ընդլայնելու նպատակներով:

Բանվոր դասակարգի, սովետական մտավորականության և գյուղի աշխատավորական լայն զանգվածների ստեղծագործական նախաձեռնությունը, նրանց դրսևորած աշխատանքային ակտիվությունը, կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության ճիշտ քաղաքականությունն ապահովեցին Սովետական Միության, այդ թվում և Սովետական Հայաստանի աշխատավորների պատմական հաղթանակներն առաջին հնգամյակում: Ավարտվեց սոցիալիզմի տնտեսական հիմքի կառուցումը սովետների երկրում:

ԲԱԺԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄՆ ՍՎԱՐՏԵԼՈՒ
ԵՎ ԱՄՐԱՊՆԴԵԼՈՒ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ
(1933—1941)

Գ Լ Ո Ւ Ն Զ Ո Ր Ր Ո Ր Դ

ԲԱՆՎՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԴԻ ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ԴՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԵԼՔԸ

1. ՊԱՅՔԱՐ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՅՈՒՄՆ ԱՎԱՐՏԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Առաջին հնգամյա պլանի կենսագործումը անհրաժեշտ նյութատեխնիկական բազա ստեղծեց մեր երկրում սոցիալիստական շինարարության հետագա ծավալման համար: Առաջին հնգամյակում սովետական երկրում սոցիալ-տնտեսական և մյուս բնագավառներում ձեռք բերված հսկայական հաջողություններն անհրաժեշտ նախադրյալների ստեղծեցին երկրորդ հնգամյակում լուծելու շահագործողական տարրերի և մարդու կողմից մարդու շահագործում ու դասակարգային տարբերությունների ծնող պատճառների վերացման խնդիրները:

Սովետական Միության ժողովրդական տնտեսության զարգացման երկրորդ հնգամյա պլանի դիրեկտիվներում ընդգծվում էր, որ առանց ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերում տեխնիկական վերակառուցում կատարելու, «առանց այդ ճյուղերը նորադույն մեքենայական տեխնիկայով օժտելու, չի կարելի ապահովել սոցիալիստական շինարարու-

Յայն բոլշևիկյան այն տեմպերը, որ պահանջում է հրկրորդ հնգամյա պլանի հիմնական խնդիրների իրագործումը»¹:

Ենելով կուսակցության XVII կոնֆերանսի (1932) դիրեկտիվներից, միութենական հանրապետություններում նախապատրաստական լայն աշխատանքներ կատարվեցին՝ հրկրորդ հնգամյա պլանը կազմելու ուղղությամբ:

1932 թ. մայիսի 7-ին ՀՍՍՀ Ժողովուրդի հրոշումը ընդունեց հանրապետության հրկրորդ հնգամյա պլանը և 1933 թ. ստուգիչ թվերը կազմելու վերաբերյալ: Որոշման մեջ ցուցում էր տրվում պլանի կազմման աշխատանքներին լայնորեն մասնակից դարձնել բանվորներին, կոլտնտեսականներին, գիտության, տեխնիկայի ու կուլտուրայի աչքի ընկնող գործիչներին, գիտահետազոտական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներին²: ՀԱՄԽ-ը և պետպլանը 1932 թ. հունիսին համատեղ դիմում հրապարակեցին պլանի կազմմանը աշխատավորական լայն զանգվածների մասնակցությունն ապահովելու մասին³: Ընդ որում, նշվում էր, որ պլանի առանցքային հարցերն են լինելու աշխատանքի արտադրողականության բարձրացումը, բանվորական կադրերի պատրաստումը և վերապատրաստումը, աշխատանքային պաշտպանությունը:

Հայաստանի արդյունաբերության, տրանսպորտի, շինարարության և ժողովրդական տնտեսության մյուս ճյուղերի բանվորները, ծառայողներն ու մասնագետները իրենց ժողովներում նոր հնգամյակի խնդիրները քննում էին առաջին հնգամյակի կատարումն ու գերակատարումն ապահովելու նշանաբանով, անում էին գործնական առաջարկություններ՝ հրկրորդ հնգամյա պլանը բազմակողմանի և բարձր ցուցանիշներով ծրագրելու համար:

Սովետական Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության զարգացման հրկրորդ հնգամյա պլանը, որը միութենական և Անդրֆիդերացիայի պլանի անկապտելի մասն էր կազմում,

1 «ՍՄԿ-ն բանաձևերում ու որոշումներում», III մաս, էջ 187:

2 «Նորհրդային Հայաստան», 1932, № 134:

3 Նույն տեղում:

նախատեսում էր հանրապետության ամբողջ ժողովրդական տնտեսության տեխնիկական վերակառուցման ավարտումը: Նոր հնգամյակում արդյունաբերության զարգացման բնագավառում կարևոր տեղաշարժեր էին կատարվելու: Գործող ձեռնարկությունների շարքն էին անցնելու ոչ միայն այն օբյեկտները, որոնց շինարարությունն սկսվել և դեռևս չէր ավարտվել առաջին հնգամյակի տարիներին, այլև կառուցվելու և գործարկվելու էին մի շարք նոր գործարաններ, ֆաբրիկաներ, հիդրոէլեկտրակայաններ և այլ օբյեկտներ:

Երկրորդ հնգամյակում ամբողջ կարողությամբ գործելու էին Ալավերդու և Ղափանի պղնձաձուլական վերակառուցված գործարանները և հանքերը: Հետագա զարգացում էր ստանալու շինանյութերի արդյունաբերությունը: Շահագործման էր հանձնվելու Դավալուի (Արարատ) ցեմենտի կոմբինատը, զարգանալու էր տեղական մյուս շինանյութերի արտադրությունը:

Սինթետիկ կաուչուկի գործարանի կառուցման ավարտումը լրիվ հզորությամբ, Ղարաքիլիսայի քիմիական կոմբինատի շահագործումը ստեղծելու էին քիմիական խոշոր արդյունաբերություն: Շահագործման էր հանձնվելու Քանաքեռգէսը, որի հզորությունը կազմելու էր 88 հազ. կվտ: Լրիվ հզորությամբ շահագործման էին հանձնվելու Չորագէսը, 22 հազ. կիլովատ կարողությամբ, ինչպես նաև Շաքիի և Մեղրու դյուղական էլեկտրակայանները: Ավարտվելու էր հիմնական հիդրոէկայանների միավորումը ընդհանուր էներգացանցում:

Մեծ զարգացում էին ապրելու թեթև ու սննդի արդյունաբերությունը: Նախատեսվում էր ավարտել և շահագործման հանձնել սննդի և փայտամշակման կոմբինատները Երևանում, մսի կոմբինատը՝ Լենինականում, Երևանի ծխախոտի, Հոկտեմբերյանի պահածոների գործարանները, Երևանի սառնարանը և այլ ֆաբրիկաներ ու գործարաններ:

Երկրորդ հնգամյակում, ինչպես ամբողջ Սովետական Միության, այնպես էլ Հայաստանի բանվոր դասակարգի, բոլոր աշխատավորների առջև դրվում էին մեծագույն կարևորություն ներկայացնող տնտեսական-շինարարական խնդիր-

ներ, որոնց լուծումը պահանջում էր ջանքերի հսկայական լարում, բոլոր ուժերի ու հնարավորությունների մոբիլիզացում և մեծ դժվարությունների հաղթահարում: Հնգամյա պլանի կարևոր պայմանը նոր տեխնիկային տիրապետելն էր, նոր արտադրությունների յուրացումը, որը հնարավորություն կըտար լուծելու աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու և արտադրանքի ինքնարժեքն իջեցնելու հնգամյա պլանի առաջադրած խնդիրները:

Ակնհերև էր, որ երկրորդ հնգամյա պլանի նախագծումների իրականացումը՝ ժողովրդական տնտեսության «տեխնիկական վերակառուցումը, տեխնիկայի յուրացումը և աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման առաջադրանքների կատարումն իրագործելու վճռական պայմանը հանդիսանում էր որակյալ բանվորների, տեխնիկների և ինժեներների պատրաստումը, սևիական պրոլետարական արտադրական-տեխնիկական ինտելիգենցիա ստեղծելու պրոբլեմի լուծումը»⁴:

Հայաստանի բանվոր դասակարգը և բոլոր աշխատավորները մեծ խանդավառությամբ ձեռնամուխ եղան երկրորդ հնգամյակի պլանների կատարմանը: Հարվածային լեռնագործներն ու պղնձագործները, քիմիագործներն ու տեքստիլագործները, շինարարներն ու երկաթուղայինները, հաղթահարելով լուրջ դժվարություններ, պայքարում էին ձեռնարկության, հանքահորի, նորակառույցի և երկաթուղու աշխատանքը առաջ մղելու, իրենց օրինակով ետ մնացողներին ոգևորելու, ձեռնարկության պլանային առաջադրանքների կատարումն ապահովելու համար:

Սակայն ոչ բոլոր դեպքերում էր հաջողվում ապահովել արտադրության ռիթմիկ աշխատանքը: Շատ ձեռնարկություններ ետ էին մնում պլանների կատարման գործում, դրանով իսկ կասեցնում ամբողջ արդյունաբերության ծրագրային առաջադրանքների կենսագործումը: Այդ են վկայում շատ ձեռնարկությունների 1933 թ. կիսամյա պլանների կատարման ժամանակ առաջացած ճեղքվածքները: Այդ հանգամանքն ար-

4 «ՍՄԿՊ-ն բանաձևերում ու որոշումներում», III մաս, էջ 264:

ձանագրվեց Երևանի ձեռնարկությունների հարվածայինների II կոնֆերանսում, որը տեղի ունեցավ 1933 թ. հուլիսի 2-ին: Կոնֆերանսի մասնակիցները ընդունեցին կոչ՝ ուղղված հանրապետության բանվորներին, տնտեսավարներին, ինժեներատեխնիկական աշխատողներին և հարվածային կոլտնտեսականներին:

Երկրորդ հնգամյա պլանի կատարման կարևորագույն նշանակությունը, երկրի բարգավաճման ու հզորացման շահերը, ասված է կոչում, թելադրում են աշխատել ուժերի համախմբմամբ, մեծ համառությամբ, դժվարությունները հաղթահարելու վճռականությամբ: Երևանի հարվածայիններն անհրաժեշտ էին համարում ավելի հետևողական պայքար մղել «աշխատանքի երկաթյա կարգապահության համար», ուշադրության կենտրոնում դնել «արտադրանքի որակի, աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման և ինքնարժեքի իջեցման խնդիրները»⁵: Հանրապետության ողջ բանվոր դասակարգի ուշադրության կենտրոնում էին գտնվում տեխնիկային տիրապետելու, նոր տեխնիկայի և նոր գործարանների յուրացման հարցերը: «Առանց դրան,— ասվում էր կոչում,— ներկայումս չի կարելի կրել հարվածայինի պատվավոր և բարձր կոչումը»⁶:

Երևանի ձեռնարկությունների հարվածայինները կարևոր էին համարում «սոցիալիստական մրցությունը և հարվածայինների շարժումը բարձրացնել երկրորդ հնգամյակի խնդիրների մակարդակին»⁷: Ուշադրավ է, որ կոնֆերանսը ձեռնարկությունների ղեկավարներից և ինժեներատեխնիկական աշխատողներից պահանջում էր ավելի օպերատիվ ղեկավարության միջոցով ապահովել արտադրամասի, հաստոցի հերթափոխի պլանի կատարումը:

Երկրորդ հնգամյակի հաջող ավարտման համար անհրաժեշտ էր իրականացնել ամենօրյա տնտեսական ղեկավարու-

5 «Նորհրդային Հայաստան», 1932, № 134:

6 Նույն տեղում:

7 Նույն տեղում:

թյուն, հանդես բերել օպերատիվության ու կոնկրետության, հասնել ինժեներատեխնիկական ուժերի կենտրոնացման:

Նրեանի արդյունաբերական ձևոնարկությանների աշխատանքի դրական փորձը օրինակ ծառայեց հանրապետության արդյունաբերության աշխատողների համար, որոնք հնգամյակի առաջին տարվա առաջադրանքների կատարման գործում լուրջ բեկում կատարեցին: Չնայած առանձին կոլեկտիվներ գործարանի, ֆաբրիկայի պլանային առաջադրանքների կենսագործման բնագավառում հտ էին մնում, սակայն հանրապետության արդյունաբերությունը հիմնական գծերով կատարեց հնգամյակի առաջին տարվա՝ 1933 թ. պլանը: Աշխատանքային հաջողություններով առանձնապես աչքի ընկան նրեանի ձև-օճառի կոմբինատի, մեխանիկական, «Արարատի», պահածոների, կարբիդի, մետաքսի, 1-ին և 2-րդ բամբակապտիչ գործարանների, պետհրատի տպարանի, էլեկտրակայանի, կենինականի տեքստիլ կոմբինատի մանարան և գործվածքային գործարանների, Ղարաքիլիսայի (Կիրովական) քիմիական կոմբինատի և մի շարք այլ ձևոնարկությունների բանվորներն ու ինժեներատեխնիկական աշխատողները:

Նրեանի Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանն իր տարեկան պլանը կատարեց նոյեմբերի 20-ին: Աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացվեց 26,1 %-ով: Խոտանի և նրա հետեւանքով առաջացող կորուստի չափը 1,2 %-ից իջեցվեց 0,8 %-ի: Խնայվեց 9 հազ. կիլովատ ժամ էլեկտրաէներգիա:

Գործարանն առաջ էր ընթանում բաղմամբով դժվարությունների հաղթահարման ճանապարհով: Նրա ղեկավարությունը դժվարությունների թվին էր դասում անհրաժեշտ որակյալ ինժեներատեխնիկական կադրերի անբավարար լինելը, բանվորների ցածր տեխնիկական որակավորումը, անհրաժեշտ սարքավորումների ու նյութերի պակասը⁸: Սակայն, չնայած այդ թերություններին, գործարանի ղեկավարություն-

8 Տն՝ս «Ետրհրդային Հայաստան», 1934, № 162:

ներ, կուսակցական կազմակերպությունը, բանվորական ողջ կոլեկտիվը, համակված դժվարությունները հաղթահարելու վճռականությամբ՝ պայքարում էին նոր արտադրատեսակների յուրացման համար: Գործարանը սկսեց թողարկել մի շարք բարդ արտադրատեսակներ, կատարել միութենական նշանակություն ունեցող առաջադրանքներ: Այդ գործում իրենց լավ էին դրսևորում արտադրության փորձված, որակյալ հարվածային բանվորները և վարպետները: Նրանք մեծ դեր էին կատարում նոր տեխնիկան յուրացնելու, արտադրական սլանների կատարումն ապահովելու գործում, պատրաստում և որակավորում էին տասնյակ նորեկ բանվորներին:

Գործարանի անվանի մարդկանց թվում էին խառատ Ա. Մատինյանը, արտադրամասի վարպետ, խառատ Հ. Դիլանյանը, փականագործներ Մ. Ասլանյանը, Մ. Հովհաննիսյանը, հղկող Մ. Մեկքոնյանը, հավաքման ցեխի վարպետ Վ. Բաբաջանյանը և շատ ուրիշներ:

Ինչպես Ա. Մատինյանի, այնպես էլ Հ. Դիլանյանի արտադրության մեջ գործադրած ջանքերը, նրանց անբասիր աշխատանքը բազմիցս արժանացել է կուսակցական, պետական և հասարակական կազմակերպությունների բարձր գնահատականին:

Խառատ Ա. Մատինյանը, դեռևս պատանի, անցել էր Բաքվի պրոլետարիատի պայքարի ու աշխատանքի բուլով և գալով Նրեան՝ իր կյանքը կապել մեքենաշինական գործարանի հետ:

Հ. Դիլանյանը երկար տարիներ վարել է արտադրամասի վարպետի, պետի, արտադրական խորհրդակցությունների գծով դիրեկտորի տեղակալի պաշտոններ, ընտրվել շրջանային ու քաղաքային սովետների ղեկավար, ՍՍՀՄ Կենտգործկոմի անդամ, հանրապետության Գերագույն սովետի ղեկավար: Նա աչքի ընկնող ռացիոնալիզատոր էր: Հ. Դիլանյանը առաջադիմական՝ իզոտովյան մեթոդով քրտնաջան աշխատանք էր կատարում արտադրության բարելավման, կադրերի որակավորման ու դաստիարակության գործում: Նրա պատրաստած տասնյակ խառատներ, իրենց վարպետի

օրինակով, անբասիր աշխատանք էին կատարում հանուն մեր հայրենիքի բարօրության ու հզորության:

Գործարանի առաջավորներից էր նաև ծուլարանի վարպետ Վասակ Հովհաննիսյանը, նա աչքի էր ընկնում երիտասարդ կադրերին որակավորելու, արտադրության մեջ առաջավոր մեթոդներ արմատավորելու բնագավառում: Նրա աշակերտներից շատերը դարձել էին որակյալ վարպետներ, ձեռնարկության առաջավորներ: Դրանց թվում էին 6-րդ կարգի ծուլող Մերուժան Հակոբյանը, 4-րդ կարգի վարպետ Անդրանիկ Դավթյանը, Կարապետ Նսայանը և ուրիշներ: ՀՍՍՀ Կենտգործկոմն ըստ արժանիւնյն գնահատելով Վ. Հովհաննիսյանի ծառայությունները, 1934 թ. դեկտեմբերին նրան շնորհեց աշխատանքի հերոսի կոչում: Վ. Հովհաննիսյանը ոչ միայն առաջավոր էր արտադրության մեջ, այլև ակտիվ կերպով մասնակցում էր կուսակցական և հասարակական աշխատանքներին: Հայաստանի սովետների VII համագումարը (1931) նրան ընտրեց հանրապետության Կենտգործկոմի անդամ:

Ձերժինսկու անվան գործարանի առաջավորները պարծենում էին իրենց պատրաստած նոր կադրերով, կադրեր, որոնք իրենց վարպետների օրինակով ակտիվորեն մասնակցում էին նոր բանվորների որակավորման գործին: Որպես օրինակ հիշատակենք վարպետ Հովհաննես Սարգսյանին, որն աճելով գործարանում, մեծ հոգատարություն էր ցուցաբերում իր աշակերտների նկատմամբ: Միայն 1935 թ. ընթացքում նա որակավորել է 10-ից ավելի երիտասարդների, առաջնորդվելով իդոտովյան մեթոդով: Դրա հետ միասին նա կատարում ու գերակատարում էր պլանները, տալիս միայն բարձրորակ արտադրանք:

Հայաստանի բանվոր դասակարգի շարքերում իզոտովականները բավական մեծ թիվ էին կազմում: Յուրաքանչյուր գործարան, հանք, նորակառույց ունեի իր առաջավորները, որոնք նկատելի գործ էին կատարում իրենց աշխատանքի լավագույն փորձը մյուսներին հաղորդելու ուղղությամբ: «Իզո-

տովյան դպրոցը» գնալով ավելի ու ավելի մեծ թվով առաջավորներ էր ընդգրկում:

Նշենք իզոտովյան մեթոդով աշխատողներից մի քանիսին, որոնք ընդհանուր ճանաչում էին գտել հանրապետությանում: Նրանցից էր Երեանի ծխախոտի գործարանի գլխավոր մեխանիկ Հ. Երզնկյանը: Արտադրական փորձի փոխանակման նպատակով 1931 թ. գործարանը նրան ուղարկել էր Մոսկվա, Լենինգրադ, Դոնի-Ռոստով, Թբիլիսի, Բաքու: Դա նրան հնարավորություն տվեց մոտիկից ուսումնասիրելու այդ քաղաքների համապատասխան ձեռնարկությունների բարդ տեխնիկան, աշխատանքի դրվածքը և կազմակերպման ձևերը: Այդ քաղաքներից նա վերադարձավ նոր գիտելիքներով ու մտահղացումներով ղինված և ամբողջովին նվիրվեց գործարանի արտադրության ռացիոնալացման գործին՝ հասնելով ակնառու նվաճումների: Դրա համար նա ՀՍՍՀ Կենտգործկոմի նախագահության 1934 թ. գեկտեմբերի 25-ի որոշումով պարգևատրվեց պատվոգրով:

Հայաստանի սղնձահանքային արդյունաբերության հին, փորձված աշխատողներից էր հանքափոր Կոստանդին Բաթմանյանը, որն իր գործի իսկական վարպետ էր: Ալավերդու հանքագործների մեջ նա աչքի էր ընկնում ոչ միայն պլանային առաջադրանքների կատարմամբ ու գերակատարմամբ, այլև նրանով, որ պատրաստում էր հանքագործների նոր կադրեր: Այդ ամենի համար Կ. Բաթմանյանը մի քանի անգամ ընտրվել է տեղական, ինչպես նաև անդրկովկասյան սովետական մարմինների, այդ թվում՝ Անդրկենտգործկոմի անդամ:

Հայաստանի արդյունաբերական ձեռնարկություններում, նորակառույցներում և տրանսպորտում աշխատում էին հարյուրավոր նման բանվորներ:

* * *

Հանրապետության բանվոր դասակարգը հսկայական ջանքեր էր ներդնում երկրորդ հնգամյակի ծրագրերի իրագործումն ապահովելու համար:

Սոցիալիստական մրցությունը և առաջավորների շարժումը, որը մեծ ծավալ էր ընդունել, բանվոր դասակարգի

ստեղծագործական նախաձեռնութեան բռնն Վերելքի շնորհիւ հետզհետեւ հարստանում և նոր ձեեր էր ընդունում: Գործարանների, նորակառուցների, արտագրական առանձին տեղամասերի, բրիգադների և անհատների միջև տեղի ունեցող մրցութունը գնալով ավելի արդյունավետ էր դառնում:

Հայասնի է, որ տարբեր ձեռնարկութուններ, նորակառուցներ գտնւում էին փոխադարձ կապի մեջ: Նրանց ծագրային առաջադրանքների ժամանակին և հաջողութեամբ կատարումը պայմանավորւած էր մատակարարման լավ զբւղւածքով և մեկի պլանների թերակատարումը, ցածրորակ արտագրանքի թողարկումը մշտաւ առաջընթացի կասեցման, պլանի թերակատարման պատճառ էր դառնում: Դրանով էլ պայմանավորւած էր հանրապետութեան գործարանների և նորակառուցների միջև փոխադարձ հայցի ներկայացման ձեւը, որը երկրորդ հնգամյակում զգալի տարածում գտաւ և մոբիլիզացնող նշանակութիւն ստացաւ: 1934 թ. ծրագրւած էր գործարկել մի շարք կարեւոր արդյունաբերական օբյեկտներ, այդ թվում Ալավերդու պղնձածուլական, պղնձարջասպի, Զանգեզուրի հանքահարստացուցիչ, Նրեանի ծխախոտի գործարաններն ու Ֆաբրիկաները, Նրեանի փայտամշակման ու սննդի կոմբինատները և այլ ձեռնարկութուններ: Կասկածից վեր է, որ այդ գործարանների գործարկումը և մշտաւ նորակառուցների շինարարութեան ժամանակին և բարձր որակով ավարտումը պահանջում էր ասպահովել դրանց մատակարարումը շինանյութով, վառելիքով, տեխնիկայով, գործիքներով և տրանսպորտային սնհրաժեշտ միջոցներով: Այդ նպատակով շատ ձեռնարկութունների կոլեկտիւներ հանդես էին գալիս համապատասխան պարտավորութիւններով և պայքարում դրանք կենսագործելու համար:

Նրեանի մեխանիկական գործարանը կոչւած էր հանրապետութեան շատ գործարանների ու նորակառուցների ապահովելու որոշ մեքենաներով, գործիքներով ու պահեստամասերով: Գործարանի կոլեկտիւնը ջանքեր չէր խնայում ժամանակին և որակով կատարելու պատովերները:

Դավալուի (Արարատ) ցեմենտի գործարանի կոլեկտիւնը

պարտավորությունն էր ստանձնել հանրապետության նորակառույցները և բնակարանային շինարարությունը ապահովել ցեմենտով, Նույնպիսի պարտավորություններ էին ընդունել Արթուրյան, Անիպեմզայի հանքագործները, հավաստիացնելով, որ կլարեն իրենց ուժերը՝ պարտավորությունները կատարելու համար:

Հանրապետության արդյունաբերության բանվորները, կառուցողները, բոլոր մասնագետները սոցիալիստական մրցության մեջ էին մտել հանրապետական և միութենական սովետների առաջիկա համագումարները, Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության և Հայաստանում սովետական կարգերի հաղթանակի տարելիցներն արժանավայել դիմավորելու համար: Այդ նպատակով առաջավոր գործարանների բանվորները վերցնում էին կոնկրետ պարտավորություններ, կոչ անելով հետևել իրենց օրինակին: Քանաքեռյան բանվորներն ու մասնագետները պարտավորվել էին 1934 թ. շինարարական պլանը կատարել ժամանակին, աշխատանքի արտադրողականության առաջադրանքը գերակատարել 25 %-ով, իսկ արտադրանքի ինքնարժեքն իջեցնել 100 %-ով: Բացի այդ, նրանք պարտավորվում էին աշխատանքի բոլոր բնագավառներում հասնել որակական բարձր ցուցանիշների, լուրջ առաջընթաց կատարել բանվորների կուլտուր-կենցաղային պայմանների բարելավման ասպարեզում⁹:

Ընդունելով այդ պարտավորությունները, Քանաքեռյանի առաջավորները դիմում էին հանրապետության բոլոր բանվորներին, ինժեներներին, տեխնիկներին, կուսակցական ու հասարակական կազմակերպություններին՝ հետևելու իրենց օրինակին և լայն մրցություն ծավալելու՝ 1934 թ. պլանային առաջադրանքները կատարելու համար: Քանաքեռյանի բանվորների դիմումը լայն արձագանք գտավ Հայաստանի բանվոր դասակարգի շրջանում: Լինինականի մսի կոմբինատի և շինարարության հարվածային բանվորներն ու մասնագետներն իրենց դիմումում՝ տեղդրած Լինինականի տեքստիլա-

⁹ ՏԵՍ «Խորհրդային Հայաստան, 1934, № 231:

գործներին, մեխգործարանի և տեղարդի ձեռնարկությունների բանվորներին, հայտնում էին, որ իրենք միանում են Քանաբեռչինի աշխատողների դիմումին և պարտավորվում պլանից դուրս անցկացնել 1000 մ էլեկտրահաղորդման դիծ, կատարել 25 հազ. խոր. մետր հողային աշխատանք, 8 հազ. քառ. մետր ասֆալտի և 150 խոր. մետր մարմարապատման աշխատանք: Բացի այդ, նրանք պարտավորվում էին ամբողջովին ավարտել երեք կարեւոր արտադրամասերի մոնտաժային աշխատանքը և դրանք գործի դնել ՍՍՀՄ սովետների VIII համագումարի բացման օրը (1936 թ. նոյեմբերի 25)¹⁰:

Արտադրական պլանների կատարման համար մղվող պայքարում աչքի էին ընկնում նաև հանրասեփական պրոդընձագործները, որոնք ևս լայն մրցություն ծավալեցին: Աւավերգու հարվածայինները Ղափանի պրոդագործներին ուղղած դիմումում գրում էին. «Պլանների կատարումն ամբողջովին կախված է մեզանից, այն բանից, թե մենք որքան օպերատիվ ենք աշխատում»: Նրանք Զանգեզուրի պրոդընձագործներին կոչ էին անում մրցել գունավոր մետաղաձուլության զարգացման մասին կուսակցության XVII համագումարի ընդունած որոշումները հաջողությամբ կենսագործելու համար¹¹: Պարտավորվում էին 1934 թ. երկրորդ հոգմսյակում ձուլել 650 տոննա պղինձ¹²:

Աւավերգու հանքագործները սոցիալիստական մրցության հայտ էին ներկայացնում Ղափանի պրոդագործներին՝ բարձր ցուցանիշներով ապահովել 1934 թ. երկրորդ հոգմսյակի պլանների կատարումը: «Երկրորդ հոգմսյակը ձեռք մոտ վճռական հոգմսյակ է,— ասված է նրանց դիմումում,— ֆյուտաքիտն գործարանը գործարկելու և առաջին կոնցենտրատն ստանալու համար: Մի մոռացելք, որ այժմվանից պետք է համառ աշխատանք կատարել մեր արտադրիչ հնոցը սեպտեմբերից կոնցենտրատով ապահովելու և 1934 թ. մեղ 14,0 հազ. տ կոնցենտրատ տալու համար»¹³:

¹⁰ Նույն տեղում, № 250:

¹¹ ՏԽՍ «Երրորդային Հայաստան», 1934, № 102:

¹² Նույն տեղում:

¹³ Նույն տեղում:

Ղափանի պղնձահանքային կոմբինատի հարվածայինները, բոլոր բանվորներն ու ինժեներատեխնիկական աշխատողները Ալավերդու հանքագործների մրցահրավերը, ինչպես և իրենց պատասխանը լայնորեն քննարկեցին բոլոր հանքերում, ձուլարանում և արտադրամասերում։ Իրենց ընդունած պատասխանում նրանք գրում էին. «Ընդունելով Ձեր սոցիալիստական մրցահրավերը, բոլշևիկյան խոսք ենք տալիս ամբողջ երկրին և Ձեզ, որ թույլ չենք տա, որ մեզ մոտ անկատար մնան XVII համագումարի որոշումները... ղուևավոր մետաղարդյունաբերությունը կարգավորելու մասին»¹⁴։

Նրանք պարտավորվում էին երկրորդ հռամսյակում ստանալ 4025 տ տեսակավոր հանքաքար, կատարել 1606 մ հետախուզական և 640 մ նախապատրաստական աշխատանք, օրական ձուլել 57 տ հանքաքար։

Բացի հանքագործների կոլեկտիվ մրցությունից, արտադրական բարձր ցուցանիշների համար մրցում էին նաև առանձին առաջավորներ։ 1934 թ. մայիսի 22-ին մամուլում տպագրվեց Ղափանի կոմբինատի առաջավոր հորատողներ Գ. Մինասյանի և Ա. Մկրտչյանի մրցահրավերը՝ յուզված Ալավերդու առաջավոր հանքագործներ Բ. Բաբային և Ա. Աղամյանին։ Վերջիններս ընդունեցին մրցության հրավերը և ստանձնեցին ավելի բարձր պարտավորություններ¹⁵։

Սոցիալիստական մրցության պայմանագրով ընդունված պարտավորությունների կենսագործումը Ղափանի և Ալավերդու բանվորներից, մասնագետներից ու վարչատնտեսական աշխատողներից պահանջում էր հաղթահարել շատ դժվարություններ ու խոչընդոտներ։ Դրանցից էր բանվորական ուժի մեծ հոսունությունը։ Հարկավոր էր վերացնել աչք, լրջորեն պահպանել բանվորական ուժի հավաքագրման և արտադրության մեջ տեղավորելու գործով։ Տնտեսական հաշվարկի սկզբունքի անբավարար արմատավորումը, մանավանդ Ղափանի կոմբինատի ձեռնարկություններում, աշխատողների նյութական, կենցաղային և կուլտուրական պահանջների բու-

¹⁴ «Խորհրդային Հայաստան», 1934, № 121։

¹⁵ Նույն տեղում, 1934, № 126։

վարարումը, բանվորների տեխնիկական մակարդակի բարձրացումը, որպես պլանների կատարման վճռական գործոն, մնում էին օրակարգում: Դրանք իրականացնելու համար պահանջվում էր ջանքերի մեծ լարում:

Անտարակույս, այն միջոցառումները, որ ձեռք էին առնում ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը և հանրապետության կառավարությունը, այն պայքարը, որ ծավալվում է այդ միջոցառումների կենսագործման համար, տալիս էին որոշակի դրական արդյունքներ: Փաստերը վկայում են, որ Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության կարևորագույն ճյուղի՝ պղնձահանքային արդյունաբերության վերակառուցումը, բանվորների և մասնագետների մրցությունը լուրջ նշանակություն ունեցան Ալավերդու և Ղափանի արտադրական կոմբինատների պլանների կատարման գործում: Այդ մասին են վկայում ոչ միայն առաջավորների բարձր ցուցանիշները, այլև կոմբինատների պլանների կատարման ընդհանուր տվյալները:

Հայաստանի բանվոր դասակարգը, բոլոր աշխատավորները, կոմունիստական կուսակցության գլխավորությամբ հրկրորդ հնդամյակի երրորդ տարին՝ 1935 թ. սկսեցին ժողովրդական տնտեսության զարգացման բնագավառում, ընդհանրապես, արդյունաբերության վերելքի գործում, առանձնապես, նոր բարձունքներ նվաճելու հաստատակամությամբ: 1935 թ. ապրիլի 19-ին գումարված տվյալ տնտեսական տարվա առաջին հավաքում, քննելով ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի բյուրոյի ապրիլի 9-ի որոշումը¹⁶, Ղափանի հարվածային պղնձագործները ընդունեցին 1935 թ. պլանային առաջադրանք-

16 ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն 1935 թ. ապրիլի 9-ին քննել է Ղափանի և Ալավերդու կոմբինատների աշխատանքների գրության հարցը: Դոհունակությամբ նշելով Ղափանի պղնձագործների և հանրահատների 1934 թ. և 1935 թ. առաջին եռամսյակի հաջողությունները, ընդունված որոշման մեջ հիշատակվում էր նաև լուրջ թերությունների մասին: Անհրաժեշտ էր համարվում հանքերի համար քանակական ցուցանիշներից բացի հաստատել նաև որակական ցուցանիշների կատարման կարգ, աշխատավարձը կախման մեջ դնելով այդ առաջադրանքների իրացումից (տե՛ս Սեդրհրդային Հայաստան», 1935, № 86):

ների կատարումն ու գերակատարումը ապահովելու նոր միջոցառումներ:

Ղափանի պղնձագործները պարտավորվեցին սև պղնձի ձուլման և հանքաքարի տեսակավորման տարեկան առաջադրանքն ավարտել Սովետական Հայաստանի 15-ամյակի օրը, բարձր ցուցանիշներով կատարել 3400 մ հետախուզական, 2 հազ մ նախապատրաստական և 3280 մ հիմնական աշխատանքները, 1935 թ. հուլիսի 15-ին գործարկել հիմնական հանքուղին, հոկտեմբերի 1-ին ավարտել հանքուղուց հանքահանքատացուցիչ գործարան տանող ճանապարհը և հրկու կամուրջները, մայիսի 1-ին գործարկել այդ գործարանի 1-ին, օգոստոսի 1-ին՝ 2-րդ և 3-րդ սեկցիաները, մինչև օգոստոսի 1-ը Ալավերդու արտացույց գործարանին տալ 10 հազ. տ հարստացված հանքաքար:

Կարևոր պարտավորություններ ընդունվեցին բանվորների կուլտուր-կենցաղային պայմանները բարելավելու գծով: Հանքագործները պարտավորվել էին նաև կոլտնտեսություններին օգնելու նպատակով զարնանացանի և բերքահավաքի ժամանակ գյուղ ուղարկել 20 բանվորական բրիգադ, ենթաշեֆ կոլտնտեսությունների ակումբները և կարմիր անկյուններն ապահովել զրականությամբ ու թերթերով:

Մրցության ընթացքը ստուգելու էր «Խորհրդային Հայաստան» թերթի խմբագրությունը, սահմանվել էին ստուգման ժամկետներ, Պարտավորությունների ամենօրյա կատարման ընթացքի ստուգումը և լուսաբանումը հանձնարարվել էր «Պղնձի ֆրոնտում» և «Պղնձի համար» շրջանային թերթերին:

Հայաստանի բանվոր դասակարգը, գյուղի բոլոր աշխատավորները սոցիալիստական մրցության պարտավորություններ էին ստանձնում Սովետական Հայաստանի փառապանծ 15-ամյակին երկրորդ հնգամյակի երրորդ տարվա ծրագրային առաջադրանքների կատարումն ապահովելու համար: Հայաստանում սովետական իշխանության հաղթանակի 15-ամյա հոբելյանի անվան սոցիալիստական արշավը համաժողովրդական բնույթ էր ստանում: Բանվոր դասակարգի լայն զանգվածները, ինժեներատեխնիկական աշխատողները, կոլ-

տնտեսային գյուղացիությունը պայքարում էին այդ տարե-
ցարձը պլանների գերակատարումով նշանավորելու համար:

Հայրենասիրական այդ շարժումը, որ զլխավորում էին
արտագրության առաջավորները, 1935 թ. երկրորդ կեսին թե-
վակոխեց մրցության նոր ժամանակաշրջան:

2. ՆՈՐԱՐԱՐԱԿԱՆ ՇԱՐՃՄԱՆ ԾԱՎԱԼՈՒՄԸ:

ՍՏԱՆԱՆՈՎՅԱՆ ՇԱՐՃՈՒՄԸ

Մեր երկրում 1935 թ. աշնանը սոցմրցության նոր, ավե-
լի հզոր շարժում սկսվեց: Այդ շարժման սկիզբը դրեց Դոն-
բասի ածխահատ Ալեքսեյ Ստախանովը: Ստախանովյան
շարժումը հենվում էր նոր, առաջավոր տեխնիկայի և նրան
տիրապետող կադրերի վրա: Շատ շուտով այդ շարժումն ընդ-
գրկեց երկրի բոլոր շրջաններն ու արդյունաբերական ձեռ-
նարկությունները: Այդ շարժման մեջ ընդգրկվեցին նաև մեր
հանրապետության առաջավոր բանվորները:

Ստախանովականների ռեկորդներին Հայաստանում ա-
ռաջինը արձագանքեցին պղնձագործները. նախ՝ Ալավերդու
Լենինյան հանքերում, ապա՝ Ղափանում:

Ալավերդու Լենինյան հանքերում¹⁷ առաջին ստախանո-
վականներն էին Մ. Աբասը, Ա. Ադամյանը, Հ. Բաբայանը,
Գ. Տանանյանը և ուրիշներ: Ստախանովյան շարժման հիմքը
կազմող նոր մեթոդները բանվորներին, մասնապետներին և
կուսակցական ու արհմիութենական կազմակերպություննե-
րին հարկադրեցին արժատապես վերանայել աշխատանքի
դրվածքը:

Աշխատանքի վերակառուցումը սկսվեց սեպտեմբերի
վերջերից: Առանձնացվեցին փորձնական տեղամասերը, վե-
րակառուցվեցին բրիգադները, կազմակերպվեց հորատող
մեքենաները ժամանակին հանքահոր հասցնելու և հանքա-
բարը հանքից դուրս փոխադրելու դորժը, հանքափորին ազա-

¹⁷ Ալավերդու պղնձագործները ստախանովյան շարժմանը արձագանքե-
ցին 1935 թ. չորրորդ եռամսյակում: Ստախանովականները սկսեցին կա-
տարում էին 160—200 0/0-ով: ՏՆՍ շՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 187, ց. 2, գ. 218,
թ. 146—149:

տելով ավելորդ պարտականություններից, որոնց վրա մինչ այդ ծախսվում էր հորատողի աշխատանքային ժամանակի մոտ 40 %-ը:

Ստախանովյան մեթոդի կիրառումը և նրա դրական արդյունքները ցույց տալու համար բերենք հետևյալ աղյուսակը¹⁸:

Ստախանովյան շարժման ծավալումը Լենինյան հանքերի բրիգադներում

Բրիգադներ	Մարդ-օրվա արտադրում- թյունը (խոր. մետր)			Մարդ-օրվա վարձա- արուժյոնը (ռ. կ.)	
	սեղ- տեմ- բեր	հոկտեմբերի առաջին տասնօրյակ	կատ- տո- կոսով	սեղտեմ- բեր	հոկտեմբերի առաջին տասնօրյակ
Մահմեդ Աբասի	6,5	9,8	151	12—60	16—40
Արշակ Աղամյանի	2,8	6,25	224	14—16	19—70
Հակոբ Քաբայանի (փոխադրող վա- ղսնով)	13,0	16,7	129	8—56	9—33

Բերված տվյալները ցույց են տալիս, որ ստախանովյան մեթոդի կիրառման առաջին տասնօրյակում բոլոր բրիգադների աշխատանքի արտադրողականությունը նկատելիորեն բարձրացել է:

Ստախանովյան մեթոդն ավելի խորացնելու և այն մասսայական դարձնելու նպատակով Ալավերդու կոմբինատի կուսակցական կոմիտեն հոկտեմբերի 15-ին հրավիրեց բոլոր հանքերի, գործարանների և մյուս արտադրամասերի հարվածայինների հավաք: Հավաքը որոշեց կոմբինատի ձեռնարկություններում կենսագործել ստախանովյան նորարարության սկզբունքները և բանվորներին ու ինժեներատեխնիկական աշխատողներին կոչ արեց կարգավորել բանվորական ուժի դասավորումը, բարելավել գործիքների ու սարքավորման մատակարարումը, ապահովել փորող մեքենաների անխափան աշխատանքը, բարձրացնել դրանց արտադրողականությունը¹⁹:

18 ՏՆՍ «Խորհրդային Հայաստան», 1935, № 244:

19 ՏՆՍ Փ. Ի. Ենգոյան, Հայաստանի կոմպարտիայի պայքարը ռեսպուբլիկայի ինդուստրիալիզմի համար, Երևան, 1965, էջ 172—173:

1935 թ. Հոկտեմբերի սկզբներին Ղափանում գումարվեց հորատող բանվորների հավաք, որն ուսումնասիրեց Ղափանի պղնձահանքերում ստախանովյան մեթոդը արմատավորելու հարցը: Ուշագրավն այն է, որ հավաքի մասնակիցների առջև խնդիր էր դրվում՝ թե ինչպե՞ս պետք է տեղական պայմաններում կիրառել Ստախանովի մեթոդը, ի՞նչ խոշորոտներ կան, որոնք խանգարում են հորատողին՝ հասնելու բարձր արտադրողականության:

Կոմբինատի աշքի ընկնող առաջավորներ Մինաս Պապյանը, Արտեմ Ավթանդիլյանը, Արտեմ Մկրտչյանը և մյուսները, որոնք հորատման տեխնիկայի վարպետներ էին և սիստեմատիկաբար դերակատարում էին առաջադրանքները, հիշելով իրենց աշխատանքային փորձից, արեցին մի շարք առաջարկություններ, որոնք մեծապես օգնեցին կոմբինատի ղեկավարությանը՝ կենսագործելու ստախանովյան մեթոդը²⁰:

Կոմբինատի ղեկավարությունը (գիրեկտոր Ա. Կնդեղյան) ընդունեց հանքագործների առաջարկությունները և միջոցներ ձեռնարկեց թերություններն անհապաղ վերացնելու համար, դրանով իսկ նպաստեց կոմբինատում ստախանովյան մեթոդի արմատավորմանը:

Հոկտեմբերի վերջերին գումարվեց Ղափանի կոմբինատի հանքերի, ձուլարանի և հանքահարստացուցիչ (ֆլոտացիոն) գործարանի ստախանովականների հավաք, որն ամփոփեց ստախանովյան աշխատանքի առաջին արդյունքները, որոնք գոհացուցիչ էին: Հորատողների Մ. Պապյանը և Ա. Ավթանդիլյանն իրենց պլանը կատարել էին 300, իսկ Հ. Հակոբյանը և Վ. Բիլունցը՝ 123—125 % -ով: Ա. Սարգսյանի գլխավորած հորատողների բրիգադը օրվա պլանը կատարում էր 150, իսկ ինքը՝ բրիգադավարը, 250—300 % -ով: Նա կոմբինատում իզոտովյան մեթոդի առաջին կիրառողներից էր: Հանքանյութը փոխադրող վադոն:ավարները 20-ի դիմաց օրական փոխադրում էին 60 վադոն: Ստախանովականներ էին նաև հանքանյութ տեսակավորողները, որոնք օրվա առաջադրանքը կատարում էին մինչև 250 % -ով:

²⁰ ՏՆՍ «Խորհրդային Հայաստան», 1935, № 235:

Մտնելով Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման 15-ամյակի առթիվ սկսված համաժողովրդական արշավի մեջ, և պայքարելով կոմբինատի ձևնարկություններում ստախանովյան շարժման արմատավորման համար, Ղափանի հանքագործները 1935 թ. համար նախատեսված 1320 տ սև պղնձի ձուլման տարեկան պլանի կատարումն ավարտեցին նոյեմբերի 17-ին՝ սոցմրցման պայմանագրով սահմանված ժամկետից 12 օր շուտ: Այդ նույն ժամանակահատվածում երկրին տրվեց 18160 տ հանքանյութ²¹:

Պլանային առաջադրանքների կատարման գործում ետ չէին մնում նաև Ալավերդու կոմբինատի ստախանովականներն ու հարվածայինները:

Սովետական Հայաստանի 15-ամյակի անվան արտագրական արշավի կապակցությամբ ինչպես Ալավերդու, այնպես էլ մի շարք այլ ձևնարկությունների կոլեկտիվների ընդունած պարտավորությունների կատարման արդյունքներն ամփոփելու նպատակով 1935 թ. հոկտեմբերին անցկացված սառուգումները ցույց տվեցին, որ հանրապետության բանվոր դասակարգը զգալի հաջողությունների էր հասել:

Կիրովականի քիմիագործները կոմբինատի արտադրության քանակական և որակական ցուցանիշներով արդեն հասել էին Անդրկովկասի առաջավոր ձևնարկություններին: Արտադրական օբյեկտների շահագործման դժուր 1935 թ. երրորդ հոռամսյակի պլանը կատարվել էր 108,4, իսկ հոկտեմբերինը՝ 108 % -ով: Կոմբինատի հիմնական արտադրամասերում (կարբիդի, կրի, թմբուկի) կիրառվում էր աշխատանքի վարձատրման գործավարձային սխեման, մեխանիկական և էլեկտրավերանորոգման արտադրամասերը ևս գրեթե անցել էին գործավարձի: Միայն մի քանի թերծանրաբեռնվածությամբ ունեցող արտադրամասերում (էլեկտրողների, աղտոտի և այլն) գործավարձը մասամբ էր կիրառվում: Գործող արտադրամասերում 1935 թ. երրորդ հոռամսյակում աշխատող 441 բանվորների 93,9 % -ն ընդգրկվել էր սոցմրցության մեջ, լավ էր

21 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1935, № 274:

դրված սլաքաավորությունների ստուգման գործը (ըստ արտադրամասերի՝ ամեն ամիս, իսկ ամբողջ կոմբինատում՝ եռամսյակը մեկ անգամ)։ Արտադրության մեջ զբաղված բանվորների 13,8 % -ն առաջավորներ էին, իսկ 32,9 % -ը՝ հարվածայիններ։

Ստախանովյան շարժումը պղնձահանքային արդյունաբերության մեջ 1937 թ. ավելի խորացավ։ Բավական է նշել, որ Ալավերդու և Ղափանի կոմբինատներում, միասին վերցրած, 1937 թ. ստախանովականներ էին 371, իսկ հարվածայիններ՝ 534 բանվորներ, որոնք սխտեմատիկորեն կատարում և զերակատարում էին ինչպես հանքահանյութի, այնպես էլ պղնձի ձուլման առաջադրանքները։ ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի ղեպուտատ, Ալավերդու կենինյան հանքերի հորատող Ա. Զաքարյանը 1937 թ. առաջին կիսամյակում պլանային առաջադրանքները կատարեց 125 %-ով։ Նրանից ետ չէին մնում հորատող ստախանովականներ Ս. Խաչատրյանը, Վ. Անանովը, Մ. Բաթմանովը, Ա. Կուրբանովը և շատ ուրիշներ։

Շամլուղի հանքերի ստախանովականներ Դ. Խրիստաֆորովը, Գոլովանովը, Ռուստամյանը և Ալիխանյանը պլանները կատարում էին 180—250 %-ով։ Կոմբինատի պղնձաձուլարանում և մյուս արտադրամասերում արտադրական առաջադրանքների կատարման գործում աչքի էին ընկնում տասնյակ փորձված, իրենց գործին կատարելապես տիրապետած վարպետներ և բանվորներ։ Հատկապես անձնվեր էր աշխատում ձուլարանի ավագ վարպետ Ի. Պապոյանը, որին ՀՍՍՀ Կենտգործկոմը շնորհել էր աշխատանքի հերոսի կոչում։ Արտադրական բարձր ցուցանիշներով աչքի էին ընկնում նաև ձուլող բանվորներ Ս. Դավթյանը, Ս. Փերիխանյանը, Ա. Մոսինյանը, Ա. Բարսեղյանը, Յ. Մարտիրոսյանը, Ռ. Իսրայելյանը և ուրիշներ։

Ալավերդու կոմբինատում ստախանովականների թիվը 1937 թ. հասնում էր 248-ի, կամ կազմում էր գործարքով աշխատողների 24,2 %-ը²²։

22 ՏՃԿ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 187, ց. 2, գ. 220, թ. 81—91։

Ստախանովյան շարժումը լայն արձագանք գտավ նաև Հայաստանի արդյունաբերության մյուս ճյուղերում, Շուտով հանրապետության պղնձագործներին հետևեցին Երևանի մետաղական գործարանի առաջավոր բանվորներ Ա. Նովիկովը, Մ. Սեդրակյանը, Ն. Փափազյանը, Ա. Մատինյանը։ Ստախանովյան մեթոդով առաջինը սկսեցին աշխատել նաև ձեթ-օճառ կոմբինատում՝ Ա. Ամիրխանյանը, պահածոների գործարանում՝ Ս. Ալիխանյանը, կաշվի գործարանում՝ Հ. Հայկյանը, ծխախոտի գործարանում՝ Զ. Նովիկովյան և տասնյակ այլ բանվորներ, Լենինականի տեքստիլ կոմբինատում, Երևանի կարբիդի, «Արարատ», Արարատի ցեմենտի գործարաններում, Կիրովականի քիմիական կոմբինատում և այլ գործարաններում ու ֆաբրիկաներում։

Արտադրության բազմաթիվ առաջավորներ, ցուբարերելով ստախանովյան նախաձեռնություն, մեծ հմտությամբ էին կազմակերպում իրենց աշխատանքը, բարձրացնում էին աշխատանքի արտադրողականությունը։ Երևանի մետաղագործարանի փականագործ Ա. Նովիկովը կատարելագործելով իր դադահի աշխատանքը, մոտ չորս անգամ բարձրացրեց նրա արտադրողականությունը²³։

Գործարանի առաջին ստախանովականների թվում էր նաև խառատ Ն. Փափազյանը։ Նրա ջանքերով ստեղծվեց մի հարմարանք, որի շնորհիվ ներքին այրման շարժիչների մասերը նորմալով նախատեսված 22 ժամվա փոխարեն պատրաստվում էին 6—7 ժամում, Առանցքակալի ամեն մի մասի պատրաստման մեջ նա տնտեսում էր 11 րոպի, մեկ դադահի փոխարեն աշխատում էր երեքի վրա։

Ստախանովյան շարժումը զգալի ծավալ ստացավ նաև Երևանի ծխախոտի գործարանում՝ հատկապես ստախանովականների 1935 թ. համամիութենական հավաքից հետո։ Այդ շարժման գլխավոր լողունդն էր աշխատանքի արտադրողականության բարձրացումը։ 1935 թ. նոյեմբերի 30-ին կայացած բանվորների արտադրական լայն խորհրդակցությունը

23 Տե՛ս «խորհրդային Հայաստան, 1935, № 271»։

քննարկեց տարվա արտադրական պլանի կատարման արդյունքները և ստախանովյան շարժման ծավալման խնդիրը: Պարզվեց, որ զգալի թվով բանվորներ պլանների կատարման մեջ նկատելի բեկման էին հասել: Կոմունիստ մեխանիկ Օ. Աբրահամյանը, աշխատանքի ստախանովյան մեթոդին սանցնելով, 10-ի փոխարեն աշխատում էր 14 մեքենայի վրա և պլանը կատարում 160—170 %-ով, դաշնակալցման ցիխի բանվորուհի Մ. Զումբուլյանը 2-ի փոխարեն աշխատում էր 3 մեքենայի վրա, պլանը կատարելով ավելի քան 200 %-ով: Առաջին ստախանովականների օրինակով էին աշխատում գործարանի տասնյակ առաջավորներ:

Զեթ-օճառ կոմբինատի տեխնիկ-մեքենավար Ա. Ամիրխանյանը, որը փականագործական արհեստանոցի աշակերտից աճել ու դարձել էր արտադրության առաջավոր, առաջին ստախանովականն էր կոմբինատում: Նա իր բրդեգործ կիրառելով ստախանովյան մեթոդը, հոկտեմբերի 10-ին մեկ հերթափոխում 5 տ փոխարեն արտադրեց 5 տ 435 կգ ձեթ:

Արտադրությունը բարձրացնելու գործում նկատելի առաջադիմության էին հասել Լենինականի տրիկոտաժի ֆաբրիկայի առաջավորները: «Իդեալ» մեքենայի վրա աշխատող 25 բանվորուհիներ սկսեցին 2-ի փոխարեն աշխատել 3 մեքենայի վրա, իսկ Ս. Ավետիսյանը, Շ. Մառուկյանը և Ռ. Հարությունյանը 4-ական մեքենա էին սպասարկում:

Ստախանովյան աշխատանքի նման բազմաթիվ օրինակներ կարելի է հիշատակել հանրապետության յուրաքանչյուր գործարանից ու ֆաբրիկայից: Արդյունաբերության բոլոր ճյուղերում ստախանովյան մեթոդի ավելի ու ավելի լայն արմատավորումը հսկայական թափ էր հաղորդում սոցիալիստական մրցությանը և խթանում հնգամյա պլանի կատարման համար ծավալված համաժողովրդական պայքարը:

Արդյունաբերական ձեռնարկություններում և շինարարության բնագավառում սոցիալիստական մրցությունը գոհացուցիչ արդյունքներ էր տալիս այն դեպքում, երբ այն հետևողականորեն զուգակցվում էր արտադրության տեխնիկայի բարելավման, նրա տիրապետման, աշխատանքի ռացիոնալ

կազմակերպման, արտադրության մեջ ուժերի ճիշտ դասավորման հետ, Ստախանովյան մեթոդի կիրառումը ստեղծագործական աշխատանքի մեծաթիվ նախաձեռնողներ երևան բերեց Հայաստանի շինարարների շրջանում, առաջին հերթին հանրապետության խոշորագույն կառույցների՝ Քանաքեռի հիդրոէլեկտրակայանի և սինթետիկ կաուչուկի կոմբինատի շինարարական հրապարակներում ու տեղամասերում:

Քանաքեռի հիդրոէլեկտրակայանի դերը հանրապետության արդյունաբերության զարգացման գործում ընդհանրապես, քիմիական արդյունաբերության ստեղծման ու ծավալման համար՝ առանձնապես, հսկայական էր: Նա էլեկտրաէներգիայով սնելու էր Երևանում կառուցվող սինթետիկ կաուչուկի հսկա կոմբինատը, քառասունից սովետի արտադրամասերով:

Քանաքեռյանի և սինթետիկ կաուչուկի կոմբինատի շինարարությունում աշխատում էին ինչպես տեղի, այնպիս էլ դրսից եկած բազմաթիվ մասնագիտության բանվորներ, բրիգադավարներ, տեխնիկներ, ինժեներներ և վարչատնտեսական գիտակ կադրեր: Նրանցից շատերը աշխատանքի հմուտ կազմակերպիչներ էին: Կուսակցությունը և կառավարությունը այդ կարևորագույն կառույցների ղեկավարությունը հանձնարարել էին այնպիսի աչքի ընկնող գործիչների, ինչպիսիք էին Հ. Տեր-Աստվածատրյանը՝ Քանաքեռյանում, Ն. Կուրսևը՝ սինթետիկ կաուչուկի կոմբինատում:

Այդ նորակառույցներում թե՛ բանվորները և թե՛ մասնագետները աշխատում էին մեծագույն խանդավառությամբ, այն գիտակցությամբ, որ իրենք կատարում են համաժողովրդական, համապետական կարևորագույն նշանակություն ունեցող մեծ գործ:

Դոնբասի հերոս ածխահատների աշխատանքային մեթոդին առաջինն արձագանքեցին Քանաքեռգէսի թունելագործները, մասնավորապես հմուտ թունելագործ Հ. Գրիգորյանի բրիգադը: Մինչ այդ էլ Հ. Գրիգորյանի բրիգադը առաջավորներից էր: Բավական է ասել, որ ինչպես առաջին, այնպես էլ հրկրորդ շինհրապարակներում աշխատելիս նրա բրիգադը մրցության առաջավոր էր: 1934 թ. մրցելով երրորդ հանրա-

խորշում աշխատող բրիգադի հետ, նրա բրիգադը ժամկետից 8 օր շուտ կատարեց իր առաջադրանքը և օգնության ձեռք մեկնեց մրցակից բրիգադին²⁴։

Հ. Գրիգորյանի բրիգադն իր կազմով ինտերնացիոնալ էր և բազմամարդ²⁵։ 1935 թ. հոկտեմբերի սկզբներին նրա կազմում հաշվվում էր մինչև 125 մարդ, սակայն, շնայած դրան, բրիգադի անձնակազմն ավելացնելու անհրաժեշտություն է զգացվում, որովհետև, ինչպես նշեցինք, նա աշխատում էր գլխավոր թունելում, որի ժամանակին ավարտման հետ էր պայմանավորված հիդրոկայանի գործարկումը։ Դրանով էր բացատրվում այն ուշադրությունն ու հոգատարությունը, որ շինարարության ղեկավարությունը և կուսակցական կազմակերպությունը ցուցաբերում էին թունելագործների, մասնավորապես Հ. Գրիգորյանի բրիգադի նկատմամբ։ Բավական է ասել, որ թե՛ շինարարության պետ Հ. Տեր-Աստվածատուրյանը, թե՛ նրա տեղակալ Բ. Մելիքսևյանը, ջանքեր չէին խնայում փորձված և ձեռնհրեց բանվորներով ու մասնագետներով՝ ապահովելու հրկրորդ շինհրապարակը։

Հ. Գրիգորյանի բրիգադն աշխատում էր չորս հերթափոխով, որոնց ղեկավարում էին փորձված, իրենց գործի իսկական վարպետ թունելագործներ։ Հերթափոխություններից մեկը գլխավորում էր ուկրաինական ժողովրդի զավակ, թունելագործի 35-ամյա փորձ ունեցող Գ. Կալյուժնին։

Երկրորդ շինհրապարակի ղեկավարները և բրիգադավար Հ. Գրիգորյանը խորհրդակցելով Գ. Կալյուժնու հետ՝ տրոշեցին նրա հերթափոխությունում անցնել ստախանովյան մեթոդին։ Գ. Կալյուժնին, Հ. Գրիգորյանը կարգավորեցին հո-

²⁴ Տե՛ս «Քանաբեռնի», 1935, № 34։

²⁵ Բրիգադի կազմում էին հմուտ թունելագործներ՝ ուկրաինացիներ Գ. Կալյուժնին, Ի. Տրուշինը, Ի. Սելեզինը, Ն. Կոժուխարը, Վ. Մատեչկոն, Զ. Պրոկոպենկոն, Պ. Պրավիշինը, Մ. Բոչկոն, Վ. Մուրզինը, ռուսներ Ն. Դուրնոզլադովը, Մ. Կոլեսնիկովը, Բ. Կոլոսովը, ավստրիացի Ի. Բոնդերը, լեհ Պ. Լիննիկը, ինչպես նաև Մ. Խաչատրյանը, Ա. Հայրապետյանը, Ա. Փանոյանը և շատ ուրիշներ, որոնք իրենց անխոնջ աշխատանքով աչքի էին ընկնում Քանաբեռնիում և մեծ դեր կատարեցին մեր հանրապետության էլեկտրիֆիկացիայի առաջին օջախների կառուցման գործում։

ըատողներին աշխատանքը՝ նրանց ազատելով մյուս պարտականություններից: Ամրակցողները պարտավորվեցին ամրակցումը կատարել հորատմանը զուգահեռ: Հերթափոխի յուրաքանչյուր բանվորին տրվեց կոնկրետ առաջադրանք:

Աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման նպատակով երկրորդ շինհրապարակի հարվածայինների հավաքում քննության առնվեցին ստախանովյան մեթոդին անցնելու առաջին արդյունքները և մյուս հերթափոխություններում այդ մեթոդին անցնելու անհրաժեշտության հարցը: Շինարարության ղեկավարության որոշմամբ Հ. Գրիգորյանին և Գ. Կալյուժնուն տրվեց երկրորդ շինհրապարակի առաջին պատվավոր ստախանովականի կոչում, որն արժանացավ հավաքի հավանությանը: Արդեն 1935 թ. նոյեմբերին ամբողջ բրիգադը ընդգրկվել էր ստախանովյան շարժման մեջ:

Քանաքեռչիների ստախանովականների աշխատանքի փորձը ուսանելի նշանակություն ունեցավ Միության հիդրոէլեկտրաշինարարության մյուս կառույցների համար:

ՍՍՀՄ ծանր արդյունաբերության հիդրոէլեկտրաշինարարության գլխավոր վարչության պետի տեղակալ, ակադեմիկոս Վ. Վեդենևը 1936 թ. մի քանի անգամ լինելով Քանաքեռչիներում, և ծանոթանալով Հ. Գրիգորյանի աշխատանքի մեթոդին, անհրաժեշտ համարեց այն արմատավորել Միության մյուս կառույցներում:

Աստիճանաբար Քանաքեռչիի բոլոր տեղամասերում և բրիգադներում պայքար ծավալվեց աշխատանքի ստախանովյան մեթոդը արմատավորելու համար: Այդ գործում կենսորոշական թերթերի հետ միասին շինարարներին օգնում էր շինարարության բազմատիրաժ «Քանաքեռչին» թերթը (խրմբագիր Օ. Սեմերչյան):

1935 թ. նոյեմբերի 1-ին գումարվեց Սեան-Քանաքեռչիի ստախանովականների առաջին հավաքը, որին մասնակցում էին ավելի քան 500 առաջավորներ: Հավաքը լսեց շինարարության պետ և գլխավոր ինժեներ Հ. Տեր-Աստվածատուրյանի ղեկուցումը՝ 9 ամսվա պլանի կատարման արդյունքների, շորթորդ եռամսյակի պլանային խնդիրների և ստախա-

նովյան շարժման մասին: Մեծ հետաքրքրությամբ լսվեցին կառույցի առաջավոր մարդկանց՝ Բ. Հովսեփյանի, Հ. Գրիգորյանի, Գ. Գալստյանի, Գ. Կալյուժնու, Մ. Դիդիկի, Մասլովի և մյուսների ելույթները, որոնք հավաքի մասնակիցներին պատմեցին իրենց աշխատանքային մեթոդների և ձևեր բերած նվաճումների մասին:

Առաջավորների հավաքը դիմում ուղղեց Սեան-Քանաքեռլի շորսհազարանոց կոլեկտիվին և Դավալուի (Արարատ) ցեմենտի գործարանի ստախանովականներին ու հարվածային բանվորներին, կոչ անելով անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել հիդրոկայանի շինարարությունը ժամկետից շուտ ավարտելու և 1936 թ. երկրորդ եռամսյակին հանրապետության արդյունաբերությանը էլեկտրաէներգիա մատակարարելու համար²⁶:

Մասնավորապես Դավալուի ցեմենտագործներին հավաքի մասնակիցները խնդրում էին իրենց ձեռնարկություններն ապահովել անհրաժեշտ քանակությամբ ցեմենտով²⁷: Այդ հավաքից հետո Քանաքեռլինում ստախանովյան շարժումը նոր թափով ծավալվեց:

Քանաքեռլինում իր ստախանովյան աշխատանքով մասնավորապես աչքի էր ընկնում Յ-րդ շինմասի բետոնագործ Հ. Մաթևոսյանի գլխավորած բրիգադը, ուր ընդգրկված էին Հունաստանից 1932 թ. հայրենիք ներգաղթած աշխատավորներ:

Լուրջ պայքար ծավալելով ստախանովյան շարժման մեջ բանվորներին մասսայաբար ընդգրկելու, շինարարական աշխատանքները բարձր որակով կատարելու և սահմանված ժամկետում հիդրոկայանի գործարկումը ապահովելու համար՝ 1936 թ. հունվարի 11-ին ամբողջ շինարարությունում անցկացվեց ստախանովյան օր, որը լավ արդյունքներ տվեց: Ելնելով այդ փորձից՝ հունվարի 16—21-ը քանաքեռլիցիները անցկացրին ստախանովյան հնգօրյակ, որին մասնակցեց

26 Տե՛ս «Քանաքեռլին», 1935, № 42:

27 Նույն տեղում:

բանվորների 89,7 %-ը: Ամփոփելով հնգօրյակի արդյունքները, հիդրոկայանի առաջավոր շինարարներն ընդունեցին դիմում՝ ուղղված հանրապետության արդյունաբերության և նորակառույցների բանվորներին ու ինժեներատեխնիկական աշխատողներին՝ կոչ անելով ընդօրինակել իրենց փորձը: Դիմումում ասվում էր, որ հնգօրյակի ընթացքում ղուտ շինարարության հիմնական աշխատանքների օրվա պլանը միջին հաշվով կատարվել է 204 %-ով²⁸:

Հիդրոկայանի շինարարներն իրենց դիմումում նշում էին. հնգօրյակի արդյունքները «վկայում են, որ շինարարության մեջ ստախանովյան շարժումը լայնանում է և առանձին ստախանովականների ու ստախանովյան բրիգադների ռեկորդներից դառնում է բանվորական ամբողջ մասսայի աշխատանքի հիմնական մեթոդը»²⁹:

Ելնելով ստախանովյան աշխատանքի իրենց փորձից, քանաքեռչինցիները փետրվարի 1-ից անցան ստախանովյան տասնօրյակի և կոչ արեցին հանրապետության արդյունաբերության ու շինարարության բանվորներին հետևելու իրենց օրինակին:

Բավականաչափ մեծ էին հիդրոկայանի կառուցման մասշտաբները, մեծ էին նաև դժվարությունները, մասնավորապես թունելի կառուցման տեղամասում: Չնայած դրան, շինտրարները՝ բանվորները և ինժեներատեխնիկական աշխատողները, կուսակցության Երևանի քաղաքային և Քանաքեռչինի կուսակցական կազմակերպությունների ղեկավարությամբ, կիրառելով աշխատանքի առաջավոր մեթոդները, հաղթահարեցին դժվարությունները՝ և հաջողությամբ առաջ մղեցին կառույցի ամենադժվարին բնագավառը՝ թունելի փորումը:

Քանաքեռի հիդրոկայանի թունելի կառուցման ավարտումը Սեան-Հրազդանշինի ամբողջ կոլեկտիվի խոշորագույն հաղթանակն էր, որին նա հասավ ստախանովյան շարժման լայն ծավալման, կադրերի աճեցման, նրանց դաստիարակման ու կուլտուր-տեխնիկական մակարդակի բարձրացման

²⁸ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1936, № 20:

²⁹ Նույն տեղում:

մասին կուսակցության դիրքի տիրվածների կենսագործման շը-
նորհիվ:

Հիդրոկայանի շինարարության ընթացքում աճում և ամ-
րապնդվում էր թունելագործների, մոնտաժողների և այլ մաս-
նագիտությունների հարյուրավոր բանվորների ու ինժեներա-
տեխնիկական աշխատողների մի ջոկատ, որն ընդունակ էր
հաղթահարելու է՛լ ավելի մեծ դժվարություններ, լուծելու է՛լ
ավելի խոշոր մասշտաբի խնդիրներ:

Քանաքեռի հիդրոկայանի շինարարների կուլեկտիվի հե-
րոսական աշխատանքի արդյունքը հղավ հիդրոկայանի գըլ-
խավոր կառույցների ավարտումը: 1936 թ. 4-րդ նոամայա-
կում արդեն պատրաստ էին ամբարտակը, թունելը, ջրաճըն-
շիչ կամերան, ուժեղացնող ենթակայանը և այլ օբյեկտներ:
Դեկտեմբերի 5-ին, մեծ հանդիսավորության պայմաններում,
գործարկվեց հիդրոկայանի առաջին հերթը: Խնդիր դրվեց
մինչև տարվա վերջը գործարկելու նաև երկրորդ ագրեգատը,
որը ևս հաջողությամբ իրագործվեց: 1937 թ. առաջին ամիս-
ներին շահագործման հանձնվեցին և հոսանք տվեցին երրորդ
և չորրորդ ագրեգատները:

Հայկական ՍՍՀ-ում երկրորդ հնգամյակի տարիներին
կառուցվող ժողովրդատնտեսական մեծ նշանակություն ունե-
ցող խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություններից մեկը
սինթետիկ կաուչուկի կոմբինատն էր: Կոմբինատի շինարա-
րությունը սկսվեց 1932 թ. մայիսին: 1936 թ. սեպտեմբերին
շահագործման հանձնվեցին կոմբինատի կրի վառարանները,
գործարկման նախօրեին էին գտնվում կարբիդի գործարանը,
էլեկտրաենթակայանը, շարունակվում էր բաղմամթիվ այլ ար-
տադրամասերի շինարարությունը: Ավարտին մոտ էին վար-
չական, բնակելի, կենցաղային ու կուլտուրական ծառայու-
թյան մասնաշենքերը: Ստեղծվում էր մայրաքաղաքի մի նոր
արդյունաբերական բարեկարգ թաղամաս՝ զարգացման լայն
հեռանկարներով:

Կոմբինատի ստեղծման ընթացքում նրա շինարարական
հրապարակներում ու տեղամասերում աճում էր կուլտուրա-
պես ու տեխնիկապես պատրաստված կառուցողների հիանա-

լի կոլեկտիվ: Դա շինարար էնտուզիաստների, իր կազմով բաղմալդ կոլեկտիվ էր, որը հետևողականորեն գործադրում էր սովետական բանվոր դասակարգի առաջավոր ջոկատների ստեղծագործական աշխատանքի փորձը՝ ստախանովյան մեթոդները:

Շինարարության պետ Ն. Կուրսևիլը ստախանովյան շարժման առաջին տարեդարձին նվիրված հոդվածում գրում էր, որ կոմբինատի շինարարությունում ստախանովյան աշխատանքի մեթոդների ներդրման առաջին բայելը կատարվեցին 1935 թ. հոկտեմբերին: Սակայն այդ շարժումը բուռն թափով ծավալվեց 1936 թ. հունվար-փետրվարին, երբ ստախանովյան աշխատանքի մեթոդին անցան 650—700 մարդ³⁰:

Կոմբինատի շինարարությունում ստախանովյան աշխատանքի մեթոդներին անցնելու նախաձեռնությունը պատկանում էր առաջին շինմասի՝ այսինքն արդյունաբերական օբյեկտների շինարարներին, մասնավորապես բետոնագործների այն բրիգադին, որը ղեկավարում էր կոմունիստ Բ. Թադևիտսյանը: Նրա օրինակին հետևեցին բետոնագործների մյուս բրիգադի բրիգադավար, կոմունիստ Լ. Ղադարյանը և մյուսները: Բրիգադներում աշխատանքի լավ կազմակերպումը և ուժերի ճիշտ տեղաբաշխումը վճռական նշանակություն ունեցան աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու գործում: Աշխատանքի ստախանովյան մեթոդներին անցնելու բնագավառում նկատելի նախաձեռնություն ցուցաբերեցին առաջին շինմասի կառույցի պետ, երիտասարդ ինժեներ Լ. Նրզնկյանը և մյուս մասնագետները: Առաջին շինմասի 232 բանվորներից 1936 թ. ստախանովականներ էին 199-ը (85,8 %-ը), որոնք պլանների կատարման բարձր ցուցանիշներ էին տալիս:

Ստախանովյան շարժման մասսայականացման, նրա մեթոդների արմատավորման ուղղությամբ աչքի ընկնող գործ էր կատարում շինարարության կուսակցական կոմիտեն, որը գլխավորում էր Ս. Գաբրիելյանը: Ինչպես նշված է

30 ՏԵՍ «Коммунист», 1936, № 215.

1936 թ. փետրվարի 4-ին շինարարության տարեկան հաշվետվության կապակցությամբ գումարված արտադրական խորհրդակցության նյութերում, կոմբինատի շինարարությունում ստախանովյան շարժման առաջին իսկ օրերից, ինչպես ամբողջ կառույցում, այնպես էլ առանձին շինմասերում, կուսակցական կազմակերպությունը քաղաքական-մասսայական լայն աշխատանք էր տարել բանվորների շրջանում: Կուսակցական ակտիվի միջոցով կազմակերպվել էր ստախանովյան շարժմանը վերաբերող մամուլի նյութերի ընթերցում, զրույցներ, փորձի փոխանակում: Կոմբինատի կուսակցական կոմիտեն հատուկ քննության էր առել ստախանովյան շարժման ընթացքը և ընդունել գործնական նշանակություն ունեցող որոշում: Լայնորեն մասսայականացվում էին 1936 թ. ստախանովականների համամիութենական հավաքում կուսակցության և կառավարության ղեկավարների հիւլյթները, հավաքի ընդունած կոչը³¹:

Ձեռնարկված միջոցառումները բարձրացնում էին բանվորների և մասնագետների նախաձեռնությունը, նպաստում արտադրության մեջ ստախանովյան մեթոդների արմատավորմանը: Կոմբինատի տարբեր շինհրապարակներում ստախանովյան մեթոդների արմատավորման համար ծավալված պայքարում ակտիվանում է կոմունիստների ավանգարդային դերը: Առաջին շինմասում աշխատող 13 կոմունիստներից 11-ը անցել էր ստախանովյան մեթոդին, երկրորդ շինմասում աշխատող կոմունիստները առանց բացառության ստախանովականներ էին: Շինարարության մեջ աշխատող 110 կոմունիստների 54,5 % -ը ստախանովականներ էին: Ստախանովյան շարժման մեջ էին ընդգրկվել 31 կոմերիտականներ³²:

«Մեզ մոտ կան տասնյակ ու հարյուրավոր բանվորներ և ինժեներատեխնիկական աշխատողներ,— գրել է շինարարության պետ Ն. Կուրսևը,— որոնք տալիս են աշխատանքի

31 Տե՛ս Ս. Մ. Կիրովի անվան գործարանի ընթացիկ արխիվ, գ. 015/506, թ. 27—29:

32 Նույն տեղում:

սքանչելի օրինակներ»³³։ Նրանց թվում էին բետոնագործներ Բ. Թադևոսյանը և Լ. Ղազարյանը, արմատուրագործներ Զ. Քոթանջյանը և Զ. Նղիազարյանը, հյուսնիւր Շիտովը, Դուդարյովը և Կարաքիշիշյանը, քարագործ Զ. Ղազարյանը, ծեփագործ Պասյանը և շատ ուրիշներ³⁴։ Բ. Թադևոսյանը, Լ. Ղազարյանը, Զ. Քոթանջյանը, Ա. Բայյանը բարձր արտադրողականության ռեկորդայիններ էին, որոնց արտադրական ցուցանիշներով և սշխատանքի որակով պարծենում էին կոմբինատի շինարարները։

1936 թ. հունվարից կոմբինատի շինարարության առաջին մասը հայտարարվեց ստախանովյան։ Հունվարի 16-ին այդ շինմասում 380-ի փոխարեն սշխատում էին 285 բանվոր, բայց չնայած դրան օրվա պլանը կատարվեց 271 % -ով։ Մեկ բանվորի միջին արտադրողականությունը բարձրացավ մինչև 305 % -ի։ Հատկանշական է, որ առանձին առաջավորների արտադրական ցուցանիշները միջինից երեք և ավելի անգամ բարձր էին³⁵։

Բանվորների մեծ մասը արտադրական նորման կատարում էր 200—300 % -ով։ Այդ շինմասի մի խումբ ստախանովական բանվորներ, հանգես գալով կոմբինատի «Կաուչուկի համար» բաղձատիրած թերթում, գրում էին. «Մենք մեր աշխղենների և ճարտարասպետների հետ միասին մեր առաջ խնդիր ենք դրել մեծ հաղթանակների հասնել»³⁶։ Նրանք իրենց խոստումը կատարեցին։ Առաջին շինմասի կոլեկտիվը հունվարի 16—20-ը իր արտադրական առաջադրանքները կատարեց 280,2 % -ով։ Բանվորների ծավալած հայրենասիր-վեր շարժումը կազմակերպում և զլխավորում էին շինմասի պետ Լ. Նրզնկյանը, կուսկազմակերպիչ Գ. Հարությունյանը, աշխղեններ Սեֆիլյանը, Ջրաղացականյանը և Տիրատուրյանը³⁷։

33 ՏՆՍ «Коммунист», 1936, № 215.

34 Նույն տեղում (տե՛ս նաև գործարանի ընթացիկ արխիվ, դ. 015/506, թ. 27—29)։

35 Նույն տեղում։

36 «Կաուչուկի համար», 1936, № 3։

37 Նույն տեղում։

Ս. Մ. Կիրովի անվան սինթետիկ կաուչուկի կոմբինատի շինարարների աշխատանքային խանդավառ օրինակը և նախաձեռնության սքանչելի արդյունքները կարևոր գործոն էին հետագայում նոր, էլ ավելի բարձր ցուցանիշների հասնելու համար:

Այդուհանդերձ, կաուչուկի նկատմամբ երկրի մեծ պահանջարկը թեկադրվում էր ավելի արագացնել կոմբինատի շինարարության տեմպերը: Բանն այն է, որ աշխատանքի տեմպը չէր ապահովում շինարարական պլանների կատարումն առանձնապես սարքավորման ու մոնտաժի ասպարեզում: Դեռևս բարձր էր շինարարության արժեքը, երբեմն թերակատարվում էին ինքնարժեքի իջեցման պլանային առաջադրանքները, անբավարար էր տեխնիկական ղեկավարությունը: Այդ թերությունները վերացնելու և շինարարության ընթացքն արագացնելու նպատակով խնդիր դրվեց շինարարությունը փոխադրել տնտեսաշվարկի, իրականացնել անհատական գործավարձ՝ աշխատանքի վարձատրման առաջադիմական ձևով և մինչև 1936 թ. հոկտեմբերի 15-ը այն իրականացնել շինարարության բանվորների առնվազն 50 %-ի նկատմամբ³⁸:

Սոցիալիստական մրցության ծավալման և ստախանովյան շարժման խորացման շնորհիվ 1936 թ. դեկտեմբերի 11-ին ավարտվեց և շահագործման հանձնվեց կարբիդի առաջին վառարանը, 1937 թ. հունվարի 20-ին՝ երկրորդը, ապրիլի 17-ին՝ երրորդը, իսկ մինչև նոյեմբերի սկզբները կոմբինատի կարբիդի գործարանի բոլոր հինգ վառարաններն արդեն արտադրանք էին տալիս:

Երկրորդ հնգամյակի ավարտական տարում կարբիդագործները հանդես եկան Հայաստանի արդյունաբերական ձեռնարկությունների միջև սոցիալիստական մրցության ծավալման նախաձեռնությամբ: Դա պայմանավորված էր այն պայքարով, որ նրանք ծավալել էին սինթետիկ կաուչուկի կոմբինատի շինարարությունը որակով ու ժամկետին ավար-

38 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1936, № 221:

տելու և գործարկելու համար: Կարբիդսոդործների այդ նախա-
ձեռնությունը նաև պատասխանն էր այն դիմումի, որ ՍՍՀՄ
Ժանր արդյունաբերության ժողկոմ Գ. Օրջոնիկիձին ուղղել
էր մետալուրգիական գործարանների դիրեկտորներին, կու-
սակցական ու արհմիութենական կազմակերպություններին,
կոչ անելով նրանց մրցության լայն ծավալումով պատասխա-
նել Դոնբասի պողպատ ձուլող 75 ստախանովականների հա-
վաքի առաջարկությանը³⁹: Այդ դիմումում Գ. Օրջոնիկիձին
միաժամանակ հույս էր հայտնում, որ պողպատ ձուլողների
օրինակին կհետևեն նաև Ժանր արդյունաբերության բոլոր
մյուս ճյուղերի աշխատողները և 1937 թ. սկզբից մրցություն
ծավալելով, միահամուռ աշխատանքով կապահովեն արտա-
դրական և շինարարական պլանի կատարումն ու գերակա-
տարումը:

Գ. Օրջոնիկիձին դիմումը հունվարի 3-ին տպագրվեց
«Խորհրդային Հայաստան» թերթում: Նույն օրը, առաջինը
հանրապետութունում, դիմումը քննարկվեց Կիրովի անվան
կոմբինատի կարբիդի գործարանի բանվորների, ինժեներնե-
րի, կուսակցական ու արհմիութենական ղեկավարների միաց-
յալ նիստում: Որոշման մեջ կարդում ենք. կարբիդի գործա-
րանը լինելով միության խոշորագույն ձեռնարկություններից
մեկը, որը սարքավորված է տեխնիկայի վերջին նվաճումնե-
րով, կարող է և պետք է իր վրա վերցնի Միության կարբիդ-
գործների մրցության նախաձեռնությունը: Ընդունվեցին սո-
ցիալիստական մրցության պարտավորություններ և կոչ՝
ուղղված Կիրովականի և Գորկու երկրամասի Ձերժինսկ քա-
ղաքի Չերնորեչինսկի բիմիական կոմբինատների կարբիդի
գործարանների բանվորներին ու մասնագետներին՝ մրցու-
թյուն սկսելու մասին, Մեր գործարանի գործարկման առա-

39 Դոնբասի պողպատ ձուլող 75 ստախանովականները, իրենց հավաքից
երկու ամիս առաջ, աշխատելով Մակար Մադայի մեթոդով, յուրաքանչյուր
քառ. մետր հատակից ստանում էին 8-ից մինչև 12,5 տ պողպատ: Հավաքը
առաջարկեց Մ. Մադայի նախաձեռնությամբ սկսված մրցությունը շարունա-
կել նաև 1937 թ., երկրին տալու այնքան պողպատ, որն ապահովեր ՍՍՀՄ-ում
օրական 60 հազ. տ պողպատ ձուլելու ծրագրի կատարումը:

ջին տարում, գրում էին Նրեանի կարբիդագործները, ստանձնել էինք հետևյալ պարտավորությունները. 1937 թ. կարբիդի արտադրության տարեկան պլանը կատարել Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության 20-րդ տարեդարձի օրը⁴⁰:

Կարբիդագործներին հաջորդեցին շինարարները: Առաջին շինմասի բանվորներն ու մասնագետներն ընդունում են կոնկրետ պարտավորություններ և մրցման հրավիրում Քանաքեռի ու Գյումուշի հիդրոկայանների, Լենինականի տեքստիլ կոմբինատի, Կիրովականի քիմկոմբինատի շինարարներին:

Գ. Օրջոնիկիձեի դիմումին և կիրովցիների մրցահրավերներին արձագանքեցին Նրեանի առաջին կարբիդի գործարանի, Կիրովականի քիմկոմբինատի կրի ցեխի, Ալավերդու և Ղափանի պղնձարդյունաբերության, Լենինականի հիդրոկայանի ու տեքստիլ կոմբինատի և հանրապետության մյուս ձեռնարկությունների բանվորներն ու ինժեներատեխնիկական աշխատողները⁴¹:

Այդպիսով, հնգամյակի ավարտական տարվա պլանների կատարման ու գերակատարման նշանաբանով ծավալված մրցությունն ընդգրկում էր ոչ միայն ծանր արդյունաբերության ձեռնարկությունների աշխատողներին, այլև հանրապետության արդյունաբերության բոլոր ճյուղերի, շինարարության և տրանսպորտի բանվորներին ու մասնագետներին: Հայաստանի բանվոր դասակարգի ստանձնած պարտավորությունների հիմքում դրվել էին երկրորդ հնգամյա պլանը ժամկետից շուտ և բարձր ցուցանիշներով կատարելու, բանվորների լայն խավերին ստախանովյան շարժման մեջ ներգրավելու, նրանց կենցաղային պայմանները բարելավելու և կուլտուր-տեխնիկական մակարդակը բարձրացնելու հարցերը:

40 Տե՛ս «Կառուչուկի համար», 1937, № 3:

41 Ծանր արդյունաբերության ժողկոմատի օրինակով դիմումներով հանդես եկան նաև Բեթե և սննդի արդյունաբերության, ճանապարհների հաղորդակցության ժողկոմատները:

Ս. Մ. Կիրովի անվան սինթետիկ կաուչուկի կոմբինատի կարբիդագործների տակավին երիտասարդ կոլեկտիվը, մըր-ցության առաջին իսկ պահից մեծագույն լրջությամբ համակ-վեց դեպի ստանձնած պարտավորությունների կատարումը: Նա դրսևորեց աշխատանքային բարձր կարգապահություն ու նախաձեռնություն, օրինակ ծառայեց կոմբինատի շատ բան-վորների համար:

1938 թ. հունվարի 1-ի տվյալներով առաջավորների թիվը կոմբինատում հասավ 523-ի, 1937 թ. հունվարի 1-ի 424-ի դիմաց: Առաջավորներից մոտ 300-ը ստախանովականներ էին, իսկ 223-ը՝ հարվածայիններ⁴², Առաջավորների արտա-դրական ցուցանիշները, ինչպես քանակական, այնպես էլ որակական առումով համապատասխանում էին ներկայաց-վող տեխնիկական պահանջներին: Կոմբինատի վարչության 1937 թ. հաշվետվության մեջ առանձնապես հիշատակվում են 19 ստախանովականներ, որոնք աչքի էին ընկել աշխա-տանքի արտադրողականության բարձրացման և նորմաների դիրակատարման բարձր ցուցանիշներով: Նրանցից 6-ը իրենց պլանային առաջադրանքները կատարել էին 143—200, 9-ը՝ 201—300, իսկ 4-ը՝ 300 և ավելի % -ով⁴³:

Նույն հաշվետվությունից նկատվում է, որ ստախանո-վականների կողմից աշխատանքի տարբեր բնագավառներում նորմաների կատարման մակարդակը բավականին բարձր էր: Այսպես, հողային աշխատանքների դժով նորմաների միջին կատարումը հասնում էր 143, քարայինը՝ 153, բիտոնացմա-նը՝ 158, արմատուրայինը՝ 140, հյուսնային-փայտային աշ-խատանքինը՝ 167 % -ի և այլն⁴⁴:

Ստախանովյան-կրիվոնոսյան շարժումը լայն արձա-դանք գտավ նաև Հայաստանի երկաթուղայինների շրջանում: Հանրապետությունում շոգեբարշի մեքենավար Պ. Կրիվոնոսի աշխատանքի մեթոդի կիրառման առաջին օրինակը տվեցին Լենինականի շոգեբարշային դեպոյի մեքենավարները, նրանք

42 ՏԼ՝ Կոմբինատի ընթացիկ արխիվ, գ. 015/509, թ. 23—40:

43 Նույն տեղում, գ. 015/502, թ. 16—18:

44 Նույն տեղում, գ. 015/509, թ. 23—40:

շոգեքարշի տեխնիկական արագությունը ժամում 22-ից հասցրին 40 և ավելի կիլոմետրի: Մեքենավար Ս. Գրիգորյանն իր շոգեքարշի վազքի արագությունը հասցրեց 50 կիլոմետրի: Նրա օրինակին էին հետևում շատերը: Մեքենավար Բ. Պողոսյանը, շնայած իրիտասարդ տարիքին, իր գործի տեխնիկական տիրապետած առաջավոր էր: Նա մրցելով մեքենավար Հ. Գաբրիելյանի հետ, սահմանեց գնացքների արագության տեխնիկական բարձր նորմաների ռեկորդ և լավ աշխատանքի համար պարգևատրվեց Լենինի շքանշանով:

Մանրաքարշ ապրանքատար գնացքների տեխնիկական արագության ռեկորդների սահմանման առաջին նախաձեռնողներից էր նաև Ա. Խաչատրյանը: Աստիճանաբար ստախանովական-կրիլոնոսականների թիվը մեծանում էր, ընդգրկելով արդ միայն շոգեքարշերի մեքենավարներին, այլև մյուս մասնագիտության երկաթուղայիններին: Միության լավագույն ստախանովականների օրինակով Լենինականի շոգեքարշային դեպոյի ստախանովականները ցույց տվեցին աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման հիանալի օրինակներ: Մեքենավար Հ. Գաբրիելյանն իր շոգեքարշի վազքի տեխնիկական արագությունը ժամում հասցրեց 45 կմ-ի, իսկ ապրանքատար գնացքի ծանրության նորման՝ 280 տոննայից՝ 1300 տոննայի: Հ. Գաբրիելյանից բացի առաջավոր մեքենավարներ էին Ա. Խաչատրյանը, Բ. Շիգանյանը, Խ. Միքայելյանը, Կ. Մխիթարյանը, Ա. Ալեքսանյանը և ուրիշներ:

1936 թ. հունվարի 11-ին գումարվեց երկաթուղու 5-րդ բաժանմունքի ստախանովականների առաջին հավաքը, որը հանրագումարի բերեց մոտ երեք ամսվա նորարարական աշխատանքի փորձը և ուղիներ նշեց այն ավելի մասսայականացնելու համար: Հավաքից հետո ստախանովյան-կրիլոնոսյան շարժումը Հայաստանի երկաթուղայինների շրջանում նոր ծավալ ստացավ⁴⁵:

45 Լենինականի շոգեքարշային դեպոյի փականագործ Հ. Զոփիկյանը 1935 թ. դեկտեմբերին պլանը կատարեց 400, իսկ 1936 թ. հունվարի 4-ին՝ 1000 0/0 (տե՛ս «Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության», III

Գյուղատնտեսության մեջ ստախանովյան շարժման ծավալման առաջին նախաձեռնողներն էին մեքենատրակտորային կայանների կոմբայնավարներն ու տրակտորիստները: Ներանց առաջին շարքերում էին Լենինականի ՄՏԿ-ի կոմբայնավարներ Գ. Մարջանյանը, Ռ. Հարությունյանը, Ս. Վարդապետյանը, Բասարդեշարի (Վարդենիս) ՄՏԿ-ից՝ Ա. Մանուկյանը, Ղ. Ավետիսյանը, Արթիկի ՄՏԿ-ից՝ Ռ. Ռուշանյանը և շատ ուրիշներ:

Լենինականի ՄՏԿ-ի կոմբայնավարները 1935 թ. 1760 հա հնձի պլանի դիմաց կատարեցին 3072 հա հունձ, Բասարգեշարի ՄՏԿ-ի կոմբայնավարները 640 հա պլանի դիմաց հնձեցին 1176 հա, իսկ Արթիկի կոմբայնավարները պլանը գերակատարեցին 360 հա-ով: Առանձնապես պետք է հիշատակել Լենինականի ՄՏԿ-ի անվանի կոմբայնավար Գ. Մարջանյանին, որը բերքահավաքի ընթացքում հնձեց 516 հա և արժանացավ կառավարական բարձր պարգևի: Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման 15-ամյակի կապակցությամբ կառավարական պարգևի արժանացան նաև Լենինականի ՄՏԿ-ի տրակտորային բրիգադի բրիգադավար Ս. Տոնոյանը, Սիսիանի ՄՏԿ-ի կալսիչավար Ա. Առաքելյանը, Հոկտեմբերյանի ՄՏԿ-ի տրակտորիստ Ե. Հակոբյանը, Արթիկի ՄՏԿ-ի տրակտորիստ Կ. Դարբինյանը և ուրիշներ:

Սոցիալիստական գյուղատնտեսության մեջ ստախանովյան շարժումն էլ ավելի լայն մասսայականություն ստա-

պրակ, Երևան, 1960, էջ 32): Երևանի կայարանի կոմերիտական երկաթուղայիններն ի պատիվ Լենինյան կոմերիտամիության 20-ամյակի, մտնելով սոցիալիստական մրցության մեջ, հասան մեծ հաջողությունների: Այսպես, պլանները զգալի չափով գերակատարեցին № 4405, 4322, 4342, 4318, 4360 շոգեբարձրի բրիգադները, որոնց կազմում հիմնականում կոմերիտականներ էին: Ա. Ալեքսանյանը, որը հետագայում ընտրվեց ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի զեպուտատ, իր զործի տեխնիկան տիրապետած առաջավոր մեքենավար էր: Բ. Շիրվանյանը դեռևս 1934 թ. մտել էր լավագույն մեքենավարների համամիութենական և անդրկովկասյան մրցության մեջ և երկրամասում դրավել առաջին տեղը: Նրա շոգեբարձը առանց վերանորոգման կատարեց 20 հաղ. կմ վազը: Նա ապրանքատար ղեկավար Լենինականից Երևան հասցրեց 3 ժամ 33 րոպեում՝ 6—7 ժամի դիմաց (տե՛ս «КОММУНИСТ», 1938, №8):

ցավ երկրորդ հնգամյակի վերջին տարիներին և հետագայում: Սոցիալիստական դաշտերի հարյուրավոր միսանիզատորներ ու կոլտնտեսականներ մրցության միջոցով մեծ նախաձեռնություն դրսևորեցին աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու, բարձր բերք ստանալու, բարեկեցիկ ու կոլտնտերական կյանքի հասնելու համար:

Ստախանովյան շարժումը թե՛ արդյունաբերական ձևափոխություններում, թե՛ շինարարական հրապարակներում ու տրանսպորտում, թե՛ սոցիալիստական դաշտերում այնպիսի առաջավորներ հայտնագործեց, որոնք աշխատանքային լավագույն օրինակով աշխատավորական լայն զանգվածներին ցույց էին տալիս, թե ինչպե՞ս պետք է աշխատել, ինչպե՞ս պայքարել աշխատանքի բարձր արտադրողականության համար, սոցիալիզմի հաղթանակի համար:

Արտադրողական ուժերի զարգացման այն մակարդակը, որին երկիրը հասել էր երկրորդ հնգամյակի տարիներին, ինքնին պայմանավորում էր արտադրության նորարարների առավել մասսայական, առավել լայն շարժում: Հանդես էին գալիս ստախանովյան «գործարաններ ու արտադրամասեր», գրում էր «Պրավդա» թերթը 1937 թ. հուլիսի 23-ի առաջնորդող հոդվածում: Բայց դեռևս չէին հաղթահարվել շարժման զարգացումն արգելակող խոչընդոտները, ամենից առաջ նրա ղեկավարման ցածր մակարդակը: Խթանել ստախանովյան շարժման հետագա զարգացումը, ինչպես հարկն է ղեկավարել այդ շարժումը՝ նշանակում էր այնպիսի պայմաններ ստեղծել, երբ ոչ միայն առանձին առաջավորներ, այլև բանվորների լայն զանգվածները հնարավորություն ունենային բարձրացնելու արտադրությունը, հասնելու այն բանին, որպեսզի ամբողջ տեղամասեր, արտադրամասեր, գործարաններ դառնային «իսկական ստախանովյան»: Իսկ դրա համար հնարավորություններ կային, քանի որ բանվորության ճնշող մեծամասնությունը ցանկանում էր հրաշքեր գործել ի փառս մեր մեծ հայրենիքի⁴⁶:

Հայաստանի շատ ձեռնարկությունների աշխատանքներում՝ արտադրության կազմակերպման գործում նույնպես առկա էին «Պրավդայի» մատնանշած թերությունները, որոնք ղգալի չափով արգելակում էին ստախանովյան շարժման զարգացումը։ Պատահական չէր կարելի համարել, հոր գործարանի, հանքի արտադրամասի առանձին առաջավորներ հասել էին աշխատանքի բարձր արտադրողականության, պլանների գերակատարման, մինչդեռ ձեռնարկության պլանը չէր կատարվում։ 1937 թ. առաջին կիսամյակում Ղափանի պղնձահանքային կոմբինատի պլանը թերակատարվեց։ Մինչդեռ անվանի պղնձագործները հունիս ամսվա առաջադրանքը կատարել էին 140—160 % -ով, իսկ կոմբինատիության անվան հանքի հանքափորներ Առաքելյանը, Անդրիասյանը, Մարգարյանը և մյուսները հորատման պլանի կատարումը հասցրել էին մինչև 200 % -ի։

ՍՍՀՄ ծանր արդյունաբերության ժողկոմ Գ. Օրջոնիկիձեն ժողկոմատին առընթեր խորհրդի 1936 թ. հունիսի 29-ի նիստում արտասանած ճառում միանգամայն իրավացիորեն ընդգծում էր, որ ստախանովյան շարժումը չի հանդուրժում «ո՛չ հիմնություն, ո՛չ դանդաղաշարժություն, ո՛չ ոստյուններ, ո՛չ ընդհատումներ, ո՛չ տնայնագործություն»⁴⁷։ Այդ կարգի հրեությունները, որոնց վերացման ուղղությամբ անհրաժեշտ պայքար էր ծավալվել, խիստ խանգարում էին ստախանովյան շարժման խորացմանը, ռիթմիկ աշխատանքի կազմակերպմանը, արտադրության բոլոր ոլորտներում նորարարների առաջավոր մեթոդների արմատավորմանը։

Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների ծավալած պայքարը, արհմիությունների և կոմերիտիության գործադրած ջանքերը՝ ստախանովյան շարժման ղեկավարությունն ուժեղացնելու, աշխատանքի կազմակերպման բնագավառում դեռևս պահպանվող հիմնությունն ու տնայնագործությունը վերացնելու ուղղությամբ, զրական արդյունքներ տվեցին։ Այդ միջոցների գործադրման արդյունքը հիևաջ

⁴⁷ «Խորհրդային Հայաստան», 1936, № 155։

երկրորդ հնգամյակը ժամկետից շուտ կատարելու, հանրապետության արտադրողական ուժերը վիթխարի չափերով զարգացնելու այն մեծ փոփոխությունների մեջ, որոնք տեղի ունեցան հանրապետության էկոնոմիկայի ու կուլտուրայի բոլոր բնագավառներում:

Դեռևս 1934 թ. ՀԿ(Բ)Կ IX համագումարին ուղղած իրողջունում Ա. Շիրվանզադեն գրում էր. «Երբ տեսնում եմ իմ սոցիալիստական հալոսների օր-օրի և ժամ-ժամի անընդհատ հառաջադիմությունը, նրա հին ավերակների վերջնական անհետացումը, նրա նոր, տնտեսական, մտավոր և բարոյական հերոսական նվաճումները, նրա բազմատեսակ մշակույթների հոյակապ ծավալումը, հրեման կարծում եմ, թե երազ եմ ապրում»⁴⁸: Ա. Շիրվանզադեն սոցիալիստական շինարարության վերաբերյալ իր հիացմունքն արտահայտել է այն ժամանակ, երբ Հայաստանի բանվոր դասակարգը, երկրի բոլոր աշխատավորները թևակոխել էին երկրորդ հնգամյակի երկրորդ տարին: Տնտեսական և կուլտուրական շինարարության այն ուժ տարիները, որոնց ականատես էր Ա. Շիրվանզադեն, բավական էին, որպեսզի նա խորին համոզմամբ մատնանշեր հայ ժողովրդի սոցիալիստական նվաճումները, պատասխաներ բոլոր նրանց, ովքեր դեպի սովետական կարգերը, դեպի աշխատավորների ազատությունն ու ստեղծագործական աշխատանքը թշնամաբար տրամադրված լինելով, փորձում էին զանց առնել մեր նվաճումները, նսեմացնել դրանք: «Յուրաքանչյուր մի նոր շինարարություն, յուրաքանչյուր մի նոր գործարան կամ էլեկտրակայան, ամեն մի նոր բացված դպրոց,— գրել է Ա. Շիրվանզադեն դեռևս 1932 թ.,— ամեն մի ավելացած շինարար քար ինձ պատճառել է և շարունակում է պատճառել խորին հուզում, մանկական հրճվածք»⁴⁹: Այո, Ա. Շիրվանզադեն, ինչպես և հարյուրավոր սովետահայ մտավորականներ, իրենց հրջանիկ էին համարում, տեսնելով այն հերոսական աշխատանքի հոյա-

48 Շիրվանզադե, Երկրի ժողովածու, հատ. 9, Երևան, 1961, էջ 595:

49 Նույն տեղում, էջ 595:

կապ արդյունքները, որ կոմունիստական կուսակցության լենինյան ղեկավարութեամբ ձեռք էին բերել և շարունակում էին նվաճել Հայաստանի բանվորները, կոլտնտեսականները և սովետական մտավորականությունը՝ տնտեսական ու կուլտուրական շինարարության բոլոր ճակատներում, Ա. Շիրվանզադեին հրձվանք էր պատճառում այն, որ նա իր աչքով տեսնում էր «Հայաստանի բանվորի կամքի զորությունն ու բազկի ամրությունը, Հայաստանի գյուղացու օր-օրի ավելացող հավատը ղեպի իր սոցիալիստական ապագան»⁵⁰,

Հայաստանի աշխատավորների տնտեսական, շինարարական, կուլտուրական նվաճումները Ա. Շիրվանզադեին հիմք էին տալիս գրելու. «Ինչու չասել մի անգամ առմիշտ, թե թշվառ է նա, ով այդ բանը չի ուզում տեսնել և գեթ մի վայրկյան թույլ է տալիս իրեն խորհելու, թե ուրիշ որևէ պայմաններում հայ ժողովուրդը կարող էր իր բախտը կերտել, քան այն պայմանները, որոնց մեջ գրել է նրան Լենինի վարդապետությունը»⁵¹,

Առաջնորդվելով լենինյան դրույթներով, ղեկավարվելով կոմունիստական կուսակցության դիրեկտիվներով, սովետական բոլոր ժողովուրդները, այդ թվում նաև Հայաստանի բանվորները, աշխատավոր գյուղացիները, ինժեներատեխնիկական աշխատողները և սովետական մտավորականությունը մասսայական նախաձեռնություն էին դրսևորում տնտեսական շինարարության բոլոր փուլերում, նրա բոլոր բնագավառներում: Դրանով էլ պայմանավորվեց երկրորդ հնգամյա պլանի ժամկետից շուտ կատարումը և երրորդի հաջող սկիզբը:

3. ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ԵՎ ԱՄԲԱՊՆԳՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ

Առկատական բանվոր դասակարգը, մեր երկրի բոլոր աշխատավորները, կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ մեծագույն հաջողությունների հասան երկրորդ

⁵⁰ Նույն տեղում:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 596—597:

հնգամյա պլանի իրականացման գործում: Հնգամյա պլանի կենսագործումը նշանավորվեց պատմական հսկայական նշանակություն ունեցող խնդիրների լուծումով: Մեր երկրում վերջնականապես վերացվեցին շահագործող դասակարգերը, ոչնչացվեցին մարդու կողմից մարդու շահագործում ծնող, հասարակությունը շահագործողների և շահագործվողների բաժանող պատճառները: Հիմնականում իրականացվեց հրեզամյակի գլխավոր և վճռական տնտեսական խնդիրը՝ ժողովրդական տնտեսության տեխնիկական վերակառուցումը: Երկրորդ հնգամյակում ավարտվեց գյուղի սոցիալիստական վերակառուցումը: ՍՍՀՄ-ում սոցիալիզմի հաղթանակն իր օրինսդրական հաստատումը դառավ նոր սահմանադրության մեջ:

Արտադրության սոցիալիստական սիստեմն անբաժանելիորեն տիրապետող դարձավ ամբողջ ժողովրդական տնտեսության մեջ:

Արդյունաբերության արտադրանքը 1932 թ. համեմատությամբ 1937 թ. աճեց 120,6 %-ով՝ պլանով նախատեսված 114-ի դիմաց: Արդյունաբերական արտադրանքի աճի տարեկան միջին տեմպերը երկրորդ հնգամյակում կազմեցին 17,1 %, պլանով նախատեսված 16,5-ի դիմաց⁵²:

Երկրորդ հնգամյակի առաիններին մեծ վերելք ապրեց նաև մեր հանրապետության արդյունաբերությունը: Երկրորդ հնգամյակի վիթխարի խնդիրների կենսագործման համար Հայաստանի բանվոր դասակարգի, կոլտնտեսականների ու մասնագիտական կադրերի զոսևորած աշխատանքային խանդավառության ու արտադրական նախաձեռնության շնորհիվ հանրապետության արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, կուլտուրան և ժողովրդական լուսավորությունը մեծագույն առաջընթաց կատարեցին: Այդ վերելքը պայմանավորված էր մեծածավալ կապիտալ ներդրումներով, որոնք կազմեցին 984,9 մլն. ռուբլի, որը ավելի քան երեք անգամ գերազանցեց առաջին հնգամյակում կատարված ներդրում-

⁵² Տե՛ս «ՍՄԿ-ն բանաձևերում ու որոշումներում», III մաս, Երևան, 1955, էջ 426:

ների շափու: Արդյունաբերության մեջ ներդրվեց 233,6 մլն ռուբլի, առաջին հնգամյակում ներդրված 80,4 մլն ռուբլու դիմաց: Էներգետիկայի զարգացման համար ներդրված գումարը կազմեց 152,4 մլն ռուբլի, կամ շորս անգամ ավելի, քան առաջին հնգամյակի ներդրումն էր: Տրանսպորտի զարգացմանը հատկացվեց 62,3 մլն ռուբլի, որը 2,5 անգամ գերազանցեց առաջին հնգամյակի ներդրումը⁵³, 1932 թ. համեմատությամբ հրկրորդ հնգամյակի վերջում էլեկտրաէներգիայի արտադրությունն ավելացավ 4,8 անգամ⁵⁴, արժեքային արտահայտությամբ պղնձարդյունաբերության արտադրանքն աճեց 29,0 %-ով, քիմիական արդյունաբերության արտադրանքը՝ 22 անգամ, մետաղամշակումը՝ 3,0 անգամ: Ետ չէր մնում նաև լայն սպառման առարկաների արտադրությունը: Տեքստիլ արդյունաբերության արտադրանքը նույն ժամանակամիջոցում աճեց 56 %-ով, կաշվի-կոշիկեղենինը՝ ավելի քան 2 անգամ, սնունդ-համինը՝ ավելի քան 2,4 անգամ, կարինը՝ ավելի քան 90 %-ով և այլն⁵⁵:

Երկրորդ հնգամյակում կառուցվեց և շահագործման հանձնվեց 26 խոշոր ձեռնարկություն: Այդպիսով, հանրապետության ցենզային ձեռնարկությունների թիվը հասավ 268-ի:

Հայաստանի արդյունաբերության արտադրանքի տարիկան միջին տեմպը երկրորդ հնգամյակում կազմեց 34,8 %, որը երկու անգամ բարձր էր, քան միութենական միջին ցուցանիշը:

Հանրապետության ժողովրդական տնտեսության արտադրական ֆոնդերը արմատապես նորացվեցին, որի հետևանքով արդյունաբերության արտադրանքը 1937 թ. գերազանցապես տալիս էին այն ձեռնարկությունները, որոնք կառուցվել կամ ամբողջապես վերակառուցվել էին առաջին և երկրորդ հնգամյակների տարիներին: Մեծ շափով ավելացան խոշոր արդյունաբերության հիմնական արտադրական

53 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР» стр. 19.

54 Նույն տեղում, էջ 24:

55 Նույն տեղում, էջ 26:

միջոցները, նթև առաջին հնգամյակի վերջում նրա արտադրական հիմնական ֆոնդերը հաշվվում էին 58,8 մլն ռուբլի, ապա 1937 թ. դրանք հասան 371,8 մլն ռուբլու կամ աճեցին 6,3 անգամ:

Արդյունաբերության արագ զարգացման և նրա արտադրանքի մեծ աճի շնորհիվ արմատապես փոխվեց հանրապետության արդյունաբերության և գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի հարաբերությունը: Արդյունաբերության տեսակարար կշիռն արդյունաբերության և գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի ընդհանուր ծավալի մեջ, ըստ արխիվային տվյալների, 1913—1937 թթ. ունեցել է հետևյալ պատկերը (%-ով)⁵⁶:

Արդյունաբերության և գյուղատնտեսության տեսակարար կշիռը
ժողովրդական տնտեսության մեջ

	1913 թ.	1927/ 28 թ.	1932 թ.	1933 թ.	1934 թ.	1935 թ.	1936 թ.	1937 թ.
Արդյունաբերություն	21,7	22,0	57,9	63,4	64,4	65,7	67,4	71,6
Գյուղատնտեսություն	78,3	78,0	42,1	36,6	35,6	34,3	32,6	28,4

Չնայած գյուղատնտեսության ընդհանուր զարգացմանը (հատկապես երկրորդ հնգամյակի տարիներին), որի համախառն արտադրանքը, անփոփոխ գներով արտահայտված, 1932 թ. համեմատությամբ 1937 թ. աճեց 62,3 %-ով և բացարձակ արտահայտությամբ 60,8 մլն ռուբլուց հասավ 99,1 մլն ռուբլու, այնուամենայնիվ, նրա տեսակարար կշիռը ընդհանուր արտադրանքի մեջ հետզհետե պակասում էր: Այդ հանգամանքը բացատրվում էր արդյունաբերության անհա-

⁵⁶ Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՆՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 163, ց. 24, գ. 51, թ. 9: Տնտեսագետ Լ. Թումանյանը «Экономическое развитие Армении» աշխատության 147-րդ էջում արդյունաբերության արտադրանքի տեսակարար կշիռը 1937 թ. նշում է 72,1, իսկ գյուղատնտեսության համար 27,9% («Социалистическое строительство Армянской ССР» միհնակագրական ժողովածուում (էջ 10) 1913 թ. համար բերված տվյալները տարրերվում են վերոհիշյալ տվյալներից) — խմբ.:

մեմատ բուռն զարգացումով, և, հետևաբար, նրա արտադրանքի տեսակարար կշռի աճով:

Աչքի ընկնող նվաճումներ ձեռք բերվեցին առանձնապես աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման բնագավառում: Հին գործարանների, ֆաբրիկաների և պղնձահանքային արդյունաբերության տեխնիկական վերակառուցումը, նոր ձեռնարկությունների գործարկումը, բանվորների կուլտուր-տեխնիկական մակարդակի բարձրացումը, աշխատանքի էներգադինվաժություն ավելացումը հիմք հանդիսացան ստախանովյան շարժման առաջացման ու զարգացման համար, որը վճռական դեր խաղաց հրկրորդ հնգամյա պլանը հաջողությամբ ավարտելու գործում: Այդ շարժման ծավալումը առաջ բերեց աշխատանքի արտադրողականության հզոր վերելք՝ արդյունաբերության մեջ և ժողովրդական տնտեսության մյուս ճյուղերում:

Հայաստանի ժողովրդատային արդյունաբերության մեջ մեկ բանվորի միջին տարեկան արտադրանքը 1932 թ. համեմատությամբ 1937 թ. կազմեց 191,4 %⁵⁷: Դա նշանակում էր, որ Հայաստանի ցենդային արդյունաբերության մեջ աշխատանքի արտադրողականության աճը գերազանցում էր և միութենական միջինը (82 %), և հնգամյա պլանի առաջադրանքը (63 տոկոս)⁵⁸:

Հայկական ՍՍՀ տնտեսության հսկայական առաջընթացը, արդյունաբերության և շինարարության աննախընթաց զարգացումն ու ծավալումը ուղեկցվում էին բանվորների և ծառայողների թվական աճով, հանգեցնելով նրանց նյութական, կենցաղային ու կուլտուրական պայմանների բարելավմանը: Երկրորդ հնգամյակի վերջում հանրապետության բանվորների և ծառայողների տարեկան միջին թիվը կազմում էր 111.178 մարդ՝ 1932 թ. 93.996-ի դիմաց (18,2 % աճ, Միության 17,6 % միջին աճի դիմաց)⁵⁹, իսկ 1939 թ. նրանց մի-

57 Տե՛ս ՄՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 163, ց. 19, գ. 111, թ. 1--4:

58 Տե՛ս «Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР», М., 1939, стр. 12.

59 Տե՛ս ՄՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 163, ց. 19, գ. 111, թ. 1--4:

շին քանակը, 1937 թ. համեմատությամբ աճեց 25,7 %-ով, հասնելով 139.792 մարդու: Դա 1928 թ. տվյալները գերազանցում էր 3,3 անգամ⁶⁰:

Հայաստանի ամբողջ ժողովրդական տնտեսության մեջ զբաղված բանվորների և ծառայողների աշխատավարձի տարեկան ֆոնդը 1932 թ. մակարդակի համեմատությամբ, երկրորդ հնգամյակի վերջում ավելացավ 2,5 անգամ, իսկ տարեկան միջին աշխատավարձը 1932 թ. համեմատությամբ 1937 թ. աճեց 117 %-ով, Միության 113,5 % միջին աճի դիմաց⁶¹: Աշխատավարձի նոր աճ կատարվեց երրորդ հնգամյակի տարիներին: 1939 թ. աշխատողների աշխատավարձի տարեկան միջին չափը 1928 թ. մակարդակը գերազանցեց մոտ 5,8 անգամ, իսկ 1932 թ. մակարդակը՝ ավելի քան 2,6 անգամ:

Ժողովրդական տնտեսության մի քանի ճյուղերի գծով աշխատավարձի աճի դինամիկան ցույց է տալիս հետևյալ աղյուսակը⁶²:

Բանվորների և ծառայողների տարեկան միջին աշխատավարձի դինամիկան (ռուբլիներով)

Աշխատանքի բնագավառները	1928 թ.	1932 թ.	1936 թ.	1939 թ.	1939 թ. %- ով 1928 թ. նկատմամբ
Ամբողջ հանրապե- տությանը այդ թվում՝	710	1541	3095	4115	578,2
Արդյունաբերու- թյուն	638	1338	2723	3874	607,2
Շինարարություն	741	1900	3552	4243	572,6
Երկաթուղային տրանսպորտ	989	1631	3148	4210	425,7
Կապ	707	1238	2197	3350	473,8
ՄՏԿ-ներ	—	1597	3687	3626	—

60 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР»,
стр. 12.

61 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՍՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 163, ց. 19, գ. 111, ք. 1—4:

62 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР»,
стр. 14.

Բերված տվյալներն ամենից առաջ վկայում են, որ նախապատերազմյան հնգամյակների տարիներին բարեկալվում էր բանվորների և ծառայողների նյութական դրույթունը՝ բարձրանում էր նրանց աշխատավարձը: Այնուհետև այդ տվյալները ցույց են տալիս արդյունաբերության մեջ զբաղված արդյունաբերական-արտադրական անձնակազմի տարեկան միջին աշխատավարձի աճի առավել բարձր տեմպերը (1939 թ., 1928 թ. համեմատությամբ, ավելի քան 6, 1932 թ. համեմատությամբ՝ 2,9, 1936 թ. համեմատությամբ՝ 1,4 անգամ աճ): Շինարարների աշխատավարձն այդ ընթացքում համապատասխանաբար աճել էր ավելի քան 5,2, 2,2 և 1,2 անգամ: Աշխատավարձի նման աճ ենք նկատում նաև ժողովրդական տնտեսության մյուս ճյուղերի դոմվ:

Բուռն ծավալ ստացավ սոցիալ-կուլտուրական, բնակարանային և կոմունալ շինարարությունը: Երկրորդ հնգամյակի տարիներին Սովետական Միությունում, այդ թվում և Հայկական ՍՍՀ-ում կատարվեց իսկական կուլտուրական հեղափոխություն, Վերացվեց անգրագիտությունը, իրականացվեց ընդհանուր պարտադիր տարրական ուսման մասին կուսակցության և կառավարության դիրեկտիվը: Միջնակարգ կրթությունը թե՛ քաղաքում, թե՛ գյուղում լայն ծավալ ընդունեց:

Հանրապետությունում 1932/33 ուստարում տարրական, ոչ լրիվ միջնակարգ և միջնակարգ դպրոցների թիվը հասավ 1099-ի, 1937/38 ուստարում՝ 1180-ի: Չնայած 1940/41 ուստարում դպրոցների թիվը պակասեց, իջնելով 1154-ի, սակայն աշակերտության թիվը զգալի չափով ավելացավ (1932/33 ուստարվա համեմատությամբ մոտ 1,9 անգամ, 179.150-ից հասնելով 326.617-ի)⁶³:

1939 թ. մարդահամարի տվյալներով Հայաստանի 9—49 տարեկան հրկսիս բնակչության մեջ գրագետ էր 83,9 %-ը, այդ թվում քաղաքային բնակչության՝ 91,9 %-ը,

⁶³ Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР», стр. 108—109.

խակ պշուղական բնակչության՝ 80,1 %-ը⁶⁴։ Երկրորդ հնգամյակում մեծ զարգացում կատարվեց նաև կուլտուրայի մյուս բնագավառներում։

Երկրորդ հնգամյակի տարիներին բանվոր դասակարգը, գյուղի աշխատավորական ղանգվածները և սովետական մշտավորականությունը, կուսակցության ղեկավարությամբ, իրենց աննկուն ստեղծագործական աշխատանքով ապահովեցին սոցիալիզմի հաղթանակը մեր երկրում։

Ժողովրդական տնտեսության բոլոր բնագավառներում սոցիալիստական արտադրական հարաբերությունների հաստատմամբ «լուծվեց սոցիալիստական հեղափոխության արմատական խնդիրը՝ նոր, սոցիալիստական էկոնոմիկայի ստեղծումը»⁶⁵։ Հիմնականում ավարտելով սոցիալիզմի նյութատեխնիկական բաղադրի կառուցումը, Սովետական Միությունը դարձավ կապիտալիստական երկրներից տնտեսապես անկախ ինդուստրիալ-կոլտնտեսային հզոր տերություն։

Սոցիալիզմի հաղթանակի հիման վրա փոխվեց նաև սովետական հասարակության դասակարգային կառուցվածքը։

Արմատապես փոխվեցին մեր երկրի ազգերի և ազգությունների փոխհարաբերությունները, ոչնչացան անվտանգության և թշնամության մնացորդները։ Առաջացան և ձևավորվեցին սոցիալիստական ազգերը։ «Դասակարգային և ազգային ճնշման, ազգային երկպառակության և մեկուսացման հին աշխարհին կոմունիստական կուսակցությունը, բանվոր դասակարգը հակադրեցին աշխատավորների միասնության նոր աշխարհը, ուր տեղ չկա մարդու կողմից մարդու, մի ազգի կողմից մյուսի ամենաշնչին ճնշման համար, որևէ ազգային առանձնաշնորհման համար»⁶⁶։

Սովետական կարգերի զոյությունն ինքնին պայմանավորեց սովետական հայրենասիրության առաջացումը, որը

64 *ՏՆ՝ս «Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Армянская ССР», М., 1963, стр. 27.*

65 *«ՍՄԿ պատմություն», Երևան, 1971, էջ 623։*

66 *«ՍՄԿ Կենտկոմի որոշումը ՍՍՀՄ կազմավորման 50-ամյակի նախապատրաստության մասին», Երևան, 1972, էջ 7։*

միանգամայն նոր, հայրենասիրության բարձր ձև է, և բովանդակում է սովետական մարդկանց, ժողովուրդների և դասակարգերի բարոյաբաղադրական միասնությունը:

Սոցիալիստական շինարարության գործում բանվոր դասակարգի և կոլտնտեսային գյուղացիության մեծ հաջողությունները հիմք հանդիսացան Սովետական Միության և սովետական հանրապետությունների նոր սահմանադրությունների ընդունման համար:

Նոր սահմանադրության հիման վրա 1937 թ. դեկտեմբերին կայացան ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի ընտրությունները, որի կազմում Հայաստանից ընտրված դեպուտատների թվում էին նաև մի շարք առաջավոր բանվորներ, տրակտորիստներ և այլ մասնագիտությունների ներկայացուցիչներ:

ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի առաջին գումարման դեպուտատների կազմում ընտրվեցին 56 բանվորներ (դեպուտատների 21,9 տոկոսը):

Այսպիսով, կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ, բանվոր դասակարգի հերոսական ջանքերով, բոլոր աշխատավորների ակտիվ մասնակցությամբ երկրորդ հնգամյա պլանի հաղթական ավարտի և սոցիալիզմի հաղթանակի հիման վրա Սովետական Միության մյուս ժողովուրդների հետ միասին Սովետական Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները թեկնածուներ են երրորդ հնգամյակի շրջանը, սովետական հասարակության ղարգացման նոր շրջան՝ սոցիալիզմի կառուցումն ավարտելու և սոցիալիզմից աստիճանաբար կոմունիզմին անցնելու շրջանը:

Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական տնտեսության զարգացման երրորդ հնգամյա պլանը ամբողջ Միության պլանի բաղկացուցիչ մասն էր: Հնգամյակի նախագծումների կենսագործումը Հայաստանի կուսակցական, տնտեսական, արհմիութենական կազմակերպություններից, բանվոր դասակարգից, բոլոր աշխատավորներից պահանջում էր էլ ավելի լայնորեն ծավալել աշխատանքային նախաձեռնությունը, ավելի մոբիլիզացնել հանրապետության ներքին ռեսուրսները, անհրա-

ժեշտ չափով բարձրացնել կադրերի մասնագիտական-տեխնիկական որակը:

Երրորդ հնգամյակի նախապատերազմյան երեք և կես տարիներին հանրապետության ժողովրդական տնտեսության մեջ ներդրվեց 1159 մլն ռուբլի, այդ թվում շինարարական-մոնտաժային աշխատանքների համար՝ 900 մլն ռուբլի, կամ ամբողջ ներդրումների 78 % -ը⁶⁷:

Սովետական ժողովուրդը, նրա առաջատար ուժ բանվոր դասակարգը ոչինչ չէին խնայում հնգամյա ծրագիրը կենսագործելու համար, դրսևորում էին արիության ու անձնազոհության հիանալի օրինակներ, սահմանելով աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման ռեկորդներ: Բազմահաստոցայինների շարժումը գործարաններում ու ֆաբրիկաներում, բազմահանքախորշայինների շարժումը լեռնահանքային արդյունաբերության մեջ՝ ամբողջ Միության առաջավոր ձեռնարկությունների նորարարների աշխատանքի նոր, բարձր ձևերն էին, որոնք ընդօրինակում էին Հայաստանի առաջավոր բանվորներն ու արտադրության մյուս աշխատողները:

Զյ(բ)կ XIII համագումարը (1940) Կենտկոմի հաշվառվության առթիվ ընդունած բանաձևում նշեց, որ Հայաստանի կուսակցական կազմակերպությունները պետք է գլխավորեն այն պայքարը, որ մղվում է «աշխատանքի արտադրողականության աճման գծով հնգամյա պլանը շորս տարում կատարելու, ստախանովյան շարժումը ծավալելու ուղղությամբ ձեռնարկությունների ստանձնած պարտավորություններն իրականացնելու համար, ամենօրյա ուշադրություն նվիրելով բազմադպրակայինների շարքերի աճման ու պրոֆեսիաները համատեղող բանվորների թվի ավելացմանը, լայնորեն գործադրելով կանանց աշխատանքն արդյունաբերական ձեռնարկություններում»⁶⁸:

Համագումարը հատուկ ցուցում տվեց հսկողության տակ

67 Տե՛ս «Советская Армения за 40 лет». Статистический сборник, Ереван, 1960, էջ 140:

68 «Խորհրդային Հայաստան», 1940, № 63:

վերցնել արտագրանքի որակի բարձրացումը, ինքնարժեքի իջեցումը, տեսականու պահպանումը, հումքի, վառելիքի ու էլեկտրաէներգիայի խնայողաբար ծախսումը⁶⁹:

Հայաստանի բանվոր դասակարգի լայն զանգվածները, կուսակցական կազմակերպությունների ղեկավարությամբ, ջանք չէին խնայում երրորդ հնգամյակի ծրագրային առաջադրանքները կատարելու և գերակատարելու, կուսակցության գիրեկտիվները գործի վերածելու համար:

Սոցիալիստական մրցությունը, որն արգյունաբերության, շինարարության և ժողովրդական տնտեսության մյուս բնագավառներում խարսխվում էր աշխատանքի առաջավոր մեթոդների լայն արմատավորման վրա, երրորդ հնգամյակի տարիներին նոր թափ ու ծավալ ստացավ: Բազմահաստոցայինների շարժումը, մասնագիտությունների համատեղումը ղեկավարվելի ու ավելի էր արմատավորվում արգյունաբերական ձեռնարկություններում: Երկու, երեք և ավելի հարյուրականներն արտադրության լավագույն առաջավորներն էին, որոնց աշխատանքի օրինակը ոգեշնչող դեր էր խաղում բանվորական զանգվածների համար:

Երևանի Ս. Մ. Կիրովի անվան սինթետիկ կաուչուկի գործարանի ստախանովականներ Ս. Մեսրոպյանը և Ա. Հարությունյանը № 3—10 արտադրամասի բազմահաստոցայիններ էին, որոնք սպասարկում էին երկրական ապարատ: Նույն գործարանի № 1—5 արտադրամասի ստախանովական բրիգադավարներ Ե. Գրուդինինան և Ե. Բատրաշևան, համառորեն բարձրացնելով իրենց որակավորումը, դարձել էին բազմահաստոցայիններ: Նրանց բրիգադները 1940 թ. արտադրական պլանը կատարեցին մոտ 220 տոկոսով: Նրանք առաջավորներ էին նաև 1941 թ. պլանային առաջադրանքների կատարման դեպքում: Առանձնապես աչքի էին ընկնում երկուհարյուրական Ե. Բատրաշևայի բրիգադի անդամներ Հ. Մարգարյանը, Զ. Զատուլովինան, Կ. Օգնևան, որոնք յու-

69 Նույն տեղում:

րացրել էին արտադրամասի բոլոր մեքենաների վրա աշխատելու տեխնիկան և պլանները կատարում էին 200 %-ից ոչ պակաս:

ՀամԿ(բ)Կ XVIII կոնֆերանսի (1940) հրավիրման կապակցությամբ ծավալված սոցմրցության պարտավորությունների կատարման նշանաբանով էին աշխատում գործարանի բանվորները և շինարարները: Մի շարք արտադրամասեր, բրիգադներ ու հերթափոխություններ աչքի էին ընկնում բարձր արտադրողականությամբ: Ստախանովականներ Գ. Գրիգորյանը, Հ. Գեորգյանը, Տ. Կորսունենկոն և շատ ուրիշներ իրենց ամսական առաջադրանքները կատարում էին 200—300 %-ով: Ստախանովական Ա. Բուլատնիցկին իր արտադրական նորման կատարում էր մինչև 500 %-ով:

Կոմբինատի երկուհարյուրականների թիվը 1941 թ. վերջերին հասնում էր 150-ի, ՆՅԵ 1939 թ. հունվարի 1-ին գործարանում հաշվվում էր 462 ստախանովական և 152 հարվածային, ապա նույն թվականի ապրիլի 1-ին ստախանովականներ էին 588, իսկ հարվածայիններ՝ 208 բանվորներ: Ստախանովյան շարժումը լայն ծավալ էր ընդունել կոմբինատի շինարարության բանվորների մեջ: ՆՅԵ 1939 թ. հունվարի 1-ի տվյալներով ստախանովականներ էին 379, իսկ հարվածայիններ՝ 234 բանվոր, ապա ապրիլի 1-ի տվյալներով ստախանովականներ էին 709, իսկ հարվածայիններ՝ 443 բանվորներ: Կային առաջավորներ, որոնք կատարում էին 6—7 նորմա: Այդպիսիների թվում էին Դ. Ժարինովը, Ս. Բաղդասարյանը, Լ. Հակոբյանը, Վ. Կարասյևայանը, Գ. Շուլկովը, Ա. Թարվերգովը և ուրիշներ:

Բազմահաստոցայինների շարժման լավ օրինակներ էին տալիս Նրեանի ծխախոտի գործարանի ստախանովականները: Գործարանում ձևավոր էին առել և հաջողությամբ ծավալվում էին ստախանովյան շարժման նոր ձևերը, գրում էր գործարանի գլխավոր մեխանիկ Հ. Նրդնկյանը: «Նրեք, շորս և նույնիսկ հինգ մեքենայի վրա աշխատելը մեր գործարա-

նում սովորական երևույթ է դարձել: Գործարանում այժմ կան 17 բազմահաստոցային ստախանովականներ»⁷⁰,

1940 թ. օգոստոսին ծխախոտի գործարանի 320 բանվորներից 180-ը ստախանովականներ էին, իսկ 60-ը՝ հարվածայիններ: Ստախանովականների շարժման արմատավորման, ռացիոնալիզատորական միջոցառումների կենսագործման շնորհիվ նույն սարքավորումով գործարանը արտադրում էր մոտ 900 մլն գլանակ՝ ավելի, քան արտադրել էր 1934—1935 թթ.:

Արտագթության մեջ առաջավոր մեթոդների արմատավորման ուղղությամբ լուրջ հաջողությունների էին հասել պղնձահանքային արդյունաբերության ստախանովականները:

Ղափանի ֆլոտացիոն գործարանից Լենինյան հանքերը տանող ստորերկրյա հիմնական հանքուղու անվանի հանքագործ Ա. Սուալովը 1938 թ. սկսած աշխատում էր ցիկլային⁷¹ մեթոդով, ընդօրինակելով Ուրալի հանքագործ Բատսլովի մեթոդը: Դրա շնորհիվ նա կարճ ժամանակամիջոցում հասավ աշխատանքի բարձր արտադրողականության փայլուն արդյունքների: Այդ մեթոդի կիրառմանը կոմբինատի վարչությանը աջակցում էր, որի շնորհիվ մի շարք հորատողներ անցան աշխատանքի նոր մեթոդին:

Հայաստանի արդյունաբերական շատ ձևոնարկությունների կոլեկտիվներ, արձագանքելով Միության առաջավոր բանվորական կոլեկտիվների կոչերին ու դիմումներին, վերց-

70 «Նորհրդային Հայաստան», 1940, № 203.

71 Ցիկլային աշխատանքի դեպքում հանքերում հորատումը կատարվում էր առանց դադարի, մի գործողությունն անմիջականորեն և անընդհատ հաջորդում էր մյուսին: Մանրատված, գործին վնասող տասնյակ գործողությունները, կամ հերթափոխությունից հերթափոխություն տեղի ունեցող դադարները հետ էին գցում աշխատանքը, պակասեցնում արտադրանքը, թուլացնում աշխատողների եռանդը: Ծիշտ հակառակ արդյունք էր ստացվում ցիկլային մեթոդով աշխատելիս: Ամբողջ օրվա ընթացքում (24 ժամ) երեք անգամ կատարվում էր հորատում, որին անմիջապես հաջորդում էր արագ և ուշադիր պայթեցումը, որից հետո տեղի էր ունենում հանքախորշի արագ մաքրումը հանրաքարից, ապա նրա հանումն ու տեղափոխումը, որին հաջորդում էին փորումը և մյուս գործողությունները:

րին նոր պարտավորություններ և մեծ հռանդով պայքար ծավալեցին դրանք կենսագործելու համար:

Մոսկվայի գործիքաշինական գործարանի բանվորները իրենց կոչում, որն ընդունվել էր երրորդ հնգամյակի առաջադրանքը չորս տարում կատարելու լուզունգի կապակցությամբ, նշում էին, որ անհրաժեշտ չափով վարկ կտան ստախանովյան շարժման նոր ձևերի՝ բազմահաստոց սպասարկման և մասնագիտությունների համատեղման գործի բարձրացմանը, 1940 թ. առաջին հուլիսին կկրկնապատկեն բազմահաստոցայինների թիվը, 1939 թ. համեմատությամբ խոտանը կլնվազեցնեն 25 տոկոսով, կվերացնեն պարապուրդները և այլն:

Մոսկվացիների կոչին առաջինը պատասխանեց Երևանի Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանի կուլեկտիվը: «Մոսկվայի գործիքների գործարանի կուլեկտիվի կողմը, — կարդում ենք նրանց դիմումում, — կամքը և մոքերն են արտահայտում ստախանովականների, ինժեներատեխնիկական աշխատողների, արտադրության հրամանատարների ամենալայն զանգվածների, որոնք համառորեն աշխատում են արդյունաբերության հսկայական ռեզերվներն է՛լ ավելի մեծ չափով մոբիլիզացնելու վրա, աշխատանքի արտադրողականության նոր վերելքի վրա, մեր հայրենիքի նյութական առատության ստեղծման վրա, արտադրական հզորությունների և բանվորական ուժի ռեզերվների լիակատար օգտագործման վրա»⁷²:

Նրանք իրենց դիմումում իրավացիորեն նշում էին, որ հիմնական տնտեսական խնդիրների լուծումը կախված է հենց իրենցից, արդյունաբերության աշխատողներից, այն բանից, թի ինչպես կկատարեն իրենց արտադրական պլանները⁷³:

Հաշվի առնելով գործարանի հնարավորությունները և ռեզերվները, նրանք պարտավորվում էին աշխատանքի ար-

72 «Խորհրդային Հայաստան», 1940, № 5:

73 Նույն տեղում:

տադրողականության աճի գծով հնգամյա ծրագիրը կատարել չորս տարում, իսկ ինքնարժեքը 1940 թ. իջեցնել 19 %-ով. խոտանը կրճատել մինչև 30 %-ով, յուրացնել երկու նոր մեքենայի թողարկումը:

1940 թ. ծրագիրը, որը 1939 թ. պլանը գերազանցում էր 36 %-ով, նրանք պարտավորվում էին կատարել դեկտեմբերի 12-ին, Դրա համար նրանք ռեզերվ էին համարում բազմահաստոցայինների աճը, ընդունելով այն 2,5 անգամ ավելացնելու, մասնագիտությունների համատեղումը բոլոր օժանդակ աշխատանքների մեջ լայնորեն արմատավորելու պարտավորություն: Նրանք իրենց առջև խնդիր էին դնում բարձրացնել արտադրվող մեքենաների որակը, վերանայել հնացած արտադրական նորմաները, արտադրությունը հագեցնել բարձր արտադրողականության հաստոցներով¹:

Մեքենաշինարարները դիմում էին հանրապետության բոլոր բանվորներին, ինժեներատեխնիկական աշխատողներին և ծառայողներին՝ կոչ անելով պաշտպանել մոսկվացիների հայրենանվեր նախաձեռնությունը:

Ավելորդ չէր լինի նշել, որ նրանք իրենց 1939 թ. պարտավորությունների կատարման գործում լուրջ հաջողությունների էին հասել, Գործարանը տարեկան պլանը կատարել էր մրցության պարտավորություններով ընդունած ժամկետից (դեկտեմբերի 5) մի քանի օր շուտ՝ նոյեմբերի 29-ին, տարեկան ծրագիրը գերակատախիլով 5,8 %-ով: Աշխատանքի արտադրողականության տարեկան առաջադրանքը կատարվել էր 9 ամսում, պլանի համեմատությամբ տալով 37 %-ի աճ, խոտան արտադրանքի թողարկումը կրճատվել էր 20 %-ով: Այդ հաջողություններին գործարանի կոլեկտիվը հասավ շնորհիվ այն բանի, որ լայնորեն օգտագործեց աշխատանքի ստախանովյան ձևերն ու մեթոդները:

Այդ հաջողությունները ոգևորում էին գործարանի կոլեկտիվին՝ պայքարելու հերոսիկ հնգամյակի հերոսի տարվա պարտավորությունները գերազանցելու համար: Նրանք յո-

րենց պարտավորությունները գործի վերածեցին: Ակնատու էր կոմունիստների ավանգարդային դերը պլանային առաջադրանքների կատարման գործում: Բանվոր Մ. Կոնջոյանն իր օրական նորման կատարում էր 180—280 %-ով, խառատ Ա. Մաթանյանը կատարում էր մեկ ու կես նորմա: Պ. Մկրրտչյանի արտադրամասի բոլոր բանվորները արժանացել էին ստախանովականի կոչման: Այդ արտադրամասը ամսական պլանը կատարում էր 170, գործիքներինը՝ 150 և ավելի տոկոսով:

ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի նախաձեռնությամբ 1939 թ. հոկտեմբերի 16-ին Ալավիրդում գումարվեց հանրապետության պլանը ճարգյունաբերության աշխատողների ակտիվի հավաք, որը քննեց գումավոր մետալուրգիայի ձեռնարկությունների 1939 թ. ինն ամսվա աշխատանքի արդյունքները և միջոցառումներ մշակեց պլանադրյունաբերության հետագա զարգացման համար:

Հավաքը արձագանքելով Մոսկվայի Լենինի շքանշանակիր «Կրասնի պրոլետարի» հաստոցաշինական գործարանի կոլեկտիվի դիմումին (Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության 22-րդ տարեդարձը արտադրական նոր հաղթանակներով դիմավորելու մասին), իր հերթին դիմում ընդունեց՝ ուղղված պլանադրյունաբերության և լեռնահանքային արդյունաբերության ձեռնարկությունների աշխատողներին:

Դիմումում նշվում էր, որ Ղափանի կոմբինատում ցիկլային մեթոդով աշխատող բրիգադների թիվը հասել է 7-ի, առաջին անգամ կազմակերպվել է հորատող կանանց բրիգադ, հաջողությամբ արմատավորվում է ինքնամատուցողների կիրառումը, զերակատարվում է լեռնանախապատրաստական աշխատանքների պլանը: Աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման հետ միասին աշխատավարձը կոմբինատում բարձրացել էր 18 %-ով, բարելավվել էին բանվորների և ինժեներատեխնիկական աշխատողների կենցա-

դային պայմանները: Ստախանովականների թիվը աճել էր 200 %-ով⁷⁵:

Ալավերդու կոմբինատում ևս ձեռք էին բերվել զգալի հաջողություններ: Պղնձի ձուլումը 1938 թ. համեմատությամբ 1939 թ. զգալի չափով աճել էր: Բարեկալվել էին տրակալան ցուցանիշները: Վառելիքի ծախսումը 1939 թ. համեմատությամբ պակասել էր (արտացոլիչ վառարանում՝ 12 և վատերժակետային վառարանում՝ 1,5 %-ով), աճել էր բովախառնուրդի ձուլումը: Կաղմակերպվել էին կոմբինատական նոր բրիգադներ, որոնք պլանը կատարում էին 130—180 %-ով⁷⁶:

Պղնձահանքային արդյունաբերության մի շարք առաջավորներ անցել էին բազմահանքախորշային հորատման և տալիս էին մինչ այդ չգերազանցված արտադրողականություն: Առաջավոր հանքագործներ Սեմիվոլոսի և Յանկինի օրինակով Շամլուղի հանքերի հորատողներ Հ. Մամյանը և Ս. Բուդաղովը 1940 թ. վերջին առաջինն անցան բազմահանքախորշային հորատման: Նրանցից յուրաքանչյուրը մեկ հերթափոխությունում կատարում էր 4—5 հանքափորի աշխատանք: Դեկտեմբերի 10-ին Ա. Բուդաղովը սահմանեց նոր ռեկորդ, սպասարկելով 12 հանքախորշ, նա մեկ հերթափոխում փորեց 83 հորատանցք, կատարեց 11 մ առաջանցում, որը հավասար էր 6,5 արտադրական նորմայի Հ. Մամյանը դեկտեմբերի 11-ին աշխատելով 14-րդ հանքախորշում, փորեց 100 հորատանցք, առաջացավ 12,5 մ և կատարեց ավելի քան 7 արտադրական նորմա: Անվանի հորատողներն արժանացան ՍՍՀՄ գունավոր մետալուրգիայի ժողկոմի շնորհակալությանը:

Շամլուղի հանքափորների փորձը շուտով ընդօրինակեցին շատ հորատողներ: Ալավերդու հանքերի առաջին մասում, դեկտեմբերի 14-ին, երկրորդ հերթափոխության ժամանակ, բազմահանքախորշային սպասարկման անցավ նաև անվանի հանքափոր Յա. Յանկաբուլովը: Աշխատելով հինգ հանքախորշում, նա կատարեց 4,16 մ առաջանցում (շատ դժվար

75 Տե՛ս «Երրորդային Հայաստան», 1939, № 246:

76 Նույն տեղում:

հանքամասում), փորեց 58 հորատանցք, օրվա առաջադրանքը կատարելով 780 %-ով:

Բազմահանքախորշային մեթոդի անցան Ղափանի պղնձահանքային կոմբինատի շատ ստախանովական հորատողներ, նրանց թվում Ա. Անտոնյանը, Ա. Խաչատրյանը, Ե. Նովիկովը, Մ. Հովհաննիսյանը, Հ. Սարգսյանը և ուրիշներ:

1940 թ. դեկտեմբերի 13, 14 և 15-ին հանքափոր Ա. Անտոնյանին հատկացվեց 3 հանքախորշ. նա պլանը կատարեց 300 %-ով: Դա նման առաջին փորձն էր Ղափանի կոմբինատում: Նույն ժամանակ բազմահանքախորշային սպասարկման անցավ ստախանովական հանքափոր Ա. Խաչատրյանը, որն առաջին իսկ օրը կատարեց 3,5 արտադրական նորմա: Ե. Նովիկովը աշխատելով չորս հանքախորշում, կատարեց 4 արտադրական նորմա: Շատ հանքափորներ սահմանեցին նոր ռեկորդներ:

Հիմնական հանքուղու երիտասարդ հորատող Միշա Հովհաննիսյանը դեկտեմբերի 17-ին փորեց 87 հորատանցք և պլանը կատարեց 635 %-ով: Ստ. Շահումյանի անվան հանքի հորատող Հ. Սարգսյանը դեկտեմբերի 19-ին պլանը կատարեց 1744 %-ով: Դեկտեմբերի 20-ին Հ. Մամյանը (Շամլուղից) իր արտադրական նորման կատարեց 1269 %-ով, նույն օրը Ղափանի հանքափոր Հ. Նիրսիսյանը նորման կատարեց 1276 %-ով, իսկ հորատող Մ. Հովհաննիսյանը դեկտեմբերի 21-ին գերազանցելով իր նախկին ռեկորդը՝ կատարեց 12,5 նորմա: Դեկտեմբերի 23-ին անվանի հանքափոր Հ. Սողոմոնյանը մի հերթափոխում պլանը կատարեց 2426 %-ով, իսկ հանքափոր Հ. Հակոբյանը նույն օրը գերազանցեց մինչ այդ նվաճված բոլոր ռեկորդները, առաջադրանքը կատարելով 2483 %-ով:

Բազմահանքախորշայինների շարքերը հիտղհատե ստվա-րանում էին: Այսպես, Ղափանի պղնձահանքային կոմբինատի երիտասարդ հանքափոր, Ղափանի քաղտովետի դեսու-տատ, կոմունիստ Հ. Զաքարյանը 1940 թ. դեկտեմբերի 27-ին հանքաքարի հանույթի նոր ռեկորդ սահմանեց, պլանը կատարելով 2881 %-ով: Հաջորդ օրը, դեկտեմբերի 28-ին, նույն

կոմբինատի Կոմերիտմիության անվան հանքի հորատող
Լ. Ստեփանյանը պլանը կատարեց 5652 % -ով: Լ. Ստեփան-
յանը գերադանցել էր գունավոր մետալուրգիայի բնագավա-
ռում գոյություն ունեցող համամիութենական ռեկորդը՝ 7
ժամում կատարելով 392 ժամվա աշխատանք⁷⁷:

Մինչև 1939 թ. պղնձահանքային արդյունաբերության
մեջ կանանց աշխատուժ չէր օգտագործվում: Հայաստանի
պղնձահանքային արդյունաբերության մեջ առաջին կին հան-
քափորը դարձավ Տ. Դուդկովան, անվանի հորատող վարպետ
Յա. Յանկաբուլդովի աշակերտը: Նա Շամլուղի № 15 հանքա-
հորում կարճ ժամանակամիջոցում տիրապետեց մեխանիկա-
կան մուրճի կառուցվածքին, օգտագործման տեխնիկային և
շուտով դարձավ Շամլուղի անվանի հանքափորներից մեկը,
հասնելով ակնառու հաջողությունների: Տ. Դուդկովայի օրի-
նակով հանքափոր դարձան նույն հանքի աշխատող Կ. Շու-
գելիան և ուրիշներ:

Շուտով ղգալի թվով կին հանքափորներ հանդես եկան
Ղափանի պղնձահանքային կոմբինատում: Առաջին հորատող-
ներ դարձան կոմերիտականներ Մ. Օհանջանյանը, Ն. Պերով-
սկայան և Օ. Ֆլորովան: Նրանց օրինակին հետևեցին Վ. Օս-
մատինյան, Զ. Սալմուտինյան և ուրիշներ: Կոմբինատի կին
հորատողների թիվը շուտով հասավ 20-ի: Նրանցից կադմա-
կերպվեցին հորատողների բրիգադներ, որոնք սովեցին աշխա-
տանքի արտադրողականության բարձրացման լավ օրինակ-
ներ: Ավտոմատ մուրճերով աշխատող 14 հորատող բանվոր-
ներից 8-ը կանայք էին, որոնցից Օ. Ֆլորովան և Նեխոսկա-
յան հորատման օրական նորման գերակատարում էին 15—20
%-ով:

1940 թ. փետրվարի տվյալներով Ղափանի կոմբինատի
տարբեր արտադրամասերում աշխատող կանանց թիվը ար-
դեն հասնում էր 320-ի:

Հիշատակության արժանի է նաև Ալավերդու պղնձաձու-
լարանի աչքի ընկնող պղնձագործ Մ. Դիդենկոն, որի ղեկա-

⁷⁷ ՏՃՍ «Коммунист», 1940. № 305.

վարած բրիգադն արտադրական պլանների կատարման ու գերակատարման բարձր ցուցանիշներ էր տալիս:

Ինչպես բաղմահաստոցայինների շարժման, այնպես էլ մասնագիտությունների համատեղման բաղմաթիվ դրական օրինակներ կարելի է բերել նաև տեքստիլ, սննդի արդյունաբերության և մյուս ձեռնարկություններից, հրկաթուղայինների, գյուղատնտեսության մեխանիզատորների աշխատանքային առօրյայից: Տեքստիլագործներից բաղմահաստոցայինների շարժման պիոներների թվում էին Օ. Ռամանովսկայան (մանարան գործարան), որը Մոսկվայի գործիքաշինական գործարանի կոլեկտիվի ղեկավարից հետո 6-ի փոխարեն անցավ 12 մանող մեքենայի սպասարկման: Գործվածքային գործարանի ստախանովական ջուհակուհի Զ. Պետրոսյանը անցավ 24 գործվածքային մեքենայի սպասարկման, Մ. Վասիլևան 16-ի փոխարեն սպասարկում էր 32 գործող մեքենայի: Բաղմահաստոցային աշխատանքի և մասնագիտությունների համատեղման շատ օրինակներ էին տալիս հանրապետության արդյունաբերական մյուս ձեռնարկությունների աշխատողները: ՀԿ(բ) XIII համագումարին (1940) Կենտկոմի տված հաշվետվության մեջ կարդում ենք. «Տարեկան պլանի կատարման և աշխատանքի արտադրողականության աճման գործում մեծ նշանակություն ունի ստախանովյան շարժման նոր ձևերի զարգացումը: Արդյունաբերության առաջատար ճյուղերում լայնանում են բաղմահաստոցայինների շարքերը, համատեղվում են մասնագիտությունները, գործադրվում է կանանց աշխատանքը, արմատավորվում են մեխանիզմների նոր տեսակները»⁷⁸:

Բանվոր դասակարգի հերոսական աշխատանքի արդյունքներն ամենից առաջ դրսևորվեցին պետական պլանային առաջադրանքների կենսագործման մեջ: Հայաստանի արդյունաբերական ձեռնարկություններն աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման 1938 թ. պլանը կատարեցին 103, իսկ 1939 թ. պլանը՝ 122 %-ով: 1939 թ. աշխատանքի ար-

78 Գր. Հաւորքյունյան, Հայաստանի Կ(բ)Կ Կենտրոնական կոմիտեի հաշվետվությունը ՀԿ(բ)Կ XIII համագումարին, Երևան, 1940, էջ 31—32:

տադրողականությունը 1937 թ. համեմատությամբ աճեց 35 %-ով:

Հանրապետության շատ ձեռնարկություններ գերակատարեցին 1939 թ. սլանները: Աչքի էին ընկնում «Արարատ» գործարանը, որը սլանը գերակատարեց 16,3 %-ով, բիմիական արդյունաբերությունը համախառն արտադրանքի սլանը կատարեց 107,8 %-ով: Հայաստանի արդյունաբերությունը 1939 թ. սլանը կատարեց 101 %-ով:

Բարձր գնահատելով սովետական մարդկանց հերոսական ջանքերը, նրանց կամքը՝ մեր հայրենիքը հզորացնելու, ժողովրդի համար բարձր կյանք ստեղծելու համար, ՍՄԿԿ Կենտկոմը Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության 50-ամյակի նախապատրաստության մասին որոշման մեջ նշել է. «Մեր հասարակության սլանության անմուռաց էջերից է աշխատավորների մասսայական հերոսությունը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և առաջին հնգամյակների տարիներին: Սովետական մարդիկ ուժեղ չէին խնայում, գիտակցորեն զրկանքների էին դիմում՝ արիության ու անձնվիրության օրինակներ ցույց տալով աշխատանքում՝ հանուն երկրի տնտեսական հետամնացությունը հաղթահարելու և այն սոցիալիստական հզոր տերություն դարձնելու»⁷⁹:

Կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի բարձր գնահատականը վերաբերում է Սովետական Միության հերոսական բանվոր դասակարգին և սովետական բոլոր մարդկանց, այդ թվում և Հայաստանի բանվոր դասակարգին և բոլոր աշխատավորներին:

79 ՏՄԿ «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության 50 տարին. ՍՄԿԿ Կենտրոնական կոմիտեի թեզիսները», Երևան, 1967, էջ 22:

Գ Լ Ո Ւ Խ Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ

ՀԱՂԹԱՆԱԿԱԾ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆՎՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԸ

1. ԲԱՆՎՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ ԱՃԸ ԵՎ ԿԱԶՄԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Նախապատերազմյան հնդամյակների ընթացքում ինդուստրացման բաղալի վրա խարսխվող արտադրողական ուժերի զարգացման շնորհիվ ղգալի չափով աճեց հանրապետության ժողովրդական տնտեսության մեջ ղբաղված բանվորների և ծառայողների թիվը: 1940 թ. սեպտեմբերի տվյալներով հանրապետության բոլոր բանվոր-ծառայողների թիվը հաշվվում էր 142,2 հաղ. մարդ, որը 1928 թ. մակարդակը գերազանցում էր 3,3, իսկ 1932 թ. մակարդակը՝ ավելի քան 1,5 անգամ:

Այդ ժամանակամիջոցում բանվորների և ծառայողների թվական աճի դինամիկան ցույց է տալիս հետևյալ աղյուսակը (հաղարներով)¹:

Բանվոր-ծառայողների քանակական աճը 1928—1940 թթ.

1928 թ.	1932 թ.	1937 թ.	1939 թ.	1940 թ.
54,6	94,0	111,2	139,8	142,2

¹ Աղյուսակը կաղմվել է վիճակագրական ժողովածուների տվյալների հիման վրա: Նոր, վերջին տվյալների համաձայն հանրապետության բանվոր-ծառայողների տարեկան միջին թիվը եղել է 1928 թ.՝ 61,5 և 1940 թ.՝ 155,7 հաղար, այդ թվում միայն բանվորները (համապատասխանաբար)՝ 45,0 և 92,4 հաղար (տե՛ս «Народное хозяйство Армянской ССР. Статистический сборник, 1977», Ереван, 1978, стр. 151) խմբ.:

1940 թ. սեպտեմբերին հանրապետության արդյունաբերության, շինարարության, տրանսպորտի, կապի և գյուղատնտեսական բնույթի (սովխոզ, ՄՏԿ և այլն) պետական արտադրական ձեռնարկություններում աշխատում էր 67,7 հազար բանվոր և ծառայող, իսկ առևտրի, սննդի, լուսավորության, գիտության բնագավառներում, պետական տպարատում և այլն, զբաղված էր 74,5 հազ. մարդ²:

Բանվորների և ծառայողների թվական կազմում կատարվող փոփոխությունները, նրա զարգացման դինամիկան պայմանավորված էին այն հսկայական տեղաշարժերով, որոնք տեղի էին ունենում ժողովրդական տնտեսության մեջ, նրա կարևորագույն բնագավառներում՝ արդյունաբերություն, տրանսպորտի, գյուղատնտեսության, շինարարության տեխնիկական վերադիմման մեջ, Հետևյալ աղյուսակը պատկերում է բանվորների և ծառայողների թվի աճը ժողովրդական

Բանվոր-ծառայողների քանակական աճը
ըստ ժողովրդական տնտեսության ճյուղերի

Աշխատանքի բնագավառը	1932 թ.	1936 թ.	1939 թ.
Արդյունաբերություն	18,595	22,310	32,598
Շինարարություն	19,253	17,133	15,249
Սովխոզներ, կոլեկտիվ տնտեսություններ, գյուղատնտեսական այլ ձեռնարկություններ	9897	6071	3203
ՄՏԿ-ներ	540	1270	2069
Նրկաթուղային տրանսպորտ	5310	4403	4430
Այլ տրանսպորտ	1417	3542	5484
Կ ա պ	1101	1621	2414
Կոմունալ ձեռնարկություններ	1748	3105	4063
Ընդամենը	57,921	59,455	69,510

² Տե՛ս «Народное хозяйство Армянской ССР. Статистический сборник», Ереван, 1957, стр. 117—118.

տնտեսության մի շարք ճյուղերում (1932, 1936 և 1939 թթ.)³:

Աղյուսակից հրեում է, որ բանվորների և ծառայողների թվականն աճը հիմնականում կատարվում էր արդյունաբերության բնագավառում: Շինարարության մեջ աշխատողների թվի նվազումը բացատրվում է աշխատատեղի պրոցեսների մեքենայացման մակարդակի բարձրացումով:

Սովետական բանվոր դասակարգի զարգացման հիմնական օրինաչափությունը նրա կադրերի անընդհատ աճն է: Հայաստանի բանվոր դասակարգի կազմի քանակական փոփոխությունները նախապատերազմյան հնգամյակների ժամանակաշրջանում կապված էին երկրի ինդուստրացման հսկայական հաջողությունների հետ: Բավական է հիշել, որ եթե 1928 թ. Հայաստանի արդյունաբերության մեջ աշխատող արդյունաբերական-արտադրական անձնակազմի թիվը հաշվվում էր 9593 մարդ⁴, ապա 1940 թ. սեպտեմբերին՝ 35,1 հազ. մարդ (3,65 անգամ աճ)⁵:

Արդյունաբերության մեջ բանվորների և ծառայողների տարեկան միջին քանակային շարժման դինամիկան են ցույց տալիս հետևյալ տվյալները⁶:

Բանվոր-ծառայողների աճը արդյունաբերության մեջ

1932 թ.	1935 թ.	1936 թ.	1937 թ.	1939 թ.	1940 թ.
18,595	21,200	22,310	25,372	32,598	34,458

Աղյուսակը վկայում է, որ հնգամյակների տարիներին արդյունաբերության մեջ զբաղված աշխատողների քանակը անշեղ կերպով աճել է, որը անստրակույս, հանրապետության ինդուստրացման անմիջական արդյունքն էր: Սակայն այդ տվյալները շատ ընդհանուր են և տալիս են միայն ամբողջ

3 Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР», стр. 102.

4 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստանի 15 տարին թվերով», էջ 30:

5 Տե՛ս «Народное хозяйство Армянской ССР», стр. 117.

6 Աղյուսակը կազմվել է համապատասխան վիճակագրական ժողովածուների և արխիվային տվյալների հիման վրա:

արդյունաբերության մեջ զբաղված անձնակազմի քանակական շարժման պատկերը, իսկ արդյունաբերական-արտադրական անձնակազմի տարբեր խմբերի՝ անմիջապես նյութական բարիքներ արտադրող բանվորների, ինժեներատեխնիկական անձնակազմի, ծառայողների և մշտա կատեգորիայի աշխատողների թե՛ բացարձակ քանակի, թե՛ դրանցից յուրաքանչյուր խմբի տեսակարար կշռի մասին, պատկերացում չեն տալիս:

Չպետք է անտեսել նաև այն հանգամանքը, որ հրապարակի վրա հղած վիճակագրական ժողովածուներում, որոնք վերաբերում են նախապատերազմյան հնգամյակների վերջին տարիներին, ինչպես նաև հրատարակված առանձին աշխատություններում, այդ կարգի տվյալներ չկան, հանգամանորին ցույց չեն տրվում ինչպես ընդհանուր արդյունաբերության, այնպես էլ նրա առանձին ճյուղերի, ձեռնարկությունների բանվորների քանակը, նրա թվական կազմի շարժման ընթացքը, որակական փոփոխություններն ըստ սեռի, տարիքի, աշխատանքային ստաժի, կրթական ցենզի և այլն: Վիճակագրական ժողովածուներում այդպիսի տվյալների բացակայությունը մասամբ դժվարացնում է բանվոր դասակարգի պատմության հետադոտողի գործը: Արխիվային նյութներում այդ կարգի տվյալները ոչ միայն ցրված են, այլև կրցկրտուր, հրբեմն էլ իրական դրությունը չեն համապատասխանում, քանի որ դրանք չեն ստուգվել, չեն ճշգրտվել:

Բանվոր դասակարգի պատմության վերը նշված կարևոր կողմերին վերաբերող բացը շատ թե քիչ չափով լրացնելու նպատակով հարկ ենք համարում գիմել տարբեր աղբյուրների, այդ թվում առաջին հերթին արխիվային աղբյուրներին, կատարել առանձին համեմատություններ և բաղդատումներ՝ մեր առջև ծառացած որոշ հարցերի պատասխան տալու համար:

Արխիվային փաստաթղթերի համաձայն 1933 թ. հունվարի 1-ին Հայաստանում հաշվառված արտադրության միջոցներ արտադրող 27 ձեռնարկությունների արդյունաբերական-արտադրական անձնակազմի թիվը հասնում էր 6883:

մարդու: Նույն տվյալներով սպառման առարկաներ արտադրող 28 ձեռնարկություններում զբաղված էր 8055 աշխատող: Մեկ տարի անց պատկերը նկատելիորեն փոխվել էր: 1934 թ. հունվարին հանրապետությունում արդեն կար արտադրության միջոցների արտադրող 34 ձեռնարկություն՝ 7525 աշխատողներով և սպառման առարկաներ արտադրող 38 ձեռնարկություն՝ 10 հազար աշխատողներով:

Այսպիսով, մեկ տարում գործող ձեռնարկությունների շարքն էին անցել 17 արդյունաբերական նոր օբյեկտներ, որոնցում աշխատում էր 2596 մարդ:

Եթե քննելու լինենք այդ 72 ձեռնարկությունների անձնակազմը, ըստ աշխատանքի կատեգորիաների, ապա պատկերը կլինի այսպիսին⁸.

Արդյունաբերական բանվոր-ծառայողների աշխատանքային կատեգորիաների հարաբերակցությունը

Աշխատողների կատեգորիաները	1 հունվարի 1933 թ.		1 հունվարի 1934 թ.	
	բացարձակ թվերով	տեսակարար կշիռը	բացարձակ թվերով	տեսակարար կշիռը
Բանվորներ	10847	72.6	13488	76.9
Աշակերտներ	1127	7.5	776	4.4
ԻՏԱ	846	5.7	906	5.2
Ծառայողներ	1406	9.4	1446	8.3
Կրտսեր սպա- սարկող կազմ	712	4.8	917	5.2
Ընդամենը	14938	100.0	17533	100.0

Ամենից առաջ պետք է նշել, որ բանվորների քանակը բացարձակ տվյալներով մեկ տարում աճել էր 2641 մարդով, կամ 17 %-ով բարձրացել նրանց տեսակարար կշիռը: Չնայած բացարձակ թվերով մյուս կատեգորիաների աշխատողների քանակը նույնպես ավելացել էր, բայց տեսակարար կշռով դրանք հիմնականում (բացի կրտսեր սպասարկող

7 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 163, ց. 19, գ. 111, թ. 14:

8 Նույն տեղում:

կազմից) նվազել էին բանվորների տեսակարար կշռի ավելացման հետեանքով:

Երկրորդ և երրորդ հնգամյակների տարիներին ստեղծվում էին բանվորաշատ մի քանի ձեռնարկություններ, 1933 թ. հունվարին կար 501—1000 բանվոր-ծառայող ունեցող 5 ձեռնարկություն՝ 3845 աշխատողներով, կամ միջին հաշվով դրանցից յուրաքանչյուրն ուներ 769 աշխատող, իսկ 1934 թ. հունվարին կար այդպիսի 9 ձեռնարկություն՝ 7013 աշխատողներով, կամ յուրաքանչյուրում միջին հաշվով 777 աշխատող⁹:

Հանրապետության ցենզային արդյունաբերության խոշոր ձեռնարկություններում հետզհետե մեծանում էր կանանց աշխատուժի ընդգրկումը, բարձրանում նրա տեսակարար կշիռը բանվորական ուժի կազմում: Առավել մեծ չափով դա նկատվում էր սպառման առարկաներ արտադրող ձեռնարկություններում¹⁰:

Կանանց տեսակարար կշիռը արդյունաբերական-արտադրական անձնակազմի մեջ ըստ արդյունաբերության հիմնական խմբերի

Արդյունաբերության թվային խմբերը	Հունվար 1933 թ.			Հունվար 1934 թ.		
	աշխատավորների ընդհանուր թիվը	նրանցից կանայք	կանանց տեսակարար բաժնի կշիռը (%)	աշխատավորների ընդհանուր թիվը	նրանցից կանայք	կանանց տեսակարար բաժնի կշիռը (%)
Ա. խումբ	6883	771	11,2	7475	779	10,4
Բ. խումբ	8055	4033	50,1	9426	4950	52,5

1933 թ. հունվարին արդյունաբերության մեջ աշխատող կանանց թիվը հասնում էր 4804-ի, որը կազմում էր ամբողջ անձնակազմի 32,2 %-ը, իսկ 1934 թ. հունվարին՝ 5729-ի (ամբողջ անձնակազմի 32,7 %-ը): Բուռն թափով զարգացող արդյունաբերությունը բանվորական ձեռքերի մեծ պահանջ

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Նույն տեղում:

Կանանց և երիտասարդների թիվը ցենզային արդյունաբերության
 ձեռնարկություններում, ըստ նրա «Ա» (34 ձեռնարկություն)
 և «Բ» (38 ձեռնարկություն) խմբերի, առ 1-ը հունվարի 1934 թ.

		Տղամարդ			Կ ի ն		
		ընդամենը	այդ թվում		ընդամենը	այդ թվում	
			մինչև 18 տարեկան	18—23 տարեկան		մինչև 18 տարեկան	18—23 տարեկան
Բանվորներ	Ցենզային արդյունաբերական ձեռնարկություններ այդ թվում՝	8600	265	2012	4888	313	1665
	Ա խումբ	5246	168	1197	527	14	93
	Բ խումբ	3354	97	816	4361	299	1572
Աշակերտներ	Ցենզային արդյունաբերական ձեռնարկություններ այդ թվում՝	513	295	193	263	120	102
	Ա խումբ	153	104	49	11	2	8
	Բ խումբ	360	191	144	252	118	94
Կրտսեր սպասարկող կազմ	Ցենզային արդյունաբերական ձեռնարկություններ այդ թվում՝	608	20	54	309	5	25
	Ա խումբ	365	8	24	122	—	15
	Բ խումբ	243	12	30	187	5	10
Ինժեներատեխնիկական աշխատողներ	Ընդամենը այդ թվում՝	838	—	48	68	—	21
	Ա խումբ	401	—	—	19	—	7
	Բ խումբ	437	—	19	49	—	14
Ծառայողներ	Ընդամենը այդ թվում՝	1151	11	172	295	7	116
	Ա խումբ	573	5	74	108	5	40
	Բ խումբ	578	6	98	187	2	76
Ամբողջը	Ընդամենը այդ թվում՝	11710	591	2479	5823	445	1929
	Ա խումբ	6738	285	1373	787	21	163
	Բ խումբ	4972	306	1106	5036	424	1766

էր առաջադրում, որի բավարարման ղգալի մասը բաժին էր ընկնում կանանց: Այդ ուղղութամբ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը, քաղաքային կուսակցական, կոմերիտական և արհմիութինական կազմակերպությունները մեծ աշխատանք էին կատարում:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում կանանց և հրիտասարդների թվական կազմը հաշվի առնված ցնկային արդյունաբերության ձեռնարկություններում՝ 1934 թ. հունվարի տվյալներով¹¹ (տե՛ս նախորդ էջի աղյուսակը):

Ցենցային ձեռնարկությունների արդյունաբերաարտադրական անձնակազմի 33,2 %-ը կանայք էին: Երկրորդ կարգերի հետևությունն այն է, որ տղամարդ բանվորների կազմում մինչև 18 տարեկան սպառանիններ էին 265-ը, իսկ 18—23 տարեկան հրիտասարդներ՝ 2012-ը: Հետևաբար տղամարդ բանվորների մոտ 26,5 %-ը կազմում էին սպառանիններն ու հրիտասարդները: Կին բանվորների թվում մինչև 18 տարեկան և 18—23 տարեկան էին 1978-ը, որը կազմում էր կին բանվորների 40 %-ը:

Այսպիսով, արդյունաբերաարտադրական ամբողջ անձնակազմի 31 %-ը կազմում էին երկսեռ դեռահասներն ու հրիտասարդները:

Հանրապետության արդյունաբերության ղարգացումը և ժողովրդական տնտեսության մյուս ճյուղերի վերելքը պայմանավորում էին աշխատուժի նոր համալրում, որի ղգալի մասը կազմելու էին կանայք¹²:

Վերևում քննեցինք երկրորդ և երրորդ հնգամյակների տարիներին հանրապետության բանվորների և ծառայողների շարժման ընդհանուր դինամիկան՝ ժողովրդական տնտեսության բոլոր ճյուղերում միասին վերցրած: Այնուհետև քննեցինք բանվորների և ծառայողների քանակական շարժման ընթացքը տնտեսության մի շարք ճյուղերի համար: Պարզեցինք

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Արդյունարկության մեջ աշխատող արհմիության անդամների թվում 1935 թ. կանայք կազմում էին 28,7 %-ը, շինարարության մեջ՝ 7,6 %-ը, տրանսպորտի և կապի ընդգավառում՝ 12,1 %-ը, մտավոր աշխատանքի բնագավառում՝ 37,1 %-ը (տե՛ս «Նորհրդային Հայաստանի 15 տարին թվերով», էջ 38):

նաև 1933—1934 թթ. արտադրության մի շարք բնագավառներում կանանց, երկսեռ դեռահասների և երիտասարդների տեսակարար կշիռը բանվորների ընդհանուր կազմում:

Այժմ ուսումնասիրենք բանվորների թվական կազմը, նրա գինամիկան արդյունաբերության տարբեր ճյուղերում, առանձին ձեռնարկություններում, աշխատանքի տարբեր կատեգորիաների քանակական փոփոխությունների պատկերն արդյունաբերության, շինարարության և տրանսպորտի բնագավառներում:

Խոշոր արդյունաբերության մեջ զբաղված բանվորների տարեկան միջին թիվը ըստ արդյունաբերության ճյուղերի պարզելու նպատակով, հարկ ենք համարում մեջբերել հետևյալ աղյուսակը:

Խոշոր արդյունաբերության բանվորների տարեկան միջին թիվը¹³

Արդյունաբերության ճյուղեր	1932 թ.	1937 թ.	1938 թ.
Ամբողջ արդյունաբերությունը	14864	22065	23858
Այդ թվում՝			
Էլեկտրականներ	142	474	394
Պղնձի, ներառյալ պղնձի հանքանյութը	2028	2249	2362
Քիմիական	95	1249	1368
Մետաղամշակում	676	1884	1911
Շինանյութերի արտադրություն	1566	2348	2278
Տեքստիլ	1880	5336	5340
Կաշվի—կոշկեղենի	812	1173	1345
Կ ա Ր Ի	918	1553	1713
Փայտամշակման	475	815	815
Անտառշահագործման	687	628	786
Մյուսնղ—համի	2137	3618	4450
Օճառի	42	34	49
Պոլիգրաֆիայի	331	558	746
Վառելիքի արդյունահանում	—	—	53

Աղյուսակում նշված բանվորների տարեկան միջին թիվը չի համընկնում այն տվյալների հետ, որոնք ցույց են տրված

¹³ СБ «Социалистическое строительство Армянской ССР», стр. 29.

հետագայում հրապարակված վիճակագրական ժողովածուներում ու արխիվային փաստաթղթերում:

Աղբյուրների ուսումնասիրությունը մեզ բերեց այն համոզման, որ «խոշոր արդյունաբերության բանվորներ» տերմինի տակ պետք է հասկանալ խոշոր արդյունաբերության արդյունաբերական-արտադրական ամբողջ անձնակազմը, որի մեջ բանվորների հետ միասին մտնում են նաև մասնագետները, աշակերտները, կրտսեր սպասարկող կազմը:

Ցենզային ֆարիկագործարանային արդյունաբերության անձնակազմի քանակական շարժման դինամիկան¹⁴

Աշխատողների կատեգորիաները	1933 թ.	1934 թ.	1936 թ.	1938 թ.	1940 թ.
Բանվորներ	10,847	13,488	14,751	19,319	23,600
Աշակերտներ	1127	776	1058	1016	1500
Խնժենեռատեխնիկական աշխատողներ	846	906	1212	} 4364	3100
Ծառայողներ	1406	1446	1533		3500
Կրտսեր սպասարկող անձնակազմ	712	917	938	1424	2600
Ընդամենը	14,938	17,533	19,487	26,123	34,500

Ցենզային արդյունաբերության բանվորների թիվը, 1933 թ. համեմատությամբ, 1936 թ. բարձրացել էր 2,2 անգամ, 1934 թ. մակարդակը գերազանցել 1,8, իսկ 1936 թ. մակարդակը՝ 1,5 անգամ: Երրորդ հնգամյակի առաջին տարվա համեմատությամբ 1940 թ. սեպտեմբերին բանվորների թիվը ավելացել է 4455-ով: Ինչ վերաբերում է աշխատողների մյուս կատեգորիաներին, ապա նկատելի է խնժենեռատեխնիկական աշխատողների թվի զգալի ավելացում, որը շատ կարևոր էր

¹⁴ Աղյուսակը կազմել ենք տարբեր աղբյուրների հիման վրա (տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 163, ց. 19, գ. գ. 111, 809, ց. 15, գ. 44) և «Народное хозяйство Армянской ССР» (Երևան, 1957), Վիճակագրական ժողովածու, էջ 27: 1933—1936 թթ. տվյալները վերաբերում են հունվարի 1-ին, 1938 թ. տվյալները տարեկան միջինն են, իսկ 1940 թ. թվերը վերաբերում են սեպտեմբերին:

արդյունաբերությունը մասնագիտական կադրերով ապահովելու գործում:

1940 թ. տվյալների մեջ շին մտնում արհեստագործական կոոպերացիայի անդամները և մի շարք օժանդակ նշանակություն ունեցող մանր արդյունաբերական ձեռնարկությունների բանվորները: Հետաքրքրական է առանձին ձեռնարկությունների օրինակով ուսումնասիրել դրանց արդյունաբերաբարձրական անձնակազմի պատկերը, անձնակազմի մյուս կատեգորիաների համեմատությամբ բանվորների տեսակարար կշիռը:

1939 թ. Ալավերդու պղնձաձուլական գործարանում հիմնական արտադրության մեջ ղեկաված բանվորների թիվը հասնում էր 616-ի, իսկ 1940 թ. դեկտեմբերին՝ 702-ի: Այդ թվում բանվորներ՝ 513, աշակերտներ՝ 15, ինժեներատեխնիկական աշխատողներ՝ 64, ծառայողներ՝ 41, կրտսեր սպասարկող անձնակազմ՝ 13 և 41 հոգի պաշտպանական անձնակազմ¹⁵:

Ալավերդու հանքերում 1940 թ. դեկտեմբերի տվյալներով կային բանվորներ՝ 492, ինժեներատեխնիկական աշխատողներ՝ 56, ծառայողներ՝ 46, կրտսեր սպասարկող կազմ՝ 24 և այլ աշխատողներ՝ 32: Այդպիսով հանքերի ամբողջ արդյունաբերաարտադրական անձնակազմի թիվը հասնում էր 618 մարդու¹⁶:

Ջանգեղուրի պղնձահանքային կոմբինատի արդյունաբերաարտադրական անձնակազմը 1940 թ. դեկտեմբերին կազմում էր 1258 մարդ, այդ թվում բանվորներ՝ 818, աշակերտներ՝ 132, ինժեներատեխնիկական աշխատողներ՝ 116, ծառայողներ՝ 71, կրտսեր անձնակազմ՝ 41 և 80 մարդ այլ աշխատողներ¹⁷:

Կիրովականի քիմիական կոմբինատի արդյունաբերաարտադրական ամբողջ կազմի թիվը 1941 թ. հունվարին հասնում էր 738 մարդու, որից բանվորներ էին 380-ը, մասնա-

15 ՏՃ՝ 2002 Կենտրինական ընթացիկ արխիվ, արդյունաբերական հաշվառման բաժին, գ. 8, թ. 7 և 134:

16 Նույն տեղում, թ. 168:

17 Նույն տեղում, թ. 213:

գետներ՝ 50-ը, ծառայողներ՝ 49-ը, կրտսեր սպասարկող կազմ՝ 67-ը և այլն¹⁸:

Քիմիական արդյունաբերության և գունավոր մետալուրգիայի անձնակազմին վերաբերող հաջորդ էջի աղյուսակը պատկերացում է տալիս տվյալ ճյուղերում աշխատողների թվական կազմի մասին (տվյալները միջին ցուցակային են)¹⁹:

Քիմիական արդյունաբերության բանվորների թիվը 1938 թ. համեմատությամբ 1939 թ. աճել էր ավելի քան 20 %-ով, իսկ գունավոր մետալուրգիայի բնագավառում ընդհակառակը՝ աշխատող ձեռքերի որոշ նվազում էր տեղի լինելի, այն էլ հանքերում, որը պայմանավորված էր հանքերում մի շարք աշխատանքային զործողությունների մեքենայացմամբ:

1940 թ. սեպտեմբերի տվյալներով հանրապետության արդյունաբերության մեջ աշխատող արդյունաբերաարտադրական անձնակազմի 69,0 %-ը կազմում էին բանվորները, 9,2 %-ը ինժեներատեխնիկական աշխատողները, 14, 7 %-ը՝ ծառայողները և մնացած 7,1 %-ը՝ մյուս կատեգորիաների աշխատողները²⁰:

Վկայակոչված տվյալները հիմք են տալիս ասելու, որ նախապատերազմյան հնգամյակների տարիներին Հայաստանի բանվոր դասակարգը աճեց քանակապես, նրա շարքերը համարվեցին երիտասարդ կադրերով: Մեր արդյունաբերության այն աննախընթաց վերելքն ու բարգավաճումը, որ նա ապրեց 1933—1940 թթ., հանդիսացավ բանվոր դասակարգի լայն զանգվածների և ինժեներատեխնիկական կադրերի ստեղծագործական նախաձեռնության կիրառման արդյունքը. նրանց նպատակասլաց ջանքերի և հերոսական սլաքարի փայլուն արգասիքը, կոմունիստական կուսակցության տրուտեական քաղաքականության կենսագործման անմիջական հետևանքը:

¹⁸ Նույն տեղում, կապոց 1, մաս 2, գ. 7, թ. 73:

¹⁹ Նույն տեղում, գ. 5, թ. 6:

²⁰ Տե՛ս «Советская Армения за 40 лет. Статистический сборник», Ереван, 1960, стр. 70.

Քիմիական և պղնձահանքային արդյունաբերության
բանվոր-ծառայողների թիվը ըստ կատեգորիաների

Ձեռնարկում թյուներ	Բանվորներ		1 9 3 9 թ.				Ընդհանուր ար- դյունաբերաար- տադրական անձ- նակազմ	
	1938 թ.	1939 թ.	Ինժեներ- ատեխ- նիկական աշխա- տողներ	Ծառա- յողներ	Կրտսեր սովասար. կադր	աշա- վերտներ	1938 թ.	1939 թ.
Քիմիական արդյունաբերու- թյուն	1156	1403	291	134	197	301	1525	2331
այդ թվում՝								
Ս. Մ. Կիրովի անվան սինթե- տիկ կաուչուկի կոմբինատ	873	1040	236	127	129	294	1116	1826
Կիրովականի Ալ. Մյասնիկյանի անվան քիմիական կոմբինատ	283	368	55	47	68	7	409	545
Գունավոր մետալուրգիա այդ թվում՝	2362	2228	250	189	228	77	2362	2972
Ալավերդու պղնձաձուլական գործարան	613	616	64	50	55	14	825	799
Ալավերդու պղնձահանքային վարչություն	697	586	69	54	52	—	823	741
Ջանգեզուրի պղնձահանքային կոմբինատ	1052	1026	117	85	121	63	1437	1412

Ինչպես տեսանք, երկրորդ և երրորդ հնդամյակների տարիներին հանրապետության բանվոր դասակարգի կազմում աչքի ընկնող փոփոխություններ տեղի ունեցան: Դրա համար կարող է օրինակ ծառայել հաջորդ էջում բերված սինթետիկ կաուչուկի կոմբինատի անձնակազմը ըստ սեռի և տարիքի:

Աղյուսակից հրեում է, որ կոմբինատում 16—25 տարեկան բանվորները կազմում էին բոլոր բանվորների 36,6 %-ը: Նույն տարիքի տղամարդիկ կազմում էին 34, իսկ կանայք՝ 47,3 %-ը: Գործարանի անձնակազմի 39,3 %-ի տարիքը 25-ից չէր անցնում: Եթե նկատի ունենանք նաև, որ 26 և բարձր տարիք ունեցողների մի զգալի մասն էլ 35-ից չէր անցնում, ապա պարզ կլինի, որ գործարանի աշխատողների կեսից ավելին արտագրություն նոր ոտք դրած, համեմատաբար բարձր կրթական մակարդակ ունեցող երիտասարդներ էին: Հենց դա էլ բանվոր դասակարգի կազմի որակական փոփոխությունների կարևոր հատկանիշներից մեկն էր, որը, անտարակույս, հատուկ էր հանրապետության տվյալ ժամանակաշրջանի ամբողջ բանվոր դասակարգին:

1940 թ. նոյեմբերի 1-ի տվյալներով Ս. Մ. Կիրովի անվան սինթետիկ կաուչուկի կոմբինատի արդյունաբերաբարտադրական անձնակազմի 20 %-ից ավելին ուներ մինչև 6 ամսվա, 29,3 %-ը՝ 6 ամսից մինչև մեկ տարվա, 30 %-ը՝ 1—3 տարվա և 21 %-ը՝ 3—6 տարվա աշխատանքային ստաժ:

Վերը բերված տվյալներից ելնելով, հավանական է, որ 1940 թ. վերջերին հանրապետության արդյունաբերության մեջ զբաղված բանվորների զգալի մասը թե՛ իր աշխատանքային ստաժով, թե՛ կրթական մակարդակով և տարիքով, կազմում էր երկսեռ երիտասարդությունը, որը համառված աշխատանքային մեծ նռանդով, պայքարում էր հանուն նոր տեխնիկային տիրապիտելու, սլանների կատարման ու զերակատարման:

Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության բանվորաշատ բնագավառներից մեկը շինարարությունն էր: Հանրահայտ է, որ նախապատերազմյան հնդամյակների տարիներին, երբ ընդհանուր ճակատով և մեծ թափով իրականացվում էր երկ-

Կիրովի անվան կոմբինատի աշխատողների կազմը ըստ սեռի և տարիքի (առ 1-ը նոյեմբերի 1940 թ.)²¹

	Տղամարդ				Կին				Ամբողջ անձնա- կազմը
	մինչև 16 տարեկան	16—25 տարեկան	26 և բարձր տարիքի	ընդամենը տղա- մարդ	մինչև 16 տարեկան	16—25 տարեկան	26 և բարձր տարիքի	ընդամենը կին	
Բանվորներ	—	542	1039	1581	—	166	185	351	1932
Աշակերտներ	13	132	—	145	90	61	—	151	296
Ինժեներատեխնիկա- կան աշխատողներ	—	87	311	398	—	168	123	291	689
Ծառայողներ	—	14	63	77	—	58	32	90	167
Կրտսեր սպասարկող կազմ	1	3	9	13	—	55	120	175	188
Ընդամենը	14	778	1422	2214	90	508	460	1058	3272

21 ՏԵՍ ՀՍՍՀ Կենտրին վարչության ընթացիկ արխիվ, արդյունաբերության հաշվառման բաժին, գ. 8, թ. 60:

րի ինդուստրացման լենինյան ծրագիրը, ինչպես ամբողջ Միությանում, այնպես էլ ՀՍՍՀ-ում, շինարարությունը հըսկայական ծավալ էր ընդունել: Կառուցվում և գործարկվում էին գործարաններ ու ֆաբրիկաներ, հիդրոէլեկտրակայաններ, մեծ թափ ու ծավալ էր ստացել բնակարանային և կոմունալ շինարարությունը:

Բնական է, որ նորակառույցները բանվորական ուժի ու տեխնիկայի մեծ պահանջ էին ներկայացնում, մանավանդ մեծ սրությանմբ էր դրվում որակյալ շինարարների պատրաստման հարցը:

Շինարար բանվորների հիմնական մասը տալիս էր դյուղը, կոլտնտեսությունը, սակայն բանուժի հավաքագրումը, պատրաստումը և բաշխումը կապված էին որոշակի դժվարությունների հետ: Բնականաբար, այդ խնդիրը պետք է իր վրա բեռներ կուսակցական և պետական վերադաս մարմինների ուշադրությունը: Խոշոր կառույցները բանվորական ուժով ապահովելու նպատակով հանրապետության շրջաններն ամրացվում էին այս կամ այն կառույցին: Ի դեպ նշենք, որ կոլտնտեսություններից բանվորական ուժի հավաքագրման սլրբակտիկան կիրառվում էր նաև ձեռնարկություններն ու հանքերն աշխատուժով ապահովելու համար:

Երկրորդ և երրորդ հնդամյակների տարիներին հանրապետության նորակառույցներում շինարարական տեխնիկան ավելի լայնորեն էր արմատավորվում: Այդ հանդամանքը պայմանավորում է ոչ միայն բանվորական ուժի պահանջի սրվածությունը զգալիորեն մեղմելու, աշխատանքի սեղոնայնությունը հետզհետե վերացնելու, այլև շինարարների տեխնիկական որակը բարձրացնելու, շինարարությունը մըշտական որակյալ կադրերով ապահովելու անհրաժեշտությունը: Կախված շինարարական աշխատանքների ծավալից, շինարար բանվորների թիվը որոշ տատանում էր տալիս, կամ ավելանում էր, կամ՝ պակասում:

1937 թ. հունվարի 1-ի տվյալներով շինարարական աշխատանքներում զբաղված էր 16.252 մարդ: Նրանցից բանվորներ էին 13.422-ը, ինժեներատեխնիկական աշխատողներ՝

974-ը, ծառայողներ՝ 972-ը, կրտսեր սպասարկող անձնակազմ՝ 597-ը, աշակերտներ՝ 2-ը, իսկ 285 աշխատող ոչ մի կատեգորիայի տակ չէր դասվել²²:

1940 թ. սեպտեմբերին հանրապետության շինմոնտաժային աշխատանքներում զբաղված էր 10.738 մարդ, այդ թվում 9286 բանվոր, 619 ինժեներատեխնիկական աշխատող, 454 ծառայող, 228 կրտսեր սպասարկող աշխատող և 151 մարդ անորոշ կատեգորիայի:

Բանվոր դասակարգի մյուս ջոկատը տրանսպորտայիններն էին: Միայն երկաթուղային տրանսպորտում աշխատող բանվորների և ծառայողների թիվը 1940 թ. սեպտեմբերին հասնում էր 4,9 հազ. կամ 1936 թ. համեմատությամբ աճել էր 11,6 %-ով: 1940 թ. քաղաքային էլեկտրատրանսպորտում, ավտոտրանսպորտում և տրանսպորտի մյուս բնագավառներում աշխատողների թիվը կազմում էր 7,7 հազ. մարդ²³: Բանվորների և ծառայողների զգալի աճ էր տեղի ունեցել նաև կապի բնագավառում: Բավական է նշել, որ այդ բնագավառում 1936 թ. 1621 աշխատողի դիմաց 1940 թ. սեպտեմբերին կար 2,6 հազ. աշխատող²⁴:

Բավական թվով աշխատողներ էին զբաղված գյուղատնտեսական բնույթի պետական ձեռնարկություններում: 1933 թ. սովխոզներում և գյուղատնտեսական օժանդակ նըշանակություն ունեցող ձեռնարկություններում աշխատում էր 10,8 հազ. բանվոր և ծառայող: Սակայն հետագա տարիներին այդ թիվը պակասեց, 1940 թ. կազմելով 3,8 հազ.²⁵: 1933 թ. մեքենատրակտորային և վերանորոգման տեխնիկական կայաններում աշխատում էր 0,7 հազ. մարդ, իսկ 1940 թ. 1,9 հազ., աճելով 2,7 անգամ²⁶:

Բանվորների և ծառայողների կազմի ու քանակի վերաբերյալ վերը շարադրվածն ամփոփելու նպատակով, վկայակոչենք մի քանի ընդհանրացնող թվեր: 1939 թ. մարդահա-

22 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՍՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 163, ց. 15, գ. 155, թ. 3:

23 Տե՛ս «Советская Армения за 40 лет», стр. 158.

24 Նույն տեղում:

25 Նույն տեղում:

26 Նույն տեղում:

մարի տվյալներով զբաղվածություն ունեցող բնակչության 86,8 %-ը բաժին էր ընկնում նյութական արտադրության, ճյուղերին: Դրա 17,8 %-ը պատկանում էր արդյունաբերությանը, շինարարությանը, տրանսպորտին և կապին²⁷:

Արդյունաբերության բնագավառում զերազանցապես ֆիզիկական աշխատանքով զբաղվածների թվում 1943-ը լեռնագործներ էին, 11.342-ը՝ մետաղագործներ, 973-ը՝ քիմիկներ, 5730-ը՝ տեքստիլագործներ, 3242-ը՝ կարողներ, 467-ը՝ կաշեգործներ, 2700-ը՝ կոշկակարներ, 4799-ը՝ սննդագործներ, 1177-ը՝ պոլիգրաֆիստներ, 2675-ը՝ փայտագործներ, 861-ը՝ շինանյութերի արտադրության բնագավառի աշխատողներ և այլն, ընդամենը՝ 37.625 մարդ²⁸: Շինարարներ էին 16.408 և երկաթուղայիններ՝ 2559 մարդ²⁹, 1939 թ. հունվարի տվյալներով արդյունաբերության մեջ ֆիզիկական աշխատանքային զբաղվածություն ունեցողներ 9480 կին, որը կազմում էր բոլոր զբաղվածություն ունեցողների 25,2 %-ը: Շինարարության բնագավառում նույն կարգով աշխատում էր 188 կին, երկաթուղային տրանսպորտում՝ 92 և այլն³⁰: Առավելապես ֆիզիկական աշխատանքով զբաղվածների կազմում կանանց աշխատուժի տեսակարար կշիռը հասնում էր մոտ 25 տոկոսի³¹:

Ինչպես արդեն նշվել է, առաջին հնգամյակների տարիներին մասնագիտական կադրերի պատրաստման և նրանց ճիշտ օգտագործման խնդիրը կարևորագույն նշանակություն ունեցող պիտական հարց էր: Դրանով էր պայմանավորվում այն հոգատարությունն ու ուշադրությունը, որ կուսակցական վերադաս մարմինները և հանրապետության կառավարությունը ցուցաբերում էին այդ հարցի նկատմամբ:

Բարձր և միջին որակի մասնագիտական կադրեր պատրաստող ուսումնական հաստատությունների ցանցի լայնա-

27 Տե՛ս «Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Армения ССР», стр. 37.

28 Նույն տեղում, էջ 81—82:

29 Նույն տեղում, էջ 83:

30 Նույն տեղում, էջ 88—89:

31 Նույն տեղում:

ցումը, ուսանողության քանակի տարեցտարի ավելացումը, նրա սոցիալական կազմի զգալի բարելավումը, ուսման մեթոդաժողովրդային գործի զրկածքը վերակառուցելու հետ միասին մեծապես բարձրացնում էին կադրերի որակը: Ժողովրդական տնտեսությունը հետզհետե համալրվում էր ավելի ու ավելի մեծ թվով որակյալ երիտասարդ մասնագետներով: Սովետական իշխանության 20 տարիների ընթացքում Հայաստանում սլատրաստվել էր մոտ 7,3 հազ. բարձրագույն և 13,3 հազ. միջնակարգ կրթությամբ մասնագետ³², 1941 թ. հունվարի 1-ին հանրապետության ժողովրդական տնտեսության մեջ զբաղված էր 7,3 հազ. բարձրագույն կրթությամբ և 12,1 հազ. միջնակարգ մասնագիտական կրթությամբ մասնագետ³³, նրանց մոտ մեկ երրորդը մինչև 29 տարեկան էր, 44,4 % կազմում էին 30—39 տարեկանները, 22,6 %-ն ուներ 40 և բարձր տարիք: Բերված տվյալները հաստատում են, որ Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության մեջ զբաղված բարձրորակ մասնագետների գերակշռող մասը երիտասարդ և միջին տարիք ուներ: Հատկանշական է, որ ժողկոմատներում և գերատեսչություններում աշխատող բարձրագույն կրթությամբ մասնագետների ավելի քան 96 %-ը պատրաստվել էր 1921—1938 թթ.³⁴: Ընդ որում, նրանց բացարձակ մեծամասնությունը սլատրաստվել է նախապատերազմյան հրեգամյակների տարիներին: Եթե մինչև 1932 թ. բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները տվել էին 1541 շրջանավարտ, ապա 1933—1940 թթ.³⁵ 5727: Հետևաբար, ժողովրդական տնտեսությունը միջին հաշվով տարեկան ստացել էր՝ մինչև 1932 թ.³⁶ 128, իսկ 1933—1940 թթ.³⁷ 716 մասնագետ³⁵:

Միջին որակավորման մասնագիտական կադրերի պատ-

32 ՏԵՍ «Социалистическое строительство Армянской ССР», стр. 114—115.

33 ՏԵՍ «Народное хозяйство Армянской ССР», стр. 119—120.

34 Հաշվումները կատարվել են ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ նյութերի հիման վրա (տե՛ս ք. 163, ց. 15, գ. 197, թ. 3—7, ինչպես նաև գ.գ. 205, 217):

35 ՏԵՍ «Социалистическое строительство Армянской ССР», стр. 114.

րաստումը մինչև 1932 թ. կազմել է տարեկան մոտ 269, իսկ 1933—1939 թթ.՝ 1259 մարդ³⁶։

1940 թ. սեպտեմբերին հանրապետության արդյունաբերության մեջ զբաղված ինժեներատեխնիկական աշխատողները կազմում էին արդյունաբերաարտադրական ամբողջ անձնակազմի 9,2 %-ը։ Ինժեներատեխնիկական անձնակազմով արդյունաբերության որոշ ճյուղերի առաջնությունն անհամեմատ ավելի բարձր էր, քան հանրապետության ամբողջ արդյունաբերության միջինը։

1939 թ. Ս. Մ. Կիրովի անվան սինթետիկ կաուչուկի և Կիրովականի Մյասնիկյանի անվան քիմկոմբինատներում աշխատող 1000 բանվորին ընկնում էր մոտ 208 ինժեներատեխնիկական աշխատող³⁷։ Միայն Ս. Մ. Կիրովի անվան սինթետիկ կաուչուկի կոմբինատում 1940 թ. նոյեմբերի տրվյալներով արտադրության մեջ զբաղված 100 բանվորին (աշակերտների հետ միասին) ընկնում էր 10 ինժեներ, 21 տեխնիկ ու վարպետ³⁸։ Գունավոր մետալուրգիայի և սղնձահանքային արդյունաբերության մեջ 1000 բանվորին ընկնում էր 112 ինժեներատեխնիկական աշխատող³⁹։

Արխիվային տվյալների համաձայն 1940 թ. սեպտեմբերին հանրապետության ամբողջ արդյունաբերության մեջ աշխատող ինժեներատեխնիկական անձնակազմի մոտ 78 %-ն ընդգրկված էր արդյունաբերական ութ ժողկոմատների սիւտեմում։ Մինչդեռ արտադրությունը հատկապես բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթություն ունեցող մասնագետներով անհրաժեշտ չափով առաջնություն չէր։

Դեռևս 1933 թ. սեպտեմբերին ՍՍՀՄ Կենտգործկոմը և Ժողկոմխորհը հատուկ որոշում ընդունեցին երիտասարդ մասնագետների օգտագործումը բարելավելու մասին, որտեղ նրշվում էր, որ առաջին հնգամյակի ընթացքում բարձրագույն

36 Նույն տեղում, էջ 115։

37 Տե՛ս ՀՍՍՀ Կենտվիճվարչության ընթացիկ արխիվ, արդյունաբերության հաշվառման բաժին, գ. 5, թ. 6։

38 Նույն տեղում, թ. 15։

39 Նույն տեղում։

ուսումնական հաստատություններն ու տեխնիկումները պետական հսկայական կարևորություն ունեցող խնդիր են կատարել մասնագետներ պատրաստելու ուղղությամբ: Սակայն, շնայած դրան, «անմիջականորեն արտադրության մեջ՝ գործարաններում, արտադրամասերում, հանքահորերում, դեպոներում, երկաթուղիներում և այլն, դեռ շարունակվում է մասնագետների սուր կարիք զգացվել»⁴⁰: Այդ կարիքը, ինչպես նշվում էր որոշման մեջ, զգալիորեն պայմանավորված էր նրանով, որ շատ հիմնարկներ մասնագետներին պահում էին վարչական ապարատում: Բացի այդ, երիտասարդության զգալի մասը ֆաբգործուներից, քանֆակներից ու տեխնիկումներից անցնում էր անմիջապես բարձրագույն ուսումնական հաստատություն կամ ասպիրանտուրա, որի հետևանքով երիտասարդ մասնագետների զգալի մասն ուսումն ավարտելուց հետո չէր գնում արտադրություն⁴¹: Այդ առումով դրությունը բարվոք չէր նաև մեր հանրապետությունում⁴²:

Կառավարության այդ որոշումը բարձրագույն ուսումնական հիմնարկներն ու տեխնիկումներն ավարտած բոլոր մասնագետներին պարտավորեցնում էր հինգ տարի աշխատել արտադրության մեջ, ընդ որում, անպայման անցնելով ստորին վարչատեխնիկական անձնակազմի դպրոցը՝ աշխատելով վարպետ, ենթավարպետ, հերթափոխության ինժեներ և այլն: Որոշումը պահանջում էր, որպեսզի շրջանավարտները արտադրություն ուղարկվեն և օգտագործվեն ըստ իրենց մասնագիտության: Վարչական ապարատում տեղավորված մասնագետներին արտադրություն փոխադրելու հետ միաժամանակ ժողկոմատները պարտավոր էին «ապահովել նրանցից յուրաքանչյուրի նկատմամբ ամենաուշադիր վերաբերմունքը և առավել բարենպաստ պայմաններ ստեղծել արտադրության մեջ նրանց հետագա զարգացման ու առաջադիմության համար»⁴³:

40 «Խորհրդային Հայաստան», 1933, № 218:

41 ՏԵՍ ՆՍՍՀ ՆՍՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 187, ց. 2, գ. 218, թ. 136—149:

42 Նույն տեղում:

43 Նույն տեղում:

Այդ որոշումը կարևոր նշանակություն ունեցավ արտագրությունը մասնագետներով ապահովելու գործում: Այնուամենայնիվ, արտագրությունը մասնագիտական կադրերով բավարարելու հարցը երրորդ հնգամյակում ևս գտնվում էր կուսակցական-սովետական կազմակերպությունների ուշադրության կենտրոնում:

1930-ական թվականներին բանվորական ուժի հավաքագրման, որակավորման և բաշխման պրոբլեմը հսկայական կարևորություն ունեցող խնդիր էր: Այդ ժամանակաշրջանում բանվորական ձեռքի սուր պակաս էր զգացվում ոչ միայն նորակառույցներում, այլև արդյունաբերական շատ ձեռնարկություններում: Բանվորական ուժի պակասը պայմանավորված էր ոչ միայն նոր գործարանների ու ֆաբրիկաների գործարկումով, այլև բանվորների հավաքագրման ու բաշխման ոչ ճիշտ գրվածքով և դոյություն ունեցող աշխատուժի հոսունությունամբ: Արտագրությունը որակյալ կադրերով ապահովելու հարցը շատ ձեռնարկությունների համար առանձնակի կարեւորություն ուներ:

Գոյություն ունեցող գրությունը ներկայացնելու նպատակով դիմենք կոնկրետ փաստերի: Հանրապետության ժողկոմատային արդյունաբերությունը 1939 թ. բանվորական ուժով ապահովված էր 94,6 %-ով: Ընդ որում, սուանձին ժողկոմատների գծով միջին ապահովվածությունն ավելի ցածր էր: Շինանյութերի արդյունաբերության ժողկոմատի ձեռնարկությունները բանվորական ուժով միջին հաշվով ապահովված էին 68,9, անտառային արդյունաբերության ժողկոմատի օբյեկտները՝ 78,0, տեղական արդյունաբերության ժողկոմատի գծով՝ 83,4 %-ով և այլն⁴⁴: Դրանց կողքին կային ժողկոմատներ, որոնց հնթակա ձեռնարկություններում պլանից ավելի բանվորական ուժ էր ընդգրկված: Մսի-կաթի արդյունաբերության ժողկոմատի սխտեմում բանվորների փաստական քանակը կազմում էր պլանի 109,2, սննդի արդյունաբերու-

⁴⁴ Նույն տեղում, ք. 163, ց. 14, գ. 76, ք. 4—5:

թյան գծով՝ 105,8, տեքստիլ արդյունաբերության սխառմում՝ 106,3 տոկոսը⁴⁵։

Կաշին ձեռնարկություններ, որոնց արդյունաբերատար-տադրական անձնակազմը պլանայինից շատ ավելի պակաս էր, քան տվյալ ժողովրդատին հնթակա մյուս ձեռնարկու-թյուններում։ Այսպես, 1939 թ. Լենինականի Մայիսյան ապստամբության անվան մանածագործվածքային ֆաբրի-կայի ապահովվածությունը աշխատուժով կազմում էր պլանի 61,5 %-ը, իսկ բանվորների միջին ցուցակային քանակն ավե-լի պակաս էր. այն կազմում էր պլանի 56,8 %-ը⁴⁶։

Ղափանի պղնձահանքային կոմբինատը ևս աշխատուժով լրիվ չափով ապահովված չէր։ 1940 թ. բանվորների քանակը կազմում էր պլանայինի 98,2 %-ը, ինժեներատեխնիկական աշխատողներինը՝ 99,2, ծառայողներինը՝ 94,2, կրտսեր անձ-նակազմինը՝ 97,5, պահակային անձնակազմինը՝ 67 %-ը⁴⁷։

Ձեռնամուխ լինելով երրորդ հնգամյակի պլանի կատար-մանը, կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական կա-ռավարությունը հանդիպեցին մի շարք զժվարությունների, այդ թվում և աշխատուժի պակասին։ Սովետական Միության զարգացող արդյունաբերությունը զգում էր աշխատանքային, հատկապես որակյալ մշտահոս ուժի կարիքը, իսկ այդ ուժը ոչ միշտ էր բավականացնում և ճիշտ օգտագործվում։ Դրու-թյունն ավելի էր սրում բանվորական ուժի հոսունությունը։ Այդպիսի պայմաններում անհրաժեշտ էր կազմակերպչական մեծ աշխատանք ծավալել ձեռնարկությունների ղեկավարումը բարելավելու, արտադրությունը, հատկապես նրա կարևորա-գույն բնագավառները ինժեներատեխնիկական կադրերով համալրելու ուղղությամբ։ Բանվորների աշխատանքը լավ կազմակերպելու, նրանց տեխնիկական պատրաստությունը

45 Նույն տեղում։

46 Նույն տեղում, ց. 24, գ. 161, թ. 34—35։

47 Տե՛ս Ղափանի պղնձահանքային կոմբինատի ընթացիկ արխիվ։ 1940 թ. բանուժի ապահովվածության վերաբերյալ գործը։

բարձրացնելու հետ միասին անհրաժեշտ էր կարգավորել ներանց աշխատավարձի սիստեմը:

Հաշվի առնելով բուռն թափով զարգացող արդյունաբերությունը որակյալ կադրերով ապահովելու անհրաժեշտությունը, կուսակցությունը և կառավարությունը մշակեցին և կենսագործում էին կարեւոր միջոցառումներ, որոնց թվում մեծ նշանակություն ունեւր ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի կողմից 1940 թ. հոկտեմբերի 2-ի՝ պետական աշխատանքային ուղերվիների մասին հրամանագրի ընդունումը⁴⁸: Նույն լվակաւնի հոկտեմբերի 4-ին ՍՍՀՄ Ժողկոմխորհին աւընթեր աշխատանքային ռեզերվների գլխավոր վարչությունը հրապարակեց հրաման՝ ուսումնական տարվան նախապատրաստվելու, արհեստագործական, երկաթուղային ֆաբրիկագործարանային ուսումնարաններում ընդունելություններ անցկացնելու մասին⁴⁹: Հրամանում նախատեսվում էր նաև ՀՍՍՀ-ում 1940 թ. ընդունվողների քանակը՝ հազար մարդ:

Հոկտեմբերի 19-ին ՀՍՍՀ կառավարությունը քննեց աշխատանքային ռեզերվների գլխավոր վարչության հրամանը և որոշեց նոյեմբերի 10—25-ը հանրապետության արհեստագործական ուսումնարաններն ու ֆաբրիկագործարանային ուսուցման դպրոցներն ընդունել հազար աշակերտ: Ընդ որում, նախատեսվում էր 14—15 տարեկան երկսեռ 600 աշակերտ ընդունել արհեստագործական ուսումնարանները, որտեղ ուսման տեղությունը սահմանվում էր երկու տարի, իսկ ֆաբրործուներում ընդունել 16—17 տարեկան 400 աշակերտ, որոնց համար ուսման տեղությունը սահմանվում էր վեց ամիս⁵⁰:

Հայկական ՍՍՀ Ժողկոմխորհին աւընթեր աշխատանքային ռեզերվների առանձին վարչություն կազմակերպելուց հետո պրոֆտեխնիկական ուսուցման հաստատությունների ցանցը զգալիորեն ընդլայնվեց և մեծ դեր խաղաց որակյալ բանվորական կադրերի պատրաստման գործում:

48 Տե՛ս «խորհրդային Հայաստան», 1940 թ., № 230:

49 Տե՛ս «խորհրդային Հայաստան», 1940, № 232:

50 Նույն տեղում:

Նախապատերազմյան հնգամյակների տարիներին հանրապետությունում գործող ֆաբրիկագործարանային ուսումնարաններում և նրանց հավասարեցված դպրոցներում սովորում էին ավելի քան 7250 պատանիներ ու աղջիկներ: Ուսումնալսարաններում հետո նրանք հիմնականում աշխատանքի էին անցնում արդյունաբերական ձեռնարկություններում, տրանսպորտում և շինարարության մեջ:

2. ԿՈՒԼՏՈՒՐ-ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿԻ ՎԵՐՆԵՐ

Հայաստանում սովետական իշխանության գոյության առաջին երկու տասնամյակում ժողովրդական լուսավորության բնագավառում վիթխարի առաջընթաց կատարվեց:

Եթե նախասովետական Հայաստանի դպրոցների գերակշռող մեծամասնությունը տեղավորված էր գյուղական խրճիթներում, ապա հետագա տարիներին դրությունն արմատապես փոխվեց: Բավական է նշել, որ 1921—1940 թթ. միայն պետական միջոցներով կառուցվեցին և շահագործման հանձնվեցին 951 հանրակրթական դպրոցական շենքեր՝ ավելի քան 180 հազ. աշակերտական տեղով⁵¹: Նույն ժամանակամիջոցում կառուցվեցին ավելի քան 60 բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատությունների ու դիտահետազոտական ինստիտուտների շենքեր⁵²:

Ժողովրդական լայն զանգվածների կրթության գործում ձեռք բերած մեծ հաջողությունների մասին է վկայում հանրապետության բնակչության գրագիտության մակարդակի բարձրացումը: Հայաստանի բնակչության 9—49 տարեկանների մեջ գրագետները 1926 թ. կազմում էին 38,7, իսկ 1939 թ.՝ 83,9 %-ը: Քաղաքային բնակչության գրագիտությունը 1939 թ. կազմում էր 91,9 %, 1926 թ. 68,8 %-ի դիմաց⁵³:

⁵¹ Տե՛ս «Советская Армения за 40 лет», стр. 145.

⁵² Նույն տեղում, էջ 147:

⁵³ Տե՛ս «Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Армянская ССР», стр. 27.

Հանրապետության ամբողջ բնակչության, մանավանդ քաղաքի բնակչության գրագիտության մակարդակի վերը նշված տվյալների մեջ պետք է տեսնել նաև բանվոր դասակարգի կազմի գրագիտության մակարդակը: 1939 թ. արտագրության մեջ ղբաղված 1000 բանվորից 132-ը ուներ բարձրագույն, միջնակարգ և թիրի միջնակարգ կրթություն⁵⁴: Դա նշանակում էր, որ Հայաստանի բանվորների կրթական միջին մակարդակը 1,6 անգամ գերազանցում էր ամբողջ Միության բանվորների միջին մակարդակը, իսկ միութենական հանրապետությունների բանվորների կրթական մակարդակի համեմատությամբ ամենից բարձրն էր⁵⁵:

Ավելորդ չէր լինի նաև քննել բանվորների կրթական մակարդակը ըստ մասնագիտության և արտադրության բնագավառների: 1939 թ. տվյալներով մետալուրգ-մետաղագործների մեջ 1000 ֆրեզերագործ բանվորից բարձրագույն, միջնակարգ և թիրի միջնակարգ կրթություն ուներ 464-ը, խառատներից՝ 398-ը, մեխանիկ (բանվոր)-կարգավորողներից՝ 404-ը, փականագործ-հավաքող-մոնտաժողներից 304-ը, էլեկտրամոնտյոր, ցանցի վերանորոգողներից՝ 373-ը, գործիքագործներից՝ 303-ը և այլն⁵⁶:

Հանքագործների մեջ մեքենայով հորատող հաղար բանվորից 250-ը ունեին բարձրագույն, միջնակարգ (ներառյալ և թիրի միջնակարգ) կրթություն: Պոլիգրաֆիստների մեջ 1000 մեքենայական շարողներից կրթության նշված մակարդակն ունեին 617-ը, ձեռքով շարողներից 589-ը, մեքենայի վրա աշխատող տպագրիչներից՝ 383-ը: Քիմիագործներից կրթական հիշված մակարդակն ուներ 358-ը, կարողներից՝ 137-ը, տեքստիլագործներից՝ 123-ը, փայտագործներից՝ 139-ը, շինարարներից՝ 80-ը և այլն⁵⁷:

Նախապատերազմյան հնգամյակների ստարիներին հան-

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 40:

⁵⁵ Տե՛ս «Формирование и развитие советского рабочего класса (1917—1961 гг.)», Сборник статей, 1964, стр. 136.

⁵⁶ Տե՛ս «Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Арммянская ССР», стр. 95.

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 95—97:

րապետութեան բանվոր դասակարգի կազմի միջին կրթական մակարդակն անցյալի համեմատութեամբ զգալիորեն բարձրացիլ էր: Հանրապետութեան բանվորների գերակշռող մասն ուներ չորրորդ և ավելի բարձր դասարանի կրթութուն: Ընդհանուր առաջադիմութեան հետ մեկտեղ արդշունաբերութեան և ժողովրդական տնտեսութեան մշուս ճշուղերի բանվորների, մանավանդ նրանց կազմը համալրողների կրթական և մասնագիտական մակարդակի բարձրացման խնդիրը շարունակում էր գտնվիլ ուշադրութեան կենտրոնում:

Նրկրորդ և երրորդ հնգամյակների տարիներին որակյալ բանվորների, ինչպիս նաև ինժեներատեխնիկական կադրերի պատրաստումը և նրանց վերաթրակավորումը, հատկապես արտադրութեան մեջ զբաղված բանվորների կուլտուրական և մասնագիտական մակարդակի բարձրացումը է՛լ ավելի վրձնական նշանակութուն են ստանում: Այդ պրոբլեմի լուծումից էր կախված ժողովրդական տնտեսութեան տեխնիկական վերադինման հաջող իրականացումը, արտադրութեան նոր տեխնիկայի և նոր արտադրութշունների յուրացման, աշխատանքի արտադրողականութեան բարձրացման առաջադրանքների կենսագործումը:

Այդ իսկ պատճառով կոմունիստական կուսակցութեան և սովետական կառավարութեան առջև հսկայական նշանակութուն ունեցող խնդիրներ ծառացան, որոնց լուծման համար մշակվեցին կարևոր միջոցառումներ: Համկ(բ)Կ Կենտկոմի 1935 թ. Դեկտեմբերյան պլենումը, քննելով արդշունաբերութեան և տրանսպորտի հարցերը՝ կապված ստախանովյան շարժման հետ, խնդիր դրեց առանց բացառութեան օգնիլ բոլոր ստախանովականներին՝ լրացնելու իրենց տեխնիկական գիտելիքները, կազմակերպելով նրանց համար «արտադրութշունից կտրվել չպահանջող հատուկ տեխնիկական դասընթացներ»⁵⁸: Պլենումն անհրաժեշտ համարեց տեխնիկական մինիմումի ուսուղումը դարձնել ընդհանուր և պարտադիր բոլոր բանվորների ու բանվորուհիների համար՝ այդ կարևորա-

58 «ՍՍԿՊ-ն րանաձևերում ու որոշումներում», III մաս, էջ 341:

գույն գործը «ենթարկելով բանվոր դասակարգի կուլտուր-տեխնիկական մակարդակը ինժեներատեխնիկական աշխատողների մակարդակին հասցնելու խնդրին»⁵⁹:

Ելնելով այդ սկզբունքից, պլենումը որոշումներ ընդունեց կարճ ժամանակամիջոցում իլլականացնել ծանր ինդուստրիայի, թեթև, սննդի, անտառային արդյունաբերության և երկաթուղային տրանսպորտի բանվորների տեխնիկական ուսուցումը:

Երկրորդ և երրորդ հնգամյակների ծրագրային խնդիրների լուծումը պահանջում էր նոր առաջընթաց բալլ կատարել սոցիալիստական հասարակության առաջատար ուժի՝ բանվոր դասակարգի, ինչպես նաև գյուղի աշխատավորների տեխնիկական կրթության և կուլտուրական մակարդակի բարձրացման ուղղությամբ:

Այդ խնդիրներին մեծ նշանակություն տվեցին Համկ(բ)⁶⁰ XVII և XVIII համագումարները: XVII համագումարի (1934) որոշումներում նշվում էր, որ «որակյալ բանվորների, տեխնիկների և ինժեներների պատրաստումը, սեփական պրոլետարական արտադրական-տեխնիկական ինտելիգենցիա ըստեղծելու պրոբլեմի լուծումը» վճռական պայման են տեխնիկական վերակառուցումը, տեխնիկայի յուրացումը և աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման առաջադրանքները կատարելու համար⁶⁰, իսկ կուսակցության XVIII համագումարը (1939) արձանագրեց, որ մեր երկրում սոցիալիստական հասարակության «քաղաքական ու տնտեսական դիրքերի վերջնական ամրապնդումից հետո գործը վճռում են արտադրության տեխնիկական յուրացրած կադրերը, գործը վճռում են սովետական կուլտուրական ուժերը», որոնց գլխավորությամբ աշխատավորները պայքարում են կոմունիզմի լիակատար հաղթանակի համար⁶¹:

Ղեկավարվելով կուսակցության որոշումներով, մեր հան-

59 Նույն տեղում:

60 Նույն տեղում, էջ 264:

61 Նույն տեղում:

րապետութիւնում մեծ աշխատանք ծավալվեց կադրերի պրոբլեմի լուծման ուղղութեամբ:

Հայաստանի կուսակցական, պետական և հասարակական կազմակերպութիւնները ղգալի գործ կատարեցին ինչպես բանվորական որակյալ նոր կադրեր պատրաստելու, այնպես էլ արտադրութեան մեջ զբաղված բանվորների կուլտուրական և տեխնիկական գրագիտութիւնը բարձրացնելու համար: Բավական է նշել, որ Հայաստանում գործող ֆաբրործուսի դպրոցները 1933—1940 թթ. հանրապետութեան արդիւնաբերութեանը, տրանսպորտին, շինարարութեանը և տնտեսութեան ալ ճյուղերին տվեցին մոտ հինգ հազար որակյալ շրջանավարտներ: Դրանից բացի, անհրաժեշտ աշխատանք էր կատարվում արտադրութիւնից չկտրված բանվորների տեխնիկական ուսուցումը կազմակերպելու ուղղութեամբ: Սակայն, հանրապետութեան մի շարք ձեռնարկութիւններում մինչև 1933 թ. կեսերը բանվորների պարտադիր տեխնիկական ուսուցման գործում գոյութիւն ունեին ոչ ճիշտ մոտեցման երևույթներ, որոնք վերացնելու համար գործադրվեցին անհրաժեշտ ջանքեր: Այդ առումով հիշատակելի են այն ձեռնարկումները, որոնք իրականացվում էին հանրապետութեան բանվորագիտացիական տեսչութեան կողմից⁶²:

Ձեռնարկված միջոցառումների շնորհիւ բանվորների տեխնիկական ուսուցման գործի կազմակերպման բնագավառում որոշակի բեկում առաջացավ: Բարելավվեց տեխնիկական պրոպագանդայի աշխատանքը. ժողկոմատներում այդ գործի ղեկավարութիւնը դրվել էր կոլեգիայի, իսկ գործարաններում ու ֆաբրիկաներում՝ ինժեներատեխնիկական աշխատողների վրա: Հանրապետութեան մամուլը, ռադիոն և պրոպագանդայի մշուռ միջոցներն ավելի մեծ ուշադրութիւն էին հատկացնում բանվորների տեխնիկական ուսուցման նըշանակութեան պարզաբանմանը և նրա կազմակերպմանը:

Բանվորների տեխնիկական ուսուցումը կազմակերպելու ուղղութեամբ մեծ նախաձեռնութիւն գրսեւորեցին կոմերիտա-

62 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀԶՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 65, ց. 2, գ. 1018, ք. 1—2:

կան կազմակերպությունները, ինչպես նաև արհեստակցական միությունները: Արդյունաբերական ձեռնարկություններում, կառույցներում, տրանսպորտում, ՄՏԿ-ներում և սովխոզներում կազմակերպվեցին տեխնիկական մինիմումի խմբակներ, դասընթացներ, դպրոցներ, որոնց թիվը և դրանցում բանվորների ընդգրկումը, հետզհետե աճում էին: 1934 թ. հունվարի տվյալներով, միայն արդյունաբերության բնագավառում, գործում էին 400-ից ավելի խմբակ և դասընթաց, որոնք ընդգրկում էին մոտ ութ հազար գերազանցապես երիտասարդ բանվորներ:

Լենինականի տեքստիլ կոմբինատում կազմակերպված 80 խմբակներում և դասընթացներում սովորում էին ավելի քան 1100 տեքստիլագործներ: Երևանի արդյունաբերական ձեռնարկություններում ավելի քան շորս հազար բանվորներ և արդյունաբերական-արտադրական այլ աշխատողներ ուսումնասիրում էին արտադրության տեխնիկան: Տեխմիճի-մումի բազմաթիվ խմբակներ և դասընթացներ էին կազմակերպվել պղնձահանքային արդյունաբերության ձեռնարկություններում, Կիրովականի քիմիական կոմբինատում, Լրկաթուղային տրանսպորտում: Արխիվային փաստաթղթերի և այլ աղբյուրների հիման վրա կատարված մեր հաշվումներով 1934 թ. վերջերին շորս հազարից ավելի բանվորներ հաջողությամբ հանձնել էին պարտադիր տեխնիկական մինիմումի քննությունները և բարդ ագրեգատների, մեքենաների ու դադգահանների վրա աշխատելու իրավունք ստացել⁶³:

Բանվոր դասակարգի լայն զանգվածների տեխնիկական որակի և կուլտուրական մակարդակի բարձրացման սլոբլի-մը հետագայում ևս մնում էր ուղադրության կենտրոնում ու ստանում ծրագրային բնույթ: Այդ սլոբլիմն անխղելիորեն կապված էր սոցիալիստական արդյունաբերության հարաճուն զարգացման, արտադրության տեխնիկայի հետագա կատարելագործման հետ: Յուրաքանչյուր արդյունաբերական ձեռնարկություն և շինարարական օբյեկտ, արտադրական-կա-

63 ՏԵՄ ՄԼԻ ՀՄԿԱ, ֆ. 48, ց. 3, գ. գ. 528, 531, 532:

ռուցողական առաջադրանքների պլանավորման հետ միասին, պլանավորում էր նաև նոր որակյալ բանվորների պահանջը, կադրային բանվորների մասնագիտական որակի բարձրացման միջոցառումները։ Եվ դա հասկանալի էր, որովհետև բանվորների արտադրական-տեխնիկական բարձր որակը, նրանց մասնագիտական կատարելագործումը վճռական երաշխիք էին աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման, արտադրանքի որակի բարելավման և ինքնարժեքի իջեցման առաջադրանքների կենսագործման համար։

Այն հաջողությունները, որ ձեռք էին բերվել նախապատերազմյան հնգամյակների ծրագրային առաջադրանքների կատարման գործում, հարկավ, արտադրության տեխնիկան տիրապետած, իրենց մասնագիտական որակը բավականաչափ կատարելագործած հաղարավոր բանվորների ստեղծագործական նախաձեռնության զարգացման և առաջավորների նորարարական շարժման խորացման արդյունք էին։ Այդ տարիներին Հայաստանի բանվոր դասակարգի բոլոր ջոկատներում արտադրության տեխնոլոգիան տիրապետելու աննախընթաց վերելք էր առաջացել։ Մի.շարք խոշոր գործարաններում, կոմբինատներում ու կառույցներում գործում էին նորարարների դպրոցներ ու դասընթացներ։

Ներկուրդ հնգամյակի առաջին տարիներին հիմնականում ավարտվեց հանրապետության պղնձարդյունաբերության տեխնիկական վերակառուցումը։ Արմատատուհա փոխվել էին թե՛ հանքահանման, թե՛ մետաղաձուլման եղանակները՝ բանվորին ազատելով ֆիզիկական ծանր աշխատանքից։ Արտադրության նոր մեթոդների կիրառումը պահանջում էր տեխնիկական տիրապետած նոր որակյալ կադրեր։ Այդ նպատակով Հայաստանի պղնձահանքային արդյունաբերության բանվորներն ուսումնասիրում էին հորատման տեխնիկան, պղնձի ձուլման տեխնոլոգիան։ 1937 թ. Ալավերդու կոմբինատում կազմակերպվել էր 8 տեխմինիմումի խմբակ, որոնք ընդգրկում էին 183 բանվոր։ Ստախանովյան 5 դասընթացներում սովորում էր 90 բանվոր⁶⁴։

64 Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 187, ց. 2, գ. 228, թ. 47—51։

1938—1940 թթ. կադրերի տեխնիկական-մասնագիտական սպարաաստումը բարձրացնելու բնագավառում որոշ բեկում կատարվեց: Այդ գործում ներգրավվեցին ինժեներատեխնիկական աշխատողները: 1940 թ. ստախանովյան դպրոցն ավարտեցին 140 նորարարներ, ստախանովյան դասընթացները՝ 138, Ընդհանուր տեխնիկամուծի խմբակները՝ 138, հակահրդեհային դասընթացները՝ 355 մարդ, իսկ ստախանովյան աշխատանքի վարպետների դասընթացում, որտեղ սովորում էին 28 բանվորներ, ուսուցումը շարունակվում էր⁶⁵:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում պղնձածուլարանի ստախանովականների դպրոցի պրակտիկան: Դըպրոցն օգնում էր բարձրացնելու աշխատանքի արտադրողականությունը, ծավալելու բանվորների նախաձեռնությունը, բարելավելու ուսուցման և պրակտիկայի կապը: Ստախանովականների դպրոցի միջոցով և ինժեներատեխնիկական աշխատողների ղեկավարությամբ, առաջավոր հերթափոխություն փորձը փոխանցվում էր համապատասխան հերթափոխությանը: Բացի այդ, առաջավոր հերթափոխություններից լավագույն նորարարները (բանվորներ, վարպետներ) ամրացվում էին համապատասխան հանձնարարման շրջանում: Դա օգնում էր համապատասխան հանձնարարման շրջանում:

Համապատասխան հանձնարարման կոմբինատում 1936 թ. մարտին կազմակերպվել էր տեխնիկայի տիրապետման 22 խմբակ, որոնց ունկնդիրների թիվը հասնում էր մոտ 600-ի: Հանքագործներից շատերը դեռևս 1935 թ. սովորել էին տեխնիկամուծի խմբակներում և առաջավորների դասընթացներում, դարձել իրենց գործի աչքի ընկնող վարպետներ: Նրանցից էր հայտնի հորատող Մ. Պապյանը: Դեռևս 1935 թ. նա գերազանց գնահատականով վերջացրել էր տեխնիկամուծի խմբակը, իսկ 1936 թ. սովորում էր ստախանովականների դըպրոցում: Մ. Պապյանի բրիգադի բոլոր հանքագործներն ընդգրկվել էին տեխնիկայի ուսումնասիրման խմբակում, իսկ ինքը հորատողների նոր կադրեր էր սպարաաստում:

65 Նույն տեղում, գ. 335, թ. 13—16, 21—27:

66 Նույն տեղում:

Այդպիսով, հանրապետության սղնձարդյունաբերության վերակառուցման ու արտադրության մեջ մուտք գործած նոր տեխնիկայի հետ երևան էին գալիս նոր մարդիկ, հանքափորների ու մետաղաձուլողների մի ամբողջ սերունդ, որոնք պայքարում էին երկրին ավելի ու ավելի շատ հանքաքար և սլդղինձ տալու համար:

Բանվորների տեխնիկական գրագիտությունը և մասնագիտական սպարաստությունը բարձրացնելու ուղղությամբ աչքի ընկնող գործ էր կատարվում նաև արդյունաբերության մյուս ճյուղերում: Կադրերի պրոֆտեխնիկական ուսուցման հետաքրքիր փորձ էր տալիս Ս. Մ. Կիրովի անվան սինթետիկ կաուչուկի կոմբինատը: Կոմբինատի վարչատնտեսական ղեկավարությունը, կուսակցական, արհմիութենական և կոմերիտական կազմակերպությունները, հաղթահարելով զգալի դժվարություններ, մեծ աշխատանք էին ծավալում կադրերի հավաքագրման, որակավորման ու տեղաբաշխման ուղղությամբ: Այդ մասին հավաստի պատկերացում են տալիս կոմբինատի 1935—1940 թթ. տարեկան հաշվառվածությունները, մամուլը և այլ նյութեր: Կոմբինատում կազմակերպվել էր կադրերի պատրաստման և որակավորման տարբեր տիպի տեխնիկական ուսուցման լայն ցանց. գործում էին ընդհանուր տեխնիկամուծի, սոցիալիստական աշխատանքի վարպետների դասընթացներ, ստախանովյան ու հանրակրթական դպրոցներ: Կոմբինատին առընթեր կազմակերպվել էր ֆաբրիկադործարանային աշակերտության դպրոց, որը միայն 1937—1940 թթ. թողարկեց ավելի քան 2000 որակյալ բանվոր, զերադանցապես ապարատավարներ և լաբորանտներ⁶⁷: Նշված ժամանակաշրջանում կոմբինատի միայն տեխնիկամուծի խմբակներում իրենց տեխնիկական անգրագիտությունը վերացրին մոտ 2,5 հազ. բանվոր⁶⁸:

Ստախանովական բանվորների մտահորիզոնը ընդլայնելու նպատակով, կարդում ենք կոմբինատի 1935 թ. տարեկան

67 Տե՛ս Ս. Մ. Կիրովի անվան սինթետիկ կաուչուկի կոմբինատի ընթացիկ արխիվ, վարչության ֆոնդ, գ. 015/506:

68 Նույն տեղում, գ. 015/503, 015/510, 015/509:

հաշվետվության մեջ, և նրանց կուլտուր-տեխնիկական մակարդակը ինժեներատեխնիկական աշխատողների մակարդակին հասցնելու համար, բացվել է երկկոյան սուսնամյա զբաղոց, որտեղ սովորում են 320 բանվորներ: Ընդ որում, ներանք կաուչուկի և շինարարության տեխնոլոգիան անցնում էին որպես առանձին առարկա⁶⁹: 25 բանվոր սուսնաց արտադրությունից կտրվելու սովորում էին բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում⁷⁰: Բացի այդ, 40 ստախանովական բանվորներ անհատական կարգով ամրացվել էին ինժեներներին, որոնց օգնությամբ բարձրացում էին իրենց տեխնիկական մակարդակը⁷¹: 1936 թ. կոմբինատի շինարարության բանվորների համար կազմակերպվել էր 24 զրադիտական խմբակ, որտեղ սովորում էր 345 մարդ: Իսկ 1936/37 ուսումնական տարում գործում էր 7 խումբ՝ 83 ունկնդիրներով⁷²:

1935—1936 թթ. զգալի թվով բանվորներ ուղարկվեցին Կիրովականի քիմիական կոմբինատ՝ արտադրական պլակատիկա ձեռք բերելու համար: Միայն 1939 թ. Միության տարբեր քաղաքների արդյունաբերական ձեռնարկություններում երեք և ավելի ամիս ժամանակով ստաժավորում էին անցնում 95 ինժեներատեխնիկական աշխատողներ, 269 ապարատավար, 77 լաբորանտ և 6 այլ բանվորներ: Նույն թվականի վերջերին, միայն լենինգրադում ստաժավորում էր անցնում 70 մարդ⁷³:

Կոմբինատի «Կաուչուկի համար» բազմատիրած լերթը գրում էր, որ շինարարության պետի հրամանով կազմակերպվել է հանձնաժողով՝ բանվորների տեխնիկական գիտելիքները ստուգելու համար: Քննությունների ընթացքում բարձր առաջադիմություն ցույց տվեցին ստախանովյան դասընթացների ունկնդիրները, որոնց ղեկավարներն էին ին-

69 Նույն տեղում:

70 Տե՛ս «Կաուչուկի համար», 1936 թ., № 62:

71 Տե՛ս Կոմբինատի ընթացիկ արխիվ, գ. 015/506:

72 Տե՛ս «Կաուչուկի համար», 1936 թ., № 47:

73 Տե՛ս Կոմբինատի ընթացիկ արխիվ, գ. 015/503:

ժեններն Տիրատուրյանը, Սեֆիլյանը և Ջաղացականյանը: Գերազանց գիտելիքներ էին ձեռք բերել բնոտնագործներ Ա. Ավդալյանը, Հ. Խուդոյանը, արմատաւրագործներ Ս. Մալ-խասյանը, Ռ. Ալեքսանյանը և ուրիշներ⁷⁴:

Կոմբինատի կարբիդի արտադրամասը կադրերի պատ-րաստման դարբնոց էր, որտեղ կոփվում էին արտադրության տեխնիկան յուրացրած մարդիկ: Նրանցից էին Մ. Ուլոյանը (արտադրամասի պետ), Ս. Սահակյանը, Ն. Չորեքչյանը, Վ. Վարդանյանը և ուրիշներ, որոնք գերազանց գնահատակաւնով էին հանձնել տեխմինիմումի քննությունները⁷⁵: 1937 թ. տեխ-մինիմումի քննությունները հանձնեցին կոմբինատի 300 բան-վորներ⁷⁶:

Արտադրության բառդ տեխնոլոգիային տիրապետելու ուղղությամբ կոմբինատում կազմակերպված ուսուցման ցանցով անցնում էր արտադրամասերի բանվորների մեծա-մասնությունը: Դա կարևոր երաշխիք էր ոչ միայն կարճ ժա-մանակամիջոցում արտադրության տեխնիկան յուրացնելու, այլև սլանալին առաջադրանքները կատարելու և գերակա-տարելու համար:

Հանրապետության բանվոր դասակարգի շայն ղտնգված-ների տեխնիկական-մասնագիտական պատրաստությունը բարձրացնելու գործում մեծ դեր էին խաղում ինչպիս արտա-դրության մեջ զբաղված ինժեներատեխնիկական աշխատող-ները, այնպես էլ ուսումնական հաստատություններում, գըլ-խավոր վարչություններում և ժողկոմատներում աշխատող մասնագետները: Մեծ էր նրանց դերը նաև զյուտարարական-ռացիոնալիզատորական շարժման ծավալման, դրանում նո-րարար բանվորների ընդգրկելու գործում:

Բանվոր դասակարգի ստեղծագործական նախաձեռնու-թյան ծավալման կարևոր բնագավառներից մեկը նրա մաս-նակցությունն էր արտադրության ռացիոնալացման գործին: Արտադրության առաջավորների ռացիոնալիզատորական և

74 Տե՛ս «Կառուչուկի համար», 1936 թ., № 64:

75 Տե՛ս «Կառուչուկի համար», 1937, № 59:

76 Նույն տեղում, 1938, № 2:

գյուտարարական առաջարկները պետությունը հսկայական միջոցների խնայողություն էին տալիս:

Հայաստանի բանվոր դասակարգն ակտիվորեն մասնակցում էր նաև հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքին: Հարյուրավոր բանվորներ ակտիվ աշխատանք էին կատարում իշխանության տեղական և բարձրագույն օրգաններում, արհմիություններում ու արտադրական խորհրդակցություններում:

Տեղական սովետների 1934 թ. ընտրությունների ժամանակ հանրապետության քաղաքատիպ վայրերի և արդյունաբերական շրջանների սովետների կազմում ընտրվածների 30—40 %-ը բանվորներ էին, իսկ առանձին վայրերում, ինչպես Երևանում և նրա առանձին շրջաններում, Կիրովականում, Լենինականում այդ տոկոսն ավելի բարձր էր: Բանվորներ էին Երևանի քաղսովետի կազմի 58,0 %-ը⁷⁷:

1939 թ. ընտրությունների ժամանակ Երևանի քաղսովետի ղեպուտատների 40 %-ը բանվորներ էին⁷⁸: Պատկերը նույնն էր նաև Լենինականի, Կիրովականի, Ալավերդու և Ղափանի սովետներում: Երևանի քաղսովետի բանվոր ղեպուտատների մեծամասնությունը արտադրության աչքի ընկնող առաջավորներ էին:

ՍՍՀՄ և ՀՍՍՀ առաջին գումարման Գերագույն սովետներում ընտրված բանվոր ղեպուտատները մեր հանրապետության անվանի մարդիկ էին: ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի ղեպուտատների թվում էին Ղափանի ուղնձահանքային կոմբինատի հորատող, Հայաստանում ստախանովյան շարժման նախաձեռնող Մ. Պապյանը, Լենինականի երկաթուղային ղեպուլի մեքենավար Ա. Ալեքսանյանը, Ալավերդու հանքերի անվանի հորատող Ա. Զաքարյանը:

ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի ղեպուտատների 21,9 %-ը (56 հոգի) արտադրության առաջավորներ էին: Նրանց թվում էին Լենինականի երկաթուղային հանգույցի ստախանովա-

77 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1934, № 295:

78 Նույն տեղում, 1940, № 3:

կանոններ Մ. Դիլանյանը և Հ. Զովիկյանը, Երևանի հանգույցի շոգեմեքենավար Բ. Շիրզանյանը, Ս. Մ. Կիրովի անվան սին-
թետիկ կաուչուկի կոմբինատի առաջավոր բետոնագործ Բ.
Ռադեոսյանը, կարբիդագործ Մ. Ուլոյանը, ծխախոտի և կա-
րի ֆաբրիկաների առաջավոր բանվորուհիներ Յու. Ավետիս-
յանը, Ֆ. Զալիլովան, Ֆ. Զերժինսկու անվան մեքենաշինա-
կան գործարանի անվանի վարպետ Պ. Մկրտչյանը, Լենինա-
կանի տեքստիլ կոմբինատի տրիկոտաժի ֆաբրիկայի առա-
ջավոր բանվորուհի Վ. Փիլոյանը և շատ ուրիշներ:

Հանրապետության յուրաքանչյուր գործարան, հանրա-
հոր, նորակառույց կադրերի դաստիարակման ու աճեցման
դպրոցներ էին: 1933—1940 թթ. արտադրության մեջ աճած
շատ առաջավորներ ձեռնարկություն էին եկել շունենալով ոչ
մի մասնագիտություն, տեխնիկայես անգրագետ, կուլտու-
րական ցածր մակարդակով: Սակայն սոցիալիստական ձեռ-
նարկությունները, կադրերի նկատմամբ կուսակցության և
կոռուվարության հոգատարությունը պայմաններ էին ստեղ-
ծում աշխատավորների դաստիարակության ու աճի համար:
Աշխատանքի ընթացքում հրեմնի սևագործ բանվորը կամ
աշակերտը, բարձրացնելով իր կուլտուր-տեխնիկական մա-
կարդակը, հասնում էր բրիգադավարի, արտադրամասի պե-
տի, տեղամասի ղեկավարի պաշտոնի: Հանրապետության
արդյունաբերական ձեռնարկությունների հարյուրավոր ա-
ռաջավորներ առաջ էին քաշվում կուսակցական, պետական
և տնտեսական ղեկավար աշխատանքի: Կասկածից վեր է, որ
դադողահից բանվորների պատասխանատու, ղեկավար աշ-
խատանքի առաջադրումը կարող էր կատարվել միայն մաս-
նագիտական, տեխնիկական և հանրակրթական պատրաստու-
թյան առկայության դեպքում:

Սովետական Միության բանվոր դասակարգը, կոլտըն-
տեսային գյուղացիությունը, սովետական մտավորականու-
թյունը, կուսակցության գլխավորությամբ ստեղծագործա-
կան հերոսական աշխատանք էր ծավալել հրրորդ հնդամյա-
կը ժամկետից շուտ և բարձր ցուցանիշներով ավարտելու հա-
մար: Սակայն սովետական ժողովուրդների խաղաղ շինարա-

րությունը հնգամյակի շրջանում տարում ընդհատվեց՝ մեր հայրենիքի վրա ֆաշիստական Գերմանիայի կատարած ուխտադրուժ հարձակման հետևանքով:

Սովետական Միության բոլոր ժողովուրդների հետ միասին Հայաստանի բանվորները, կոլտնտեսականները և մտավորականութունը իրենց միտինգներում ընդունած բանաձևվերում կոմունիստական կուսակցությանը և սովետական կառավարությանը հավաստիացնում էին, որ լիտիացած թշնամուն մահացու հակահարված տալու համար պատրաստ են խտացնելու կարմիր բանակի շարքերը, որ սազմաճակատին կտան ամեն ինչ՝ հաղթանակի հասնելու համար: Նրանք իրենց խոստումը պատվով կատարեցին:

Սոցիալիզմի հաղթանակի և նրա ամրապնդման ժամանակաշրջանում (1933—1941) Հայաստանի բանվոր դասակարգը ենթարկվեց մեծ փոփոխությունների, փոփոխություններ, որոնք պայմանավորված էին երկրի ինդուստրիալ դարգացումով և արդյունաբերության տեխնիկական վերակառուցումով:

Բանվոր դասակարգի կազմի փոփոխությունները տեղի էին ունենում բանվորական ուժի վերարտադրության օրինքի հիման վրա, նյութական միջոցների արտադրության բնագավառում նրա քանակական և որակական առաջընթացը պլանավորելու միջոցով:

Հանրապետության արդյունաբերության տեխնիկական վերակառուցման լայն թափը, արդյունաբերության նոր ճյուղերի ստեղծումն ու ծավալումը պայմանավորում էին արդյունաբերաարտադրական անձնակազմի երկու զխավոր կատեգորիաների՝ բանվորների և ինժեներատեխնիկական աշխատողների քանակական առավել աճը մյուս կատեգորիաների համեմատությամբ:

Արդյունաբերաարտադրական անձնակազմի երիտասարդացումը, արտադրության մեջ կանանց աշխատուժի բացարձակ թվի և տեսակարար կշռի նկատելի բարձրացումը բանվոր դասակարգի զարգացման առանձնահատկություններն էին:

Բանվոր դասակարգի կուլսուր-տեխնիկական մակարդակի բարձրացումը նրա զարգացման մյուս առանձնահատկությունն էր:

Արդյունաբերության մեջ նոր տեխնիկայի արմատավորումը և արդյունաբերական նոր ճյուղերի առաջացումը հիմք էին հանդիսանում բանվորների պրոֆեսիոնալ զարգացման և նոր մասնագիտությունների առաջացման համար:

Բանվորական լայն ղանգվածները ստեղծագործական հսկայական նախաձեռնություն ցուցաբերեցին խնչպես արտադրական պլանների կատարման, արտադրության ռացիոնալացման, գյուտարարության զարգացման, այնպես էլ հրկրի հասարակական-քաղաքական կյանքի ասպարեզում:

Այդ բոլորը միասին մեծապես բարձրացնում էին բանվոր դասակարգի՝ սովետական հասարակության առաջատար և ղեկավար ուժի հեղինակությունն ու դերը հանրապետության բարգավաճման գործում:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ինստիտուտի կողմից	6
Առաջաբանի փոխաբեն	7

Բ Ա Ժ Ի Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՔԻ ՍՏԵՂՄԱՆ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ (1921—1932)

Գլուխ ԱՌԱՋԻՆ.—Արդյունաբերության վերականգնման և զարգացման պայմանում (1921—1928)	13
--	----

1. Սոցիալիստական շինարարության սկիզբը: Սովետական բանվոր դասակարգի ձևավորման նյութական հիմքի ստեղծումը	13
2. Սովետահայ բանվոր դասակարգի ձևավորումը	28

Գլուխ ԵՐԿՐՈՐԴ.—Բանվորների կուլտուր-տեխնիկական մակարդակի բարձրացման միջոցառումները: Նյութական դրության բարելավումը	52
---	----

1. Պրոֆեսիոնալ-տեխնիկական կրթության կազմակերպումը	52
2. Բանվորների կուլտուրական մակարդակի բարձրացումը և նյութական բարելավումը	67

Գլուխ ԵՐԲՈՐԴ.—Հայաստանի բանվոր դասակարգը սոցիալիզմի ծավալումն հարձակման ժամանակաշրջանում (1929—1932)	76
--	----

1. Արդյունաբերական բանվորական կադրերի պատրաստումը	76
2. Բանվոր դասակարգի արտադրական նախաձեռնության ծավալումը	102
3. Բանվոր դասակարգի հասարակական-բաղադրական դերի բարձրացումը	139
4. Ստեղծագործական աշխատանքի հանրագումարները: Սոցիալիզմի տնտեսական հիմքի կառուցումը	157

Բ Ա Ժ Ի Ն Ե Ր Կ Ր ՈՐ Դ

ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ԿԱՌՈՒՅՈՒՄՆ ԱՎԱՐՏՆՈՒ ԵՎ ԱՄՐԱՊՆԴԵԼՈՒ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ (1933—1941)

Գլուխ ՉՈՐՐՈՐԴ.—Բանվոր դասակարգի արտադրական գործունեության վերելքը	174
---	-----

1. Պայքար ժողովրդական տնտեսության սոցիալիստական վերակառուցումն ավարտելու համար	174

2. Նորարարական շարժման ծավալումը, Ստախանովյան շարժումը 189
3. Սոցիալիզմի հաղթանակի և ամրապնդման ուղիներում . . . 214

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳՆՐՈՐԳ.— Հաղթանակած սոցիալիստական ճանապարհ-
քան բանվոր դատավարդը 235

1. Բանվոր դատավարդի աճը և կազմի փոփոխությունները . . . 235

2. Կուլտուր-տեխնիկական մակարդակի վերելքը 259

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆՎՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ
ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ (1920—1940)

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ.
պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր
Ա. Հ. ՇԱՂԳԱՄՅԱՆ
Գեղարվեստական խմբագիր
Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱՆՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր
Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Սրբագրիչ
Զ. Գ. ՆԱԹԱՆՅԱՆ

ИБ 412

ՎՖ 03862 Պատվեր 266 Հրատ. 5234 Տպարանակ 1000

Հանձնված է շտրվածքի 10. 03. 1980 թ.: Ստորագրված է տպագրության.
17/06 1980 թ.: Տպագրական 17,25 մամուլ +1 ներդիր, սլաժման. 14,59
մամուլ, հրատ. 12,34 մամուլ: Թուղթ № 1, 84×1081/32: Տառատեսակ՝
գրքի սովորական, տպագրություն՝ բարձր: Գինը 2 ռ. 10 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան 19, Բարեկամության 24-ր.

Издательство АН Армянской ССР, Ереван 19, Барекамутян, 24-г.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության Երևանի տպարան

Типография издательства АН Арм. ССР, г. Ереван.

Барекамутян, 24.

58 4 32

A ⁱⁱ
64158

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220064158